

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 107

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYÂYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRAVÂRTIKA

BY

PANDIT SOMESWARÂ BHATTÂ,

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SÂSTRÎ,

Professor, Deccan College, Poona.

FASCICULUS XIV.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

GHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES:

AGENTS:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDIT JYESHTHÂRÂMA MUKUNDJÎ, BOMBAY.

Printed by Hari Dâs Guntâ, Proprietor,

AT THE VIDYÂ-VILÂS, BENAË, INDIA.

Price Rupees ——.00.

Registered According to Act XXV. of 1867.

॥ श्रीः ॥

—*—

मानन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाङ्कितभव्याभशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—१०७

प्युपपत्तेर्वाक्यविरोधाभावे ऽप्यसन्तर्दनविरोधावुत्कर्षमाहेति भा-
ष्येणाशङ्क्य तन्निरासार्थत्वेन क्रयणद्रव्यवद्विकल्पो भविष्यतीत्येवं
क्रयणवच्छब्दव्याख्यार्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं द्वादश क्रयणेषु वि-
कल्पः स्यादेकार्थत्वादितिसूत्रेण क्रयसाधनानां द्रव्याणां विकल्पं
पूर्वपक्षयित्वा समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायादित्यनेन समुच्च-
यो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायादित्यनेन समुच्चयस्य सिद्धान्तयिष्यमा-
णत्वादयुक्तमाशङ्क्य तत्रत्यपूर्वपक्षाशयत्वेन व्याख्येयमित्याह * क-
यणावदिति * पूर्वपक्षस्य स्थायित्वाद्वा युक्ता दृष्टान्ततेत्याशङ्क्यान्ति-
विशेषकरत्वाक्रयप्रयोगे द्रव्याणां समुच्चयोपपत्तिरिति विकल्पाप-
वादकस्य सिद्धान्तहेतोः सन्तर्दनासन्तर्दनयोरभावेन पूर्वपक्षन्या-
यस्याप्यनपोदितत्वाद्युक्ता दृष्टान्ततेत्याह * न चेति * यद्वा नायं
विकल्पे दृष्टान्तः किं त्वनर्थलोप इति स्वयमन्यथा क्रयणवच्छब्दं
व्याचष्टे * असन्तर्दनेति * कथमयं दृष्टान्तो नार्थलोपे योज्य
इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * अग्निष्टोमनिवेशपक्षमुपसंहरति * त-
स्मादिति *

उत्कर्षो वा ग्रहणाद्विशेषस्य २५ ॥

सुत्रव्याख्यार्थमुत्कृष्येत चेति भाष्यं व्याचष्टे । वाक्येति *
अग्निष्टोमस्यापीष्ट्याद्यपेक्षया दीर्घत्वादीर्घसोमशब्दसंयोगोपपत्तेः क-
यमुत्कर्ष इति प्रश्नोत्तरत्वेन ज्योतिष्टोममिति भाष्यं व्याख्यातुमाह *
कुत इति * सोमयागास्य दैर्घ्यमुक्तं न कर्ममात्रस्य तत्तु सोमयागा-
न्तरापेक्षयैवेत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * नहीति * सोमयागान्तरस्या-
प्यनुपादानाभ्यापेक्षा युक्तेत्याशङ्कते * नन्विति * बुद्धिस्थत्वायोपा-
दानापेक्षणात्सोमयागान्तरस्य चानुपादाने ऽपि सजातीयत्वाद् बु-
द्धिस्थत्वोपपत्तेर्युक्ता ऽऽपेक्षेति परिहरति * यद्यपीति * सोमशब्देन
चोपादानं सामान्यतो ऽस्तीति परिहारान्तरमाह * विशेषणति *
एवं च सति ज्योतिष्टोमस्य दैर्घ्यायोगाद्दीर्घसोमशब्देनान्ये ऽनूद्यन्त
इत्युपसंहरति * तत्रेति * भाष्ये सत्रशब्दस्यान्यमात्रोपलक्षणार्थ-
तान्योक्त्या सूचिता । दैर्घ्यस्य विशेषणत्वे विरोधिव्यावृत्त्या विशेषण-
त्वप्रसिद्धेर्विरोधिह्रस्वत्वव्यावृत्त्या विशेषणत्वप्रसङ्गात्तद्विरात्रादिषु
च सहस्रसंवत्सराभ्याचीनेषु ह्रस्वत्वव्यावृत्तदैर्घ्याभावात्सहस्रसं-
वत्सराभ्याग्रहणापत्तेः सत्राणीति भाष्ये बहुवचनं न युज्येतेत्याश-
ङ्क्याह * तेषां चेति * द्विरात्रादिष्वस्य दैर्घ्यस्य त्रिरात्राद्यपेक्षह्रस्-
त्वाव्यावर्तकत्वे ऽपि दैर्घ्यबुद्धेस्त्वापेक्षत्वात्रिरात्रादेभ्य द्विरात्राद्य-

पेक्षया ह्रस्वत्वाभावेनानपेक्षणीयत्वाज्ज्योतिष्टोमवच्च निरतिशयत्वा-
भावेनान्यानपेक्षह्रस्वत्वायोगाज्ज्योतिष्टोम एवान्यानपेक्षह्रस्वत्वेन
प्रथमं ह्रस्वतया बुद्धिस्थित्वादन्येषामपेक्षायाः कारणमालम्बनं विषयो
ऽपेक्षणीयस्ततश्च ज्योतिष्टोमापेक्षह्रस्वत्वव्यावृत्तस्य दैर्घ्यस्य द्विरा-
त्रादिष्वपि भावाद् बहुवचनं युक्तमित्याशयः । अपेक्षणीयस्यापेक्षा-
कारयित्वाद्वा णिजन्तात्करोतेत्युटि कृते व्युत्पन्नेन कारणशब्देनो-
क्तिः । तच्छब्दसापेक्षत्वे ऽप्यपेक्षाशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्समासावि-
घातः । सोमयागानां मध्ये ज्योतिष्टोमस्यैवान्यानपेक्षह्रस्वत्वेन प्रथमं
प्रतियोगितया बुद्धिस्थित्यातिप्रमायोगादिति वा योज्यम् * कर्तृतो
वा विशेषस्य तन्निमित्तत्वात् * नोत्कृष्येति भाष्येण वाशब्दं व्या-
ख्यायानुत्कर्षे वाक्यविरोधपरिहारायोक्तस्य षष्ठीसमास्तवस्यानुप-
पत्तेर्यत्कर्तृकल्पनविक्षेपाद्दैर्घ्यस्य चानवस्थितत्वात्कर्मधारयापेक्षया
च दौर्बल्यात् क्लिष्टस्यानुत्कर्षप्रमाणं विना कल्पनाशक्तेराद्यसूत्रस्थप्रकृ-
तिशब्दसूचितप्रकरणाख्यप्रमाणाख्यप्रमाणोत्तरार्धमेवमिति भाष्यं दु-
र्बलप्रमाणानुरोधेन दीर्घसोमश्रुतेः क्लिष्टकल्पनायोगादयुक्तमाश-
ङ्गाबाधपक्षसम्भवे बाधपक्षस्यायुक्तत्वादुपपादयितुमाह * यथा
कथं चिदिति * दीर्घसोमसंयोगाख्यस्य विशेषस्य कर्तृद्वारत्वे
कादाचित्कत्वात्सन्तर्दनं प्रति निमित्तत्वोपपत्तेः सन्तर्दनस्य नैमि-
त्तिकत्वात्त्रित्यासन्तर्दनबाधेन ज्योतिष्टोमे निवेशोपपत्तिसूचनार्थं त-
न्निमित्तत्वादिति सूत्रावयवं नैमित्तिकत्वाभावे ऽपि विकल्पेन नि-
वेशोपपत्तेरुक्तत्वेनातिशयमात्रार्थत्वादनाहत्य कर्तृतो विशेष इत्ये-
तावत्सूत्रावयवव्याख्यार्थं दीर्घेति भाष्यं व्याख्यातुमाह * सचेति*
स्थपत्याधिकरणो कर्मधारयाद्दैर्बल्यस्य वक्ष्यमाणात्वाच्छब्दासमासानु-
पपत्तेः कर्तृद्वारता न युक्तेत्याशङ्गाह * नचेति * परविशेषण-
त्वस्य षष्ठ्यर्थलक्षणाया वा दौर्बल्यहेतोस्तत्र वक्ष्यमाणस्य प्रमाण-
बाधापत्तावनादरणीयत्वात्स्वरगतं पूर्वपरनिपातलक्षणं वा विशेषं
विना षष्ठीसमासो ऽशक्यो निराकर्तुमित्याशयः ।

क्रतुतो वार्थवादानुपपत्तेः स्यात् ॥ २७ ॥

न चेति भाष्येण कर्तृपक्षनिरासार्थतया वा शब्दं
व्याख्याय क्रतुत इति सूत्रावयवस्य पूर्वसूत्रस्थप्रथमान्तविपरिणत-
विशेषशब्दानुषङ्गेन क्रतुत एवायं विशेषो न कर्तृत इत्येवं व्याख्या-
र्थं क्रतुत इति भाष्यं व्याचष्टे * क्रतुत एवेति * कर्मधारयब-
लीयस्त्वोपपादनार्थत्वेनार्थवादेति सूत्रावयवं षष्ठीसमासे पूर्वपदेन

स्वप्रधानभूतार्थाभिधानायोगादित्येवं व्याख्यातुं क्रतुद्वारदीर्घसो-
मसंयोगाख्यविशेषोक्तः कर्मधारयप्रतिज्ञार्थत्वं सूचयितुमाह * स-
मानाधिकरण्येति * स्वयं तावत्कर्मधारयबलीयस्त्वोपपादनार्थत्वेना-
र्थवादित्यवयवं हेतुप्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * किमिति * स्वयमेव क्रतु-
दैर्घ्यस्य निमित्तत्वे बहुसोमाभिषवाद्धारणशङ्कां निवर्तयितुं दाढ्या-
काङ्क्षायां सन्तर्दनस्य दीर्घसाधनत्वाद् दृष्टार्थस्य विधानस्य सम्भ-
वतः कर्तृदैर्घ्यनिमित्तपक्षे दारणानाशङ्कनेन दाढ्यानाकाङ्क्षणादनुप-
पत्तेरित्येवं क्रतुदैर्घ्यनिमित्तत्वोपपादनार्थत्वेन दीर्घसोमत्वाख्यस्य
विशेषस्य क्रतुद्वारत्वोपपादनार्थत्वेन वा व्याचष्टे * एवं चेति *
विशेषस्य कर्तृद्वारत्वे वाक्यशेषायोगादित्येवं हेतुप्रश्नपूर्वं व्याख्या-
र्थं कुत इत्यादिभाष्यं कर्मधारयबलीयस्त्वेनात्यन्तादृष्टार्थं नियमाह-
ष्टार्थं नियमादृष्टार्थेन बाध्यतइति बाधग्रन्थोक्तेन च न्यायेन क्रतु-
द्वारत्वनिश्चयात्सन्देहाभावेन वाक्यशेषाभिर्णयोक्त्यनुपपत्तेरयुक्त-
माशङ्क्य न्यायोपोद्बलनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तथेति * क्रतुद्वार- ८९४।२
रत्वोपपादनस्य प्रकृतोपयोगमाह * तस्मादिति * मृदुदेशस्थाप-
नेनापि दाढ्योपपत्तेर्दीर्घकाले ऽपि सोमयागे सन्तर्दननियमस्यादृष्टा-
र्थत्वात्साम्यमाशङ्क्य * अत्यन्तमेवेत्युक्तम् * स्वसमवेतस्यैव
वानुरञ्जकत्वाद्विशेषणत्वप्रसिद्धेकर्तृश्च कृतावसमवायाद्यदेतद्दीर्घे-
ण कर्त्रा क्रतोर्विशेषणं तत्सन्तर्दनरोषितया प्रमितिसिंते सोमयाग-
रूपे ऽनन्तःपातित्वेन सम्बन्धद्वारतया व्यवहितत्वाद्वाह्यं यत्तु स्व-
समवेतेन दैर्घ्येण विशेषणं तत्प्रमितिसिंतेक्रतुरूपान्तःपातित्वेन
सन्निकृष्टत्वादान्तरङ्गं तस्मादेतदेव ज्याय इत्याह * बाह्यं चेति *
तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

संस्थाश्च कर्तृवद्धारणार्थाविशेषात् ॥ २८ ॥

कर्मधारयसम्भवे षष्ठीसमासायोगात्कर्तृद्वारदीर्घसोमत्वस-
म्भवाश्रित्कर्षो युक्त इत्येवं शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यामिदमिति
भाष्यं व्याचष्टे * परिचोदनापदेति * किमिति भाष्येण किं प्रका-
राणि पदानीति पृष्ठा शङ्कापदप्रकारोक्त्यर्थमथेत्यादीत्यन्तं भाष्यं
व्याचष्टे * मा नामेति * संस्थानां ज्योतिष्टोमेन सह प्रकरणतुल्य-
त्वस्य संस्थाधिकरणेन निराकरिष्यमाणत्वात्संस्थास्वपि निवेशे प्रक-
रणानुग्रहायोगमाशङ्क्याह * प्रकरणेति * वक्ष्यमाणानालोचनेन
शङ्काया मन्दत्वादित्थं संस्थाधिकरणविरोधपरिहारानुपपत्तेरग्निष्टो-
मसंस्थाया निष्फलत्वेन प्रकरणायोगात्प्रकरणस्य ज्योतिष्टोमीयत्वा-

चगतेज्योतिष्टोमस्य च संस्थाचतुष्टये ऽप्यनुवृत्तेज्योतिष्टोमसमाप्ति-
विशेषरूपाणां फलवतां संस्थान्तराणां प्रकरणाविशेषस्य निराकर्तु-
मशक्यत्वात्प्रकरणाविशेषे ऽपि च नित्यानित्यसंयोगविरोधान्नित्या-
भिष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमगृहीतत्वेन नित्यानां धर्माणामनित्याभिः सं-
स्थाभिः प्रकरणेनाग्रहणोपपत्तेः संस्थाधिकरणवक्ष्यमाणाऽसामानवि-
ध्या विरोध इत्यन्यथा परिहरति * अथ वेति * अग्निष्टोमसंस्थ-
ज्योतिष्टोमवाच्यग्निष्टोमशब्दः । तस्मात्संस्थास्वेव सन्तर्दननिवेश
इति शङ्कामुपसंहरति * तस्मादिति * अभिषूयमाणासोमधारणे
सन्तर्दनप्रयोजने ऽर्थवादोक्ते कर्तृदैर्घ्येव संस्थास्वप्यविशेषेणार्थवा-
दायोगसाम्याद्यथादीर्घः कर्त्ता न सन्तर्दननिमित्तं तथा संस्था अपी-
त्येवं सूत्रव्याख्यार्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * इतीति * श्लोकं
व्याचष्टे * सत्यपीति * सन्तर्दनाभावे ऽपि धृतिसिद्धेरितिकरणप-
रामृष्टं सन्तर्दनं धृत्यै वृथा धृत्यर्थं न भवतीत्येवं धृत्या इति पदत्रय-
स्यावृत्त्या व्याख्या इष्टार्थत्वोक्त्या सूचिता । उक्त्यादिषु वार्थस्य वि-
द्यमानत्वादिति सूत्रस्य सोमवृद्धिं विना प्रदेयवृद्धययोगाद्धारणे सं-
स्थासु विशेषो ऽस्तीत्याशङ्काशयविवरणार्थत्वेन नवेत्यादिभाष्यं
व्याख्यातुमाह * प्रदानेति * श्लोकसोमग्रहणात्सोमवृद्धिं विनापि
प्रदानवृद्धिसम्भवशङ्कानिरासार्थं पूर्णं चेत्यादिभाष्यावयवं व्याख्या-
तुमन्यूनेत्युक्तम् । उपरि बिलाद् गृह्णातीति पूर्णग्रहणविधानान्न
न्यूनग्रहणं युक्तमित्याशयः । अविशेषास्तुतिर्व्यर्थेति चेदिति) सूत्र-
स्य तोयवृद्ध्या प्रदानवृद्धिसम्भवान्मुष्टिवृद्ध्या पर्ववृद्ध्या वा सोमवृद्धि-
र्दशमुष्टिर्निर्पर्वनियमविरुद्धा न युक्तेति परिहाराशयविवरणार्थत्वे-
नेति चेदित्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह * नेति * पदोत्तराशयविव-
रणोपसंहारार्थं तस्मादुत्कर्ष इति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

स्यादनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

परिचोदनापदानामेव सिद्धान्तत्वोक्त्यर्थत्वेन सूत्रव्याख्या-
र्थं नैतदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * स्यादिति * प्रकरणानुग्रहादिति
भाष्यावयवव्याख्यार्थम् तेनैवेत्युक्तम् । संस्थासु सन्तर्दननिवेशे ऽप्य-
र्थवाद उपपन्नः स्यादित्येवमावृत्त्या स्याच्छब्दव्याख्यार्थमर्थान्तेति भा-
ष्यं व्याचष्टे * प्रदानेति * तोयवृद्ध्या प्रदानवृद्धिसम्भवशङ्कानिरा-
ससूचनार्थत्वेन भाष्यस्यां प्रदेयोक्तिं व्याख्यातुमाह * तोयनेति *
मुष्टिपर्वसंख्याविरोधात्सोमवृद्धययोगं पूर्वपक्षोक्तं केनेति भाष्येणानु-

भाष्य पर्वदैर्घ्यात्सोमवृद्धिसंभवोक्त्यर्थत्वेनानित्यत्वादिति सूत्रावय-
वव्याख्यार्थं विप्रकृष्टेतिभाष्यं व्याचष्टे * स चेति । * तृतीयस- ८६५१२
वर्नेशोरकस्याभिषूयमाणस्यानेकपर्वणः स्थूलपर्वणश्च ग्रहणादपि प्र-
देयवृद्ध्युपपत्तेः दीर्घपर्वत्वकल्पनायोगशंकां तस्यापि दशमुष्ट्रेरेव सोमा-
दुपादानात्स्थूल्येऽपि प्रदेयवृद्ध्यसंभवात्त्रित्वविरोधेन च बहुपर्वत्व-
स्यासंभाभिराकर्तुं स्थूल्येत्युक्तं । सप्तमीषष्ठ्योस्तत्रेण द्विवचनं
योज्यं । पर्वदैर्घ्यं विधिं विना कथं गम्यतइत्याशंक्य प्रदानवृ-
द्धिमुष्टिपर्वसंख्यासंभवान्यथानुपपत्त्येति परिहारं सूचयितुमाह
* तथा सतीति । * सत्राहीनेषु संतर्दननिवेशे पर्वदैर्घ्यं विनापि
प्रदानवृद्धिमुष्टिपर्वसंख्यासंभवोपपत्तेर्नान्यथानुपपत्तिरस्तीत्याशंक्य
संस्थासु दीर्घसोमशब्दोपपत्तेर्वाक्याविरुद्धेन प्रकरणेन संस्थास्वेव
निवेशावगमाम्नान्यथोपपत्तिरस्तीति परिहारं सूचयितुमाह * प्रक-
रणेति । * प्रकटणस्योपपत्तिरविरोधः । संस्थासु च निवेशे
सोमशब्दवाच्याया लतायाः स्वत एव दैर्घ्योपपत्तेः कालद्वार-
दैर्घ्यकल्पनायाः सोमशब्दस्य यागपरत्वकल्पनायाश्चाभावादाज-
स्येन दीर्घसोमशब्दोपपत्तिरित्याह * शक्यं चेति । * विप्रकृष्ट-
पर्वत्वस्यानित्यत्वादिति सूत्रावयवोक्तत्वोपपादनायोक्ते ऽर्थे सूत्रा-
वयवं योजयति * अनित्यत्वादिति । * दशमुष्टिपर्वत्वनिय-
मेनाग्निष्टोमसंस्थायां नियतस्य सोमपरिमाणस्योक्त्यादिसंस्था-
स्वप्यतिदेशप्राप्तस्य प्राकृतनियमावाधे बाधयोगात्कथमनियतत्वा-
ख्यमनित्यत्वमित्याशंक्य दशमुष्टिपर्वत्वनियमावाधेपि दीर्घपर्वग्रह-
णाख्येनोपायांतरेणाग्निष्टोमसंस्थागतं परिमाणं बाधितुं शक्यमि-
त्याह * शक्यं हीति । * दीर्घसोमशब्दस्य दीर्घकालसोमयागवा-
चित्वेन संतर्दनविध्यपेक्षितानागिसमर्पणोपयोगसंभवेऽनपेक्षितानिमित्त-
मात्रसमर्पणोपयोगापादकलतादैर्घ्यवाचित्वाङ्गुपगमायोगाद्दीर्घकाल-
सोमयागमात्रवाचित्वावगतेः संस्थास्विव सत्राहीनेष्वपि संत-
र्दनविध्यवगमात्तेषु च केषां चिदह्नामग्निष्टोमसंस्थत्वेन प्रदान-
वृद्धिरहिततया प्रदेयवृद्धौ लतादैर्घ्यकल्पनायोगान्नेदं भाष्यकारी-
यमनित्यत्वोक्तिव्याख्यानं युक्तमित्येवं विप्रकृष्टेति भाष्यं दूषयति
* नन्विति । * सत्राहीनेष्वङ्गुपुक्त्यादिसंस्थेष्वहस्सु प्रदानवृद्ध्य-
र्थप्रदेयवृद्धिसिद्धौ लतादैर्घ्यकल्पनसंभवेन पूर्वपरिमाणातिक्रमस-
ंभवात्सामस्येन भवनमुपपत्तिः संभवोक्तोक्ता । यत्र प्रदेयवृद्धि-

रूपेक्ष्यते तत्र लतादैर्घ्यकल्पनं भविष्यतीत्याशङ्क्य दशमुष्टयवशि-
ष्टलताद्रवीकरणविभाववशिष्टानां लतानामनियतपरिमाणत्वादतिरि-
क्तलताद्रवीकरणेन प्रदेयवृद्धयुपपत्तेर्न क चिल्लतादैर्घ्यकल्पना युक्ते-
ति परिहारं सूचयन्नवशिष्टलताभ्यूहपरिमाणस्यानित्यत्वादित्येवं
सूत्रावयवं व्याचष्टे * अत इति । * यद्वा न प्रदेयवृद्धिप्रका-
रोपपादनानित्यत्वोक्तिः किं तु स्यादिति सूत्रावयवेन प्रकरणानु-
ग्रहोत्संस्थासु संतर्दनं स्यादित्युक्ते संस्थानां प्रकरणाभावस्य संस्था-
धिकरणे वक्ष्यमाणत्वात्संस्थास्वपि निवेशे प्रकरणविरोधापत्तेस्तद-
नुग्रहो न संभवतीति ब्रुवाणस्य न संस्थानां प्रकरणाभावो वक्ष्यते
किं तु प्रकरणाविशेषे ऽपि नित्यानित्यसंयोगविरोधादसमाननेति
सूचनार्थं धर्मांतराणां नित्याग्निष्टोमगृहीतत्वेन नित्यत्वादनित्याभिः
संस्थाभिरग्रहणं संतर्दनस्य तु नित्याग्निष्टोमागृहीतत्वेनानित्यत्वात्सं-
स्थाभिर्ग्रहणमविरुद्धमित्युत्तरमनित्यत्वोक्त्योच्यतइत्येवं व्याख्येयमि-
त्याह * संस्थाधिकरणेति * तृतीयसत्त्वे ऽभिषूयमाणैकांशुपरि-
माणस्यानित्यत्वादित्येवं व्याख्यांतरार्थम् * अपि चेति * अपिचेति
भाष्यमेकस्याप्यंशोर्दशमुष्टेस्त्रिपर्वण एव सोमानुपादानात्प्रदेयवृद्धिकार-
णत्वात्तुपपत्तेर्दूषयति * तृतीयेति * विहितावशिष्टांश्वभ्यूहपरि-
माणानियमेनैव प्रदेयवृद्धिसिद्धेर्धिप्रकृष्टपर्वत्वकल्पननिरासं ऽवशि-
ष्टांश्वभ्यूहपरिमाणानित्यत्वाशयत्वेनानित्यत्वोक्तिर्व्याख्याया सूचि-
तेपि प्रकरणविरोधशंकोत्तरत्वेनानित्यत्वोक्तिर्व्याख्यापन्नेन केन चि-
द्भाष्येणानित्यत्वोक्तिर्व्याख्यायते विप्रकृष्टेति भाष्यद्वयं तु विप्रकृष्टपर्व-
त्वात्तृतीयसत्त्वनेशोरेकस्याभिषूयमाणस्यानेकस्थूलपर्वत्वात्प्रदेयस्य सो-
मस्य वृद्ध्याख्यो विशेषः स्यादित्येवं प्रदेयवृद्धिप्रकारोपपादनार्थत्वेना-
वृत्त्या स्याच्छब्दव्याख्यामिति सूचनार्थैकस्मिन्नप्यंशौ विप्रकृष्टपर्व-
त्वमात्रं प्रदेयवृद्धिकारणं वाच्यं न त्वनेकस्थूलपर्वत्वेत्याह * अत
इति * मात्रशब्देनैव कारणांतरनिराससिद्धावपि कारणांतरनि-
रासमात्रे तात्पर्यं न तु विप्रकृष्टपर्वत्वस्य कारणत्वोक्ताविति सूच-
नार्थैवकारः । तस्मादिति सिद्धांतोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मा-
दपाति * संस्थावत्सत्राहीनेष्वपि निवेशे इति स्वाभिमतसिद्धांत-
सूचनायापिशब्दः । अनुत्कर्षप्रतिज्ञालोचनया प्रकरणानुग्रहोपपत्त्या-
लोचनया च संस्थामात्रनिवेशसिद्धांतावगतेः सत्राहीनेष्वपि निवे-
शसूचनार्थो ऽपिशब्दो न युक्त इत्याशङ्क्य संस्थामात्रनिवेशसिद्धांता-

योगं प्रतिजानाति * नत्विति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत
इति * एष वाच्य प्रथमो यज्ञानां यज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्टाया
न्येन यजेतगर्त्तपत्यमेव तज्जायते प्रावमीयत इति ज्योतिष्टोमात्प्राग्य-
दन्ययजने तद्गर्त्तपतनतुल्यं तस्माद्योन्येन प्राग्यजेत सजरां श्रुत्युं वा
प्नोतीति निंदाकल्पप्राग्यजननिषेधद्वारज्योतिष्टोमोत्तरकालत्ववि-
धिव्याक्येय एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणादिति पञ्चमाधिकरणेनेतच्छब्द-
स्याग्निष्टोमसंस्थमात्रज्योतिष्टोमवाचितामुक्ताथान्येनेति संस्थानां
सन्निधानादित्यनेनान्यशब्दस्य सर्वनामत्वेन सन्निहितवाचित्वाद्या-
गांतराणां च संस्थाभिव्यवधानात्संस्थामात्रवाचित्वं पूर्वपक्षयित्वा
तत्प्रकृतेर्वापत्तिविहारौ न हि तुल्येषूपपद्येते इत्यनेनान्यशब्दस्यान-
तर्याख्यसनिध्यपेक्षायामुक्त्यमात्रवाचित्वापत्तेस्तस्य च स्वशब्दे-
नोक्तिसंभवे संदेहापादकान्यशब्दानर्थक्यप्रसंगाद्बुद्धिस्थत्वाख्यसनि-
ध्यपेक्षावगतेर्ज्योतिष्टोमप्रकृतिकत्वेन च सर्वेषां तद्विकाराणां बुद्धि-
स्थत्वाविशेषादग्निष्टोमान्यमात्रवाचितायाः सिद्धांतयिष्यमाणत्वा-
द्यथान्यशब्दो अग्निष्टोमान्यमात्रे ऽवकल्पते तथादीर्घसोमशब्दो पी-
त्यर्थः * श्लोकं व्याचष्टे यथैवेति * संस्थानां प्रकरणसद्भावा-
भ्युपगमे ऽपि वाक्येन प्रकरणबाधात्सर्वधर्मतैव युक्तेति प्रौढप्रदर्श
नार्थं प्रकरणेनेत्युक्तं । वस्तुनस्तु प्रकृतिवच्छब्देन संस्थानां निराकां-
क्षीकृतत्वात्प्रकरणं नास्तीत्यथवास्त्येव संस्थानां प्रकरणमिति पूर्व-
पक्षवार्त्तिकोक्तं प्रकरणाविशेषं निराकर्तुमाह * प्रकृतिवच्छब्दे-
ति कथं तर्हि दैक्षाक्षानां विकृतीनां प्रकरणेन पृषदाज्यादिग्रहण-
मित्याशंक्य पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति प्राकृतानुयाजानुवादेन पृष-
दाज्यविधानात् प्राकृतांगग्रहणवेलायामेव पृषदाज्यग्रहणप्रतीतेस्तदा-
नीं च नैराकांक्ष्याभावात्प्रकरणेन पृषदाज्यं यथा गृहीतं तथा यद्वि-
संस्थाभिर्गृहीतं किञ्चित्प्राकृतमंगमनूद्य संतर्दनं विधीयेत ततस्ताभिः
प्रकरणेन संतर्दनं गृह्येत न त्वेतदस्ति ज्योतिष्टोमधर्ममध्यपातित्वा-
त्संतर्दनस्येत्याह * ब्रूहीति * संस्थानामपि ज्योतिष्टोमान्तः पाति-
त्वेन सन्निधानाविशेषात्फलवत्त्वाविशेषाच्च ज्योतिष्टोमस्यैव दीक्ष-
णीयादयो धर्मा न संस्थानामिति कथं गम्यतइत्याशंक्य नासौ
साध्यस्य भवती साधनेन संबध्यतइत्यादिसंस्थाधिकरणभाष्यवक्ष्य-
माणन्यायसूचनार्थं प्रथमं ज्योतिष्टोमार्थतयोपदिश्यमानातोक्ता ।
संस्थानां धर्माकांक्षासद्भावाभ्युपगमे ऽपि संस्थावांतरप्रकरणे

संतर्दनापाठान्न संतर्दनविधिवेलायां संस्थानां प्रकरणमस्तीत्याह
 * इतश्चेति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * असंबद्धपदव्य-
 वायेनैव प्रकरणवत्सन्निधानाख्यस्य स्थानस्यापि निवृत्तेस्तदपि न
 संस्थासु संतर्दनाविनियोजकमिति स्थानंवेत्यनेन प्रसंगादुक्तं कथं तर्हि
 संस्थासु संतर्दननिवेश इति किं तर्हीत्यनेन पृष्टे वाक्यमेवंत्यु-
 म् । दीर्घसोमशब्दस्य लतादैर्ध्यवाचत्वात्संस्थास्वेव च तार्तीयसव-
 निके सकृदभिषवे प्रदेयवृद्धौ लतादैर्घ्यापेक्षणाद्वाक्यमपि तास्व्ये
 व विनियोज्यतात्याशङ्क्याह * तच्चेति * दशमुष्टयवशिष्टलताभ्यूह-
 परिमाणानियमादतिरिक्तलताभ्यूहेनैव प्रदेयवृद्धिसिद्धेर्लतादैर्घ्यान-
 पेक्षणादपेक्षिताङ्गिसर्मपणोपयोगत्वार्थं च दीर्घसोमशब्दस्य यागपर-
 त्वावसायात्कर्मधारयेण च यागवाचित्वसंभवे दीर्घः सोमोऽस्मिन्न-
 स्तीति बहुव्रीह्याश्रयणायोगादीर्घकालसोमयागमात्रवाच्यं शब्द-
 इत्याशयः । सूत्राणि तु पदोत्तरसूत्रेण संस्थास्वेवेत्यवधारणां निर-
 स्योक्त्यादिषु वेति सूत्रेणापिशब्दार्थे वाशब्दमङ्गीकृत्योक्त्यादिषु
 चेति चकारयुक्तमेव वा पाठं कृत्वोक्त्यशब्देन वा संस्थास्तित्त्वो-
 ऽप्यादिशब्देन च सत्राण्यहीनांश्चोक्ता संस्थासु सत्राहीनेषु च दीर्घ-
 सोमशब्दार्थस्य दीर्घकालसोमयागत्वस्य विद्यमानत्वात्संतर्दनं
 स्यादिति द्वितीयपूर्वपक्षोक्तं सत्राहीनमात्रविषयतयोत्कर्षनिरासे-
 नाग्निष्टोमान्यमात्रविषयतयोत्कर्षे सिद्धान्तिते संस्थासु प्रदेयस्य
 सोमस्य दशमुष्टिपर्वत्वनियमेन वृद्ध्याख्यविशेषाभावाग्निरालम्ब-
 नस्तुत्यापत्तराग्नष्टोमान्यमात्रविषयसिद्धान्तायोगमविशेषादिति सूत्रे-
 णाशङ्क्यावशिष्टांश्चभ्यूहपरिमाणस्यानियतत्वात्संस्थास्वपि प्रदेयस्य
 वृद्ध्याख्यो विशेषः स्यादित्यन्त्यसूत्रेण परिहृत्यतइत्येवं व्याख्येयानि
 सिद्धान्तसूत्रस्थमनुत्कर्षभाष्यं प्रकरणानुग्रहभाष्यं चोपेक्षणीयम्॥६॥

प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथमप्रयोगविषयत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥

संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्यात् ॥ ३२ ॥

वाक्यप्रकरणाविरोधाविरोधचिन्तात्मकत्वेनावान्तरप्रकरणसंग-
 तिसूचनपूर्वं विषयोक्त्यर्थं ज्योतिष्टोमइतिभाष्यं बह्विषु शाखासु प्रवर्ग्य-
 स्यान्नारभ्याधीतत्वेन ज्योतिष्टोमप्रकरणपाठाभावादयुक्तमाशङ्क्याना-
 रभ्याधीतत्वेऽप्यव्यभिचारितकृत्वन्वयाभिरूपसङ्घर्षाकृततेन वयेन
 कृत्वन्वयं प्राप्तस्य प्रकृतौ वेतिन्यायेन ज्योतिष्टोमगमनासन्नतया

तावत्परमतेनोपपादयति * प्रवर्ग्य इति । * सर्वार्थत्वे द्विरुक्तत्वा-
पत्तिं प्रकृते योजयितुं * तत्र हीत्युक्तम् । * एवं ज्योतिष्टोमगमने
ऽपि ज्योतिष्टोमप्रकरणे प्रवर्ग्यपाठाभावाद्भाष्यानुपपत्तिमाशङ्क्य
ज्योतिष्टोमे न्यायाद्भवतं प्रवर्ग्यमिति भाष्यार्थो न तु ज्योतिष्टोमे प्रकृ-
त्येत्येवं भाष्यव्याख्यां सूचयितुं * तेनेत्युक्तं । * येन कारणेन ८९७१२
प्रवर्ग्यो ज्योतिष्टोमं गच्छति तेन कारणेन ज्योतिष्टोम इत्याह न तु
ज्योतिष्टोमे प्रकृतत्वेनेत्यर्थः । एवं व्याख्यायां प्रवर्ग्यनिषेधस्य
ज्योतिष्टोमाङ्गत्वपूर्वपक्षोपयोगसंभवे ऽपि प्राकराणिकज्योतिष्टोमाङ्ग-
त्वाभावात्प्रकरणविरोधाविरोधचित्तात्मकत्वासिद्धेः संगत्यनुपयोग-
प्रसङ्गादेतद्व्याख्यानापरितोषेणर्जुवृत्त्यैव स्वमतेनोपपादयति * कौ-
षीतकीति । * मृदुत्तर्यस्तदाशब्दः । अस्मिन्पक्षे ज्योतिष्टोमप्रकरणे
प्रवर्ग्यं प्रकृत्येति व्याख्यासूचनार्थं तमित्यनेन ज्योतिष्टोमप्रकरणएवो-
पसज्यः प्रागुत्पन्नमित्युक्तं । द्वितीयतृतीयशब्दयोर्यागवाचित्वशङ्कानु-
पपत्तेः प्रयोगवाचित्वस्य निःसंदिग्धत्वात्तत्साहचर्येण प्रथमशब्द-
स्यापि प्रयोगवाचित्वावसायात्सिद्धान्तोपयोगित्वेन द्वितीयेत्यादि-
वाक्यशेषो भाष्ये पठितो न तूदाहरणत्वेनेति सूचनार्थं निषेधमात्रं
पठितम् । भाष्योक्तस्य संदेहस्य हेतुभूतं संदेहमाह * तत्रेति । *
य एतेनेत्येतच्छब्दवत्प्रथमयज्ञशब्दस्यापि प्रकरणादग्निष्टोमसंस्थज्यो-
तिष्टोमवाचित्वावगतेरतिरात्रसंस्थज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगपक्षे निषेधा-
योगादतिरात्रसंस्थस्य प्रथमाहारे प्रतिषेध इत्यादिवक्ष्यमाणवार्तिकानु-
पपत्तिशङ्कानिरासायैतच्छब्दवदस्य सर्वनामत्वाभावेन प्रकृतवाचित्व-
नियमाभावात्प्रकरणानुरोधेनवश्रुतिसंकोचायोगात्सर्वसंस्थज्योतिष्टो-
मवाचितोक्त्यै भाष्यानारूढमपि सर्वसंस्थ इत्युक्तम् । किं तावदिति भा-
ष्येण पूर्वपक्षं प्रतिज्ञाय कुतश्चि हेतुं पृष्ट्वा वाक्यविरोधे प्रकरणव्यापा-
रात्सौत्रहेत्वपरितोषेण ज्योतिष्टोमाङ्गत्वप्रतिज्ञार्थस्य सौत्रस्य क्रतुश-
ब्दस्यैवावृत्त्या प्रथमशब्दस्य वाचकतया ज्योतिष्टोमाख्यक्रतुसंबन्धि-
त्वादित्येवमर्थत्वमंगीकृत्य हेत्वर्थतयापि व्याख्यार्थं प्रथमशब्दस्य ज्यो-
तिष्टोमाख्ययज्ञवाचित्वं प्रथमेति भाष्यात्रयवेन प्रतिज्ञाय तदुपपादना-
र्थत्वेनापि क्रतुशब्दव्याख्यार्थं * यज्ञेत्युक्तं * तत्प्रथमयज्ञशब्दे प्रथम-
श्चानौ यज्ञश्चेति प्रथमशब्दस्य सामानाधिकरण्यलक्षणाद्यज्ञसंयोगा-
देष वा वेति वाक्यं वा प्रयोगलक्षणाज्ज्योतिष्टोमाख्ययज्ञसंयोगादि-
त्येवं द्वेधा व्याचष्टे * यज्ञशब्देति । * आद्यव्याख्यायामुद्भिदादि-

वत्सामानाधिकरण्यं नामत्वहेतुः द्वितीयस्यां वैदिकः प्रयोगः क्रतु-
 शब्दोऽपि प्रथमशब्दस्य समानाधिकरणतया प्रयुज्यमानतया वा क्रतु
 संबंधित्वादित्येवं द्विधा योज्यः । प्रथमशब्दस्य ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिनिमि-
 त्तोक्त्यर्थं तस्य हीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * य इति । * भन्वाच्यत्वेन-
 सौत्रहेतुव्याख्यास्यार्थमेवं चेतिभाष्यं व्याचष्टे * तथाचेति । * एवं
 चेत्यनेनैव ज्योतिष्टोमवाचित्वपरामर्शाद्यदीति भाष्यावयवानर्थक्य-
 माशंक्य शंकोत्तरत्वेन व्याख्यास्येच्छंक्रां तावदाह * ननु चेति । *
 एतच्छङ्कोत्तरत्वेन यदीतिभाष्यावयवं व्याख्यातुमाह * कथ-
 मिति । * वाक्येनैकप्रयोगविषयत्वकरणेऽपि ज्योतिष्टोमिकत्वार्थं
 प्रकरणापेक्षणात्तदनुग्रहो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * नहीति । * या-
 गान्तरीयप्रथमप्रयोगविषयत्वेऽपिवाक्योपपत्तेर्ज्योतिष्टोमिकत्वाश्रय-
 णस्य वाक्यकृतता न युक्तेत्याशंक्याह * यदि हीति । * पारिशे-
 ष्यानुगृहीताद्वाक्यादेव ज्योतिष्टोमिकप्रथमप्रयोगविषयत्वसिद्धेः प्रक-
 रणस्य न किञ्चित्कार्यमस्तित्यवधारणाद्वाधः स्यादेवेत्यर्थः ॥ प्रथमश-
 ब्दोक्तसंख्यायुक्तं प्रवर्ग्यनिषेधनं ज्योतिष्टोमाख्यस्य क्रतोरङ्गं स्यादि-
 त्येवं सूत्रयोजनद्वारा पूर्वपक्षोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं प्रथम-
 शब्दस्य संख्यावाचित्वाभावादयुक्तमाशङ्क्य संख्यावाचित्वाभावे
 ऽप्यादित्ववाचित्वादादित्वस्य वैकत्वसंख्यापेक्षत्वाद्वित्वादिसंख्यानि-
 षेधनद्वितीयत्वाद्यनपेक्षत्वादेकत्वसंख्यैकांतिकत्वावगतेः संख्यावा-
 चित्वोपचारेणयं संख्यावाचित्वोक्तिरित्युपपादनं सूचयन् व्याचष्टे *
 तस्मादिति । * प्रकरणादपीत्येवं सौत्रहेतुव्याख्यासूचनायापिशब्दः ॥
 नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगाल्लिङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥३३॥

प्रथमशब्दस्यावर्तितक्रतुशब्दोक्तयज्ञवाचित्वव्यावृत्त्यर्थतया वाश-
 ब्दव्याख्यास्य नवेतिभाष्यं प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथमप्रयोगनिमित्तत्व-
 सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थनैमित्तिकशब्दपरत्वाद्वाशब्दस्य पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थक्र-
 तुशब्दोक्तसर्वप्रयोगस्थक्रत्वङ्गत्वव्यावृत्त्यर्थत्वप्रतीत्युक्तमाशङ्क्य हे-
 तुव्यावृत्तिं विना पूर्वपक्षाव्यावृत्तेस्तद्यावृत्त्यर्थत्वेनाप्यावृत्त्या व्याख्या
 युक्तेति सूचनपूर्वं यज्ञस्य प्रयोग इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * यदीति
 अतःप्रयोगस्यैवप्रथमशब्दो वाद इत्यध्याहारेण भाष्यव्याख्यासूचनाय
 * एषइत्युक्तं । * प्रथमशब्दस्य प्रयोगवाचित्वोपपादनार्थत्वेन
 कर्त्राद्यप्रवर्तनाख्यकर्तृसंयोगनिमित्तत्वात्प्रथमशब्दस्य प्रयोग एव च

कर्तृसंयोगोपपत्तोरित्येवं कर्तृसंयोगादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं कर्त्रेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * प्रथमेति । * शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वोक्त्यर्थत्वेन पञ्चमीव्याख्यानायामिधेयत्वोक्तिः । अप्रयुज्यमानावस्थस्य कर्मणः कर्त्रनपेक्षत्वात्स्वरूपेण कर्तृसंयोगानुपपत्तावप्येत एवाहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञागृहपतिसप्तदशादाक्षित्वासमाऽप्याग्नीस्तन्मुखाः सत्राण्यासतइत्यादौ प्रथमशब्दाज्ज्योतिष्टोमप्रतीतेस्तत्स्वरूपमेव प्रथमशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं प्रयोग इति भाष्यं व्याचष्टे * तद्योगास्त्विति । * कर्मस्वरूपनिमित्तसूत्रशब्दसन्निधिपठितस्य प्रथमशब्दस्य कर्मस्वरूपनिमित्तत्वप्रतीतेः कर्तृसंयोगशब्दोक्तकर्त्राद्यप्रवर्त्तननिमित्तता न युक्तेत्याशङ्क्य प्रथमप्रयोगस्थस्यैव ज्योतिष्टोमस्य तस्मादपि प्रथमशब्दात्प्रतीतेः कर्मस्वरूपनिमित्तता न युक्तेति परिहारं सूचयितुमाह * सापि चेति । * एतदेव प्रयोगानुसारेण द्रढयति * न हीति । * द्वितीयादिज्योतिष्टोमप्रयोगे प्रथमशब्दप्रयोगाभावात्कर्मवाचित्वाभावो निश्चीयतइत्याशयः । अयजमानस्येति षष्ठ्या ज्योतिष्टोमव्यतिरेकजनितत्वमङ्गीकृत्य प्रथमं यजमानोऽतिरात्रेण यजेतेति पक्षाश्रयणात्प्रथममग्निष्टोमसंस्थं ज्योतिष्टोमयागमकुर्वाणस्य यः पश्चादग्निष्टोमसंस्थो ज्योतिष्टोमस्तस्य लोके प्रथमयज्ञो नाम न भवतीति योज्यम् । एवमपि प्रथमयज्ञशब्दस्य प्रथमप्रयोगवाचित्वे यागांतरप्रथमप्रयोगस्यापि प्रवर्ग्यनिषेधनिमित्तत्वापत्तेः प्रथमप्रयोगस्थज्योतिष्टोमवाचितैवावसीयतइत्याशंकानिरासार्थं श्रुतिश्चेति भाष्यं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति । * विप्रकर्षोऽप्येष वावेति वेदाश्रितत्वात् ।

गौणं लाक्षाणिकं वापि वाक्यभेदेन वा स्वयम् ।

वेदो यमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत् ॥

इत्येतेन न्यायेनाश्रयणीय इत्याशंक्याह * तत्र चेति * क्रतुवाचिज्योतिष्टोमशब्दैकवाक्यत्वसिद्ध्यै तत्र लक्षणाऽऽश्रिता इह तु प्रयोगवाचित्वेऽपि यज्ञशब्दसामानाधिकरण्यस्य लिङ्गस्येति सूत्रावयवनोपपादयिष्यमाणत्वात्तद्वशेन लक्षणाकल्पनानुपपत्तेः प्राथम्यनिमित्तत्वायोगो लक्षणाहेतुर्वाच्य इत्यापाद्य नत्विहेत्युक्तं लक्षणाश्रयणेऽपि पूर्वपक्षासिद्ध्यभावस्तत्प्रयोगस्थोऽपि तावदित्यादिनोक्तः । श्रुतिश्चेति भाष्यनिरसनीया शङ्का येनाशयेनोत्तिष्ठति तं निरसितुमु-

पन्यस्यति * नन्विति * विधित्वे प्राप्त्यनपेक्षित्वाद्यस्य कस्य चि-
 त्प्रथमप्रयोगो निमित्तं स्यान्निषेधत्वेन तु प्राप्त्यपेक्षित्वालौकिक-
 व्यापाराद्यर्थेन च प्राप्त्यभावात्प्राप्तिसामर्थ्येन सोमयागप्राप्तेस्तेष्वपि
 मध्ये ऽनारभ्यवादन्यायेनैव वाच्यत्वञ्च च ज्योतिष्टोम एव प्रथमशब्द-
 प्रयोगाद्य एतेनेति वा प्राथम्यविधायकाच्छब्दान्निमित्ताभावेनान्यत्र
 निषेधाप्राप्तेर्ज्योतिष्टोमस्यैवाद्यं प्रयोगमयं निषेधो गच्छतीत्येवं निर-
 स्यति * प्राप्नुयादिति * प्राप्त्यभावान्निवर्त्तमान इति पाठे तु
 लौकिकव्यापारेभ्य इत्यादीनां पञ्चम्यन्तत्वेनान्वयः । ज्योतिष्टोमस-
 मानाधिकरणो ज्योतिष्टोमप्राथम्यविधायी वाशब्दो ज्योतिष्टोमप्रथ-
 मशब्दः । ज्योतिष्टोममिति पाठे त्वनारभ्यवादन्यायेन ज्योतिष्टोमं
 गच्छति प्रथमयज्ञ इति प्रथमशब्दाच्च तस्याद्यं प्रयोगं गच्छती-
 त्यर्थः । ज्योतिष्टोमिकप्रथमप्रयोगगामित्वे च निषेधस्य द्वितीयादि-
 प्रयोगस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य व्यक्त्यन्तरत्वेऽपि ज्योतिष्टोमत्वजात्यैक्या-
 त्प्रत्यासत्तेस्तस्यैव द्वितीयादीन्प्रयोगानपेक्ष्य प्रथमशब्दोपपत्तेराज्यस्य
 भवति यत्किञ्चित्प्रथमप्रयोगगामित्वे तु दर्शपूर्णमासाद्वितीयप्रयो-
 गानपेक्षणेऽपि दूरस्थसोमयागान्तरद्वितीयादिप्रयोगापेक्षायां विप्र-
 कर्षः स्यादित्याह * एवंचेति * अनेन च तुल्यन्यायतया प्रथमश-
 ब्दस्य ज्योतिष्टोमवाचित्वे दूरस्थद्वितीयादियज्ञान्तरापेक्षायां विप्र-
 कर्षः स्यादिति सूचना द्वितीयादीनपेक्ष्येति भाष्योक्तविशेषणफलं
 दर्शितं भवति । प्रथमप्रयोगनिमित्तत्वसिद्धान्तप्रतिज्ञार्थनैमित्तिक-
 पदव्याख्याद्वारा सिद्धान्तोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यमथेति भाष्ये-
 नैव वावेति वाक्ये प्रथमशब्दस्य ज्योतिष्टोमाख्यक्रतुसामानाधिकार-
 ण्येन प्रयोगाक्रतुवाचित्वेवमर्थत्वेन पूर्वपक्षसूत्रस्थक्रतुशब्दोक्तं हेतु-
 मनुभाष्यलक्षणेत्यनेन ज्योतिष्टोमसामानाधिकरण्याख्यस्य ज्यो-
 तिष्टोमवाचित्वलिङ्गस्य प्रथमशब्दवाच्येन प्रयोगेन ज्योतिष्टोमलक्षणा-
 निमित्तकत्वान्न क्रतुवाचित्वसाधकतेत्येवमर्थमङ्गीकृत्य यत्त्वित्यनेन-
 च प्रथमयज्ञशब्दे यज्ञशब्दसामानाधिकरण्याक्रतुवाचित्वेवमर्थ-
 त्वेन क्रतुशब्दाक्तं हेतुमनुभाष्य तदपीत्यनेन यज्ञशब्दसामानाधि-
 करण्याख्यस्य लिङ्गस्य भावव्युत्पत्त्या यज्ञशब्दस्य प्रयोगवाचित्वनि-
 मित्तकत्वान्न क्रतुवाचित्वसाधकतेत्येवमर्थमङ्गीकृत्य लिङ्गस्येति सू-
 त्रानयत्वेन परिहारे वक्ष्यमाणेऽपि प्रकरणादिति पूर्वपक्षहेत्वपरिहा-
 रादयुक्तमाशङ्क्य प्रकरणबाधशयत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति *

दीर्घसोमशब्दवत्प्रथमयज्ञशब्दस्याप्यपेक्षिताङ्गिसमर्पणोपयोगसंभवे
नपेक्षितनिमित्तमात्रोपयोगस्यान्याय्यत्वात्प्रथमप्रयोगाङ्गस्य च निषे-
धस्य यदा प्रथमः प्रयोगस्तदैव प्रवृत्त्युक्त्यै नैमित्तिकत्वोक्त्युपपत्तेः सप्त-
म्या चांगित्वानभिधानाद्वाक्येनैव प्रकरणगम्यं सर्वप्रयोगस्थज्योति-
ष्टोमांगत्वं बाधित्वा प्रथमप्रयोगमात्रांगत्वावगते * वाक्येनेत्युक्तम् *
एवमप्युत्कर्षानभिधानाज्ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगे न प्रवर्जितव्यमिति
सिद्धान्तोपसंहारार्थप्रतीतेस्तत्र चाग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति विधिना
निषेधस्य बाधात्क्रत्वन्तरप्रथमप्रयोगविषयत्वावगतेरुपसंहारभाष्य-
माक्षिपति * तत्र त्विति । * विधेर्द्वितीयादिप्रयोगविषयत्वेना विरो ८२६।१
धमाशङ्का यत्प्रवर्ग्यं प्रवृजन्तीत्यनेनैव द्वितीयादिप्रयोगे विधिसिद्धेः
पुनः विद्वानर्थक्यप्रसङ्गादाद्यप्रयोगविषयतोक्ता । प्राप्त्यपेक्षत्वे ऽपि
निषेधस्य पूर्वविधिनैव प्राप्तिरिति पुनर्विध्यनपेक्षत्वाच्च तेन बाधः
संभवतीत्याशंक्य सावकाशतोक्ता । अग्निष्टोमसंस्थक्रत्वन्तरप्रथमप्रयोग
ऽप्यतिदेशप्राप्तेनाग्निष्टोमवाक्येन निषेधबाधापत्तेः प्राथम्यस्य च
क्रत्वन्तरेष्वभावाच्च निषेधस्य क्रत्वन्तरप्रथमप्रयोगगमनं युक्तमित्येव-
मेतद्व्यवस्थानुपपत्तेरग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे निषेधबाधेऽप्यतिरात्रसंस्थ
ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगविषयो निषेधा भविष्यतीत्यन्यथाव्यवस्था-
मभ्युपगम्य तद्विषयत्वेनोपसंहारभाष्यं परमतेन समाधातुमाह * त-
त्त्विति । * अग्निष्टोमशब्दस्याग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमवाचित्वात्कथ-
मग्निष्टोमस्य क्रत्वन्तरे विद्यमानतेत्याशङ्का श्रौतसंस्थावाचित्व-
त्यागेन लाक्षणिकज्योतिष्टोमवाचिता न युक्तेति परिहारसूचनार्थं
* संस्थारूपस्येत्युक्तम् । * आहारः प्रयोगः । य एतेनानिष्ट्वेतच्छ-
ब्दस्याग्निष्टोमपरामर्शितायाः पञ्चमेवश्यमाणत्वान्नातिरात्रस्य प्रथ-
मप्रयोगोऽस्तीत्याशङ्काह * विहितश्चेति । * अग्निष्टोमविधेर्निषेधे-
नानपेक्षितत्वाद्अग्निष्टोमस्यापि चान्यत्र विद्यमानत्वोक्त्या सामान्यरू-
पत्वाभिधानान्निषेधबाधकत्वं न संभवतीत्याशङ्का पूर्वविधिनैव
सिद्धेः पुनर्विध्यानर्थक्यप्रसङ्गादाद्यप्रयोगविषयत्ववत्क्रत्वन्तरेष्वति-
देशप्राप्तेर्विध्यानर्थक्यप्रसङ्गेनैव ज्योतिष्टोमविषयत्वस्याप्यवगमाद्वि-
शेषविषयत्वेन बाधकत्वमुपपादयितुमाह * सोऽयमिति । * द्विती-
यादिप्रयोगेषु क्रत्वन्तरेषु वान्यतः प्राप्त्यालोचनया ज्यौतिष्टोमिकाद्य-
प्रयोगाख्यविशेषविषयत्वावगमे ऽपि स्वार्थासकसामान्यविशेषविषय-
त्वालोचनया बाध्यबाधकभावप्रसिद्धेर्निषेधस्य चाग्निष्टोमातिरात्रा-

द्यप्रयोगयोर्द्वयोरेव सामान्यरूपत्वाद्विधेस्तु बहुषु द्वितीयादिषु कृत्व-
न्तरेषु च सामान्यरूपत्वाद्विधेर्बाधकता शङ्कितुमपि न शक्येत्येतामपि
व्यवस्थां दूषयति * एतदपीति । * स्वमतं नातिरात्रप्रथमप्रयोगे
नित्यं न प्रवर्जितव्यमग्निष्टोमप्रयोगे विकल्पेनेत्येवं भाष्यव्याख्यां
सूचयितुमन्यथाव्यवस्थामाह * अत इति । निषेधत्वे ऽतिरात्रप्रथम-
प्रयोगे ऽपि विकल्पस्यापरिहार्यत्वात्पर्युदासत्वनिरासार्थस्य चोच्य-
तइत्यादेर्वक्ष्यमाणस्य वार्त्तिकस्याग्निष्टोमवाक्यातिरात्रप्रकृतिवच्छब्द-
शेषत्वनिरासमात्रार्थत्वोपपत्तेरग्निष्टोमवाक्यस्य च प्रतिप्रसवार्थताया
वक्ष्यमाणत्वादतिरात्रप्रथमयोगे ऽपि नित्यं पर्युदासो ऽग्निष्टोमप्रथ-
मप्रयोगे त्वग्निष्टोमवाक्येन प्रतिप्रसूतत्वान्नन्ययुक्तेन चानारभ्यवा-
दप्राप्तस्य पर्युदासाद्विकल्प एवेत्येवं व्याख्येयम् । प्रतिषेधोक्ति
यथाश्रुतां विहितोक्तिं चाप्राप्तविध्याशयां मत्वा पर्युदासेन संभव-
द्विकल्पपरिहाराणां नञ्युक्तानां वाक्यानां पर्युदासत्वस्यापि तु
वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति
दशमाधिकरणसिद्धांतसूत्रेण वक्ष्यमाणत्वादस्य पर्युदासत्वावगतेरग्नि-
ष्टोमवाक्यशेषत्वे च तस्य पर्युदासापेक्षितप्राप्तिसमर्पणमात्रे व्यापा-
राभ्युपगमापत्तेरनारभ्यवादादेव च प्राप्तिसिद्धेरग्निष्टोमवाक्यानर्थ-
क्यप्रसङ्गादनारभ्यवादशेषत्वावगमादनारभ्यवादस्य चाग्निष्टोमवा-
क्यविहितप्रवर्ग्यायां प्रकृतावनर्थक्यापत्तेर्विकृत्यर्थत्वावगमादतिरा-
त्रातिरिक्तायां च विकृतौ प्रथमप्रयोगाभावादनारभ्यवादशेषस्य पर्यु-
दासस्थातिरात्रमात्रविषयत्वावगतेरग्निष्टोमवाक्यस्य पर्युदासानन्व-
यान्नित्यमेव चाग्निष्टोमे प्रवर्ग्यप्राप्तेर्विकल्पो न युक्त इत्याशङ्कते
* किञ्चित्पुनरिति । * अग्निष्टोमवाक्यादेव प्राप्तिसिद्धेरनारभ्य-
वादो ऽनर्थक इति विपरीतं कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्य सामान्याविषय-
त्वेनानारभ्यवादस्य बहुविशेषव्यापित्वान्नैकस्मिन्विशेषे प्राप्तावप्यान-
र्थक्यापत्तिरिति परिहारसूचनार्थं * सामान्येत्युक्तं । * अग्निष्टोम-
वाक्यस्य प्रकृतावनारभ्यवादस्य च विकृतौ प्रापकत्वात्पर्युदा-
सस्योभयशेषत्वोपपत्तेरग्निष्टोमविधेर्निरपवादत्वायोगशङ्कां निराकर्तुं
* नचेत्युक्तम् * पर्युदासत्वे सिद्धान्त्यभिमतं ऽपि विकृत्यर्थानारभ्य-
वादशेषत्वे ऽग्निष्टोमवाक्यशेषत्वे चाग्निष्टोमे विकल्पसिद्धेरग्निष्टो-
मवाक्यशेषत्वे चातिरात्रप्रथमप्रयोगे ऽप्यकरणासिद्ध्याधिक्यात्त-
न्निरासार्थं सिद्धान्तैकदेशी विकृत्यर्थानारभ्यवादशेषभूतपर्युदासत्वे

अग्निष्टोमविधेर्निरपवादत्वाद्विकल्पो न युज्येत शक्यं त्विहेत्यादिवा-
 त्तिके वक्ष्यमाणेन तु न्यायेनानारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वायोगाद-
 तिरात्रे इतिदेशप्राप्तस्यानारभ्यवादस्य शेषो वाच्य इत्यापाद्यातिरा-
 त्रकथंभावपूरणवेलायामपाठान्तप्रकृतिवच्छब्दप्राप्तानारभ्यवादशेष-
 त्वानुपपत्तेर्देशपूर्णमासप्रकरणपठितस्य तौ न पशौ करोतीत्यस्य
 पशुप्रकृतिवच्छब्दप्राप्ताज्यभागवाक्यशेषत्वायोगेन पर्युदासत्वायोगा
 निषेधत्वं यथा उपर्युक्ते चार्थवादः स्यादिति दशमाधिकरणेन सौम्ये
 ऽध्वरइत्यस्य तौ न पशौ करोतीति निषेधशेषतयार्थवादत्वसिद्धौ
 भाष्यकृता वक्ष्यते तत्तथा न प्रथमयज्ञइत्यस्यापि निषेधत्वाव-
 गमाद्युक्तो विकल्प इत्येवं विकल्पायोगचोद्यं निराकर्तुमाह
 * उच्यत इति । * दृष्टान्तत्वेनाग्निष्टोमवाक्यशेषत्वस्यानुपपन्नत्वं
 तावत् त्वयैवोक्तमित्युक्तम् । षष्ठ्यर्थे सप्तमी । अपिशब्देनानार-
 भ्यवादसूचनान्ततो नारभ्यवादस्यातिरात्रवाक्यावयवभूतस्य न
 प्रथमयज्ञ इति शेषः स्याद्यद्यतिरात्रकथंभावपूरणवेलायां पठ्येत
 संस्थानां त्वसमानविधानत्वेन ज्योतिष्टोमकथंभावपूरणवेलायास्त-
 दीयत्वायोगाच्चैतत्तदीयकथंभावपूरणवेलास्थत्वेन पठितं येनोपदे-
 शतो इतिरात्रवाक्यावयवभूतस्यानारभ्यवादस्य न प्रथमयज्ञइत्ये-
 तद्वाक्यं शेषः स्यादित्युक्ते इतिदेशतस्तर्ह्यतिरात्रप्रकृतिवच्छब्द-
 प्राप्तस्यानारभ्यवादस्य शेषो भविष्यतीत्याशङ्क्यातिरात्रावान्तरप्रक-
 रणे पाठाभावादसाधारणातिरात्रकथंभावपूरणवेलास्थत्वेनापि न
 पठितः येनातिदेशतो इतिरात्रवाक्यावयवभूतस्यानारभ्यवादस्य
 शेषः स्यादित्युक्ते ज्योतिष्टोमप्रकरणपठितस्याप्यतिरात्रप्रकृतिव-
 च्छब्दप्राप्तानारभ्यवादशेषत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य व्यवहि-
 तत्वेनैकवाक्यत्वायोगो न हीत्यनेनोक्तः । प्राकृतानामंगशास्त्रा-
 णां विकृतौ स्वरूपेणातिदेशस्य दशमाद्ये निषेत्स्यमानत्वात्प्रकृ-
 तिवच्छब्देनैवोपकारादिपरंपरयातिदेशावगतेरतिदेशप्राप्तानारभ्यवा-
 दशेषत्ववादिना प्रथमप्रयोगप्रवर्ग्यवर्जे प्रकृतिवदतिरात्रेण यजेतेत्ये-
 वमेकवाक्यता कल्प्येति मत्वा प्रकृतिवच्छब्दस्येत्युक्तम् । न प्रथ-
 मयज्ञइत्यस्य पर्युदासत्वपक्षे विकृतिविषयत्वायोगोक्त्या कुपित-
 श्लोदयिता निषेधत्वपक्षे ऽपि प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादित्यनेन
 न्यायेन विकृतिविषयत्वायोगात्प्रकृतिमात्रविषयत्वावगतेः प्रकृतौ
 च वैकल्पिकत्वाद्विकृतावतिदेशप्राप्तस्यापि वैकल्पिकत्वापत्तेर्नाति-

रात्रप्रथमप्रयोगे निषेधस्य नित्यत्वं सिद्धांत्युक्तं समर्थितं भवती-
त्येवमनिष्ठापादनेनैकदेशिनमाक्षिपति * नन्विति । * पार्श्वस्थेऽति-
रात्रे निषेधस्य नित्यत्वसिद्धौ पर्णतादेर्जुह्वाद्यंगत्वाच्चिरंगस्य
च जुह्वादेरनुपकारित्वेनातिदेशायोगाद्विकृतौ जुह्वादिप्राप्त्यैव प्राप्ति-
सिद्धेरनाभ्यवादस्यानपेक्षितत्वाद्विकृतावनुपपत्तेः प्रकृतिमात्रविष-
यत्वं युक्तं निषेधस्य तु प्रवर्ग्यान्गत्वात्प्रवर्ग्यप्राप्तिमात्रात्प्राप्त्य-
सिद्धेरौपदेशिकनिषेधप्राप्तिसंभवे चातिदेशिकप्राप्त्यनपेक्षणाद्विकृ-
तावपि निषेधोपदेशस्यापेक्षितत्वेनोपपत्तेर्निषेधस्य च प्रवर्ग्यस्यो-
भयत्र प्राप्तेर्न प्रकृतिमात्रविषयता युक्तेत्याशयेनान्तेपं परिहरति
* प्राप्नुयादिति । * यथा जुह्वादेः प्रकृतौ शीघ्रं प्राप्तेर्विकृतौ
च विलम्बेन प्राप्तेस्तप्राप्त्यपेक्षस्य पर्णतादिविधेः प्रकृतिमात्रार्थ-
जातं तथा प्रवर्ग्यस्यापि प्रकृतौ शीघ्रं विकृतौ विलम्बेन प्राप्ते-
स्तप्राप्त्यपेक्षस्य निषेधस्य प्रकृतिमात्रार्थत्वं भविष्यतीत्याशंक्य
जुह्वादेः पर्णतादिप्रतिप्राधान्यसिद्धौ कत्वपूर्वसाधनत्वापेक्षणात्प्रति-
कृतु चापूर्वभेदात्सकृत्प्राकृतवैकृतापूर्वसाधनीभूतजुह्वाद्युद्देशेन पर्ण-
तादिविधयनुपपत्तेः शीघ्रप्राप्तप्राकृतापूर्वसाधनीभूतजुह्वाद्युद्देशेन प-
र्णतादि विधाय कृतार्थस्य विधेर्विकृतौ व्यापाराभावो युक्तः निषे-
धस्य तु प्रवर्ग्यस्यापूर्वसाधनत्वानपेक्षेणात्सकृद्यथाप्राप्तप्रवर्ग्यानु-
वादेन निषेधोपपत्तेः शीघ्रमथरप्राप्त्यालोचना न युक्तेति वैषम्य-
सूचनार्थं * प्राप्तिमात्रेत्युक्तं । * निषेधस्य प्राप्तिमात्रं निषेधो
ऽपक्षे तेनापूर्वसाधनतामित्यर्थः । एकदेश्यग्निष्टोमविकल्पायोगचो-
द्यनिरासमात्रं ममाभिप्रेतं न त्वतिरात्रं निषेधस्य नित्यत्वसमर्थ-
नमपीति मत्वा प्रवर्ग्याननुष्ठानस्य प्रवर्ग्यान्गत्वे ऽपि कत्वंगत्व-
सद्भावात्सर्वीगेषु च युगपच्चोदकप्रवृत्तेर्विकृतावतिदेशतः प्रवर्ग्य-
प्राप्तित्रेलायामेव प्रवर्ग्याननुष्ठानस्यापि प्राप्तत्वेन निषेधोपदेश-
स्याप्यनपेक्षणादनुपपत्तेरिह निषेधे ऽपि प्रकृतिमात्रवियत्वं वक्तुं
शक्यमित्येवं पार्श्वस्थनिरासेन चोदयिन्नापादितं प्रकृतिमात्रविष-
यत्वमनुजानाति । * शक्यं त्विति । * इह पीत्यपिशब्दो ऽध्या-
हार्यः । प्रकृतौ प्राप्तिनिषेधयोर्द्वयोरप्यौपदेशिकत्वेन तुल्यबलतया
वैकल्पिकत्वाद्विकृतौ त्वातिदेशिक्याः प्राप्तेरौपदेशिकेन निषेधेन
नित्यं बाधाद् द्विरुक्तत्वानापत्तिं पार्श्वस्थः शकते * ननु चेति । *
प्राप्त्यपेक्षत्वाच्चिषेधस्य दुर्बलाया अपि प्राप्तेर्निषेधेनात्यंतबाधायो-

गस्य दशमाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे वक्ष्यमाणत्वाद्विरुक्तत्वापत्तिः समा-
धत्ते * नैतदिति । * सूत्रार्थमुपपादयति * यस्येति । * अत-
श्च निषेधस्य प्रकृतिविकृतिविषयत्वाभ्युपगमे ऽप्यतिरात्रे निषे-
धनित्यत्वासिद्धेस्तदभ्युपगमो ऽनर्थक इत्येवं पार्श्वस्थनिरासमुपसं-
हरति । * अत इति । * एवं सति सिद्धान्त्यनिष्टविकल्पापक्षि-
शंकाया ननु प्रतिषेधो ऽपि सन्निति वार्तिककृतायाः कः परिहार
इत्याशंक्य न प्रथमयज्ञ इत्यस्यातिरात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्य-
वादशेषत्वमात्रनिरासो ममाभिप्रेतो न पर्युदासत्वनिरासो येनाति-
रात्रे सिद्धान्त्यनिष्ठो विकल्पः प्रसज्येतेति सूचयन्नेकदेश्यनिष्ठाप-
त्तिशंकां परिहर्तुमाह * तस्मादिति । * विकृतावपि निषेधोपदे-
शस्यानपेक्षितत्वेन द्विरुक्तत्वादुपदेशातिदेशयोश्च शीघ्रमथरत्वल-
क्षणप्राप्तिकालवैषम्यान्न प्रथमयज्ञइत्यस्य प्रकृतावेव व्यापारो न
त्वतिरात्रे ऽतिदेशो नापदेशेन वा प्राप्तानारभ्यवादशेषतयेत्यता
वदग्निष्टोमे विकल्पायोगचोद्यनिरासायाभिप्रेतं वरं निषेधत्वा-
दतियात्रे विकल्पेन भवितव्यमित्यभ्युपेत्य वादमात्रेण प्रतिषेध
एवायमिति प्रागुक्तं न तु निषेधताभिप्रेता येन विकल्पः
स्यात्प्रकृतावेव त्वनारभ्यवादशेषभूतस्य पर्युदासस्यातिरात्रेतिदेशा-
त्प्राप्तनित्यमकारणं सेत्स्यतीत्येवं वरमतिरात्रे विकल्पेन भवितव्यमि-
त्यनुषंगेण योज्यम् ॥ चोदयितुकृताच्चेपपरिहर्तृपार्श्वस्थनिरासेन गत-
कोपश्चोदयिता ऽनिष्ठापादनं त्यक्त्वा एकदेशिनइत्यादिनान्वयः न प्रथ-
मयज्ञ इत्यस्य यत्प्रवर्ग्यं प्रवृजन्तीत्यनारभ्यवादशेषत्वमभ्यनुज्ञायाति-
रात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वाख्यविशेषमात्रनिरासात्प्रकृ-
त्यर्थानारभ्यवादशेषत्वाभ्युपगमेनानारभ्यवादस्य च विकृत्यर्थतायां न
प्रथमयज्ञइत्यस्यातिरात्रकथंभावपूरणवेलायामपाठे ऽपि पर्युदासनी-
यप्रवर्ग्यप्रापकस्यानारभ्यवादस्य प्रकृतावव्यापारादग्निष्टोमवाक्यप्रा-
प्तप्रवर्ग्यपर्युदासाभ्युपगमे चातिरात्रप्रथमप्रयोगे पर्युदासभावेन नि-
त्यमनुष्ठानापत्तेर्निषेधत्वाभ्युपगमे चान्याप्यविकल्पापत्तेरतिरात्रवा-
क्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वस्य निराकर्तुमशक्यत्वात्तन्निराक-
रणेनारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थत्वाभ्युपगमे सत्यग्निष्टोमवाक्येनैव प्रकृतौ
प्रवर्ग्यविधिसिद्धेरनारभ्यवादस्यानर्थक्यप्रसंगाद्विकृत्यर्थत्वावगतैस्त-
च्छेषेण न प्रथमयज्ञइत्यनेनातिरात्रप्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यपर्युदासादतिरात्रे
नित्यमप्रयोगो ऽग्निष्टोमे चापवादान्नित्यं प्रयोगः सेत्स्यतीत्याशयेनै-

कदेशिनश्चोद्यनिरासं दूषयितुमाह * न न्विति । * एकदेश्यानर्थ-
 क्यदोषपरिहारं शङ्कते * नैष इति * प्रवर्ग्यस्यानारभ्योत्पन्नस्यापि
 पर्णतादिवत्प्रकृतौ विनियोगसिद्धेर्व्यापाराभेदेनानर्थक्यपरिहासयो-
 गाद्विकृत्यर्थैवानारभ्यवादस्य युक्तेति चोदयिता स्वाशयं प्रकटयति
 * अथ वति * पर्णतादिवदुत्पत्तिवाक्ये प्रकृतिविशेषाव्यभिचा-
 रिद्वारसंयोगाश्रुतेर्दर्शपूर्णमासादीनामपि च प्रकृतीनां भावादग्निष्टो-
 माख्यप्रकृतिविशेषोपसंहारार्थत्वेनार्थवान्विनियोगे भविष्यतीत्येक-
 देशीशङ्कते * नत्विति * प्रवर्ग्योत्पत्तिवाक्ये प्रकृतिविशेषादव्यभि-
 चारिद्वारसंयोगाश्रवणे ऽपि पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण चरंतीत्यनुष्ठा-
 नस्थानवाक्ये अग्निष्टोमाव्यभिचार्युपसदाख्यद्वारसंयोगाश्रुतेर्नोपसंहा-
 राय विनियोगापेक्षेति चोदयिता परिहरति * न शक्यामिति * सा-
 मदृश्यं सामिधेय्याख्यद्वारसंयुक्तमपि प्राकरणि केन पांचदश्येन विकृ-
 तित्वव्यतिदेशप्राप्तेन द्वारावरोधात्कृत्वन्वयासमर्थमिति कृत्वा पशुमि-
 ञ्जविंदादिप्रकरणाधीनैः सामदृश्यवाक्येनोपसंह्रियते यत्प्रवर्ग्यमि-
 त्यर्थं त्वनारभ्यवादो ऽनन्यावरुद्धोपसद्वारतयोपसंहारमनपेक्ष्यैवा-
 ग्निष्टोमाख्ययज्ञान्वये शक्तत्वेनोपसंहारानपेक्षत्वाच्चोपसंहारमर्हती-
 त्यर्थः ॥ अनारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वमुपसंहरति * अतश्चेति *
 अनारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वे ऽपि न प्रथमयज्ञइत्यस्यातिरात्रकथंभा-
 षपूरणवेलायामपठेनातिरात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वा-
 योगान्नातिरात्रप्रथमयोगे नित्यमप्रयोगो ऽग्निष्टोमे च नित्यं प्रयोगः
 सेत्स्यतीत्याशङ्क्यानारभ्यवादस्य प्राकरणिकेनाग्निष्टोमवाक्येनोत्का-
 लनात्प्रकृतावव्यापारे ऽप्यग्निष्टोमवाक्यालोचनात्प्राक्प्रकृतिं प्रविष्ट-
 स्य शेषो भूत्वा ऽनारभ्यवादसहितः पर्युदासः पश्चादतिरात्रं गमि-
 ष्यतीति परिहारं सूचयंश्चोदयिता स्वाभिप्रेतसिद्धिमुपसंहरति *
 तथा सति चेति * केवलविधिस्पर्शोपपादनार्थं वाक्यद्वयशेषत्व-
 निरासो न चैक एव शेष इति दार्ष्टिकोक्तो न हीत्यनेन स्मारि-
 तः । एकदेशी स्वाशयप्रकटनेनानारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वं निर-
 स्यति * एतावात्विति * प्रकृतौ प्रागुपसदः प्राप्नुवंति पश्चा-
 द्विकृतावित्युपसत्प्राप्तिकालवैषम्यात्प्रकृतौ प्रागुपसत्प्राप्तेरुपसंहार-
 वाक्याभावे ऽपि प्रवर्ग्यः प्रकृतिं गच्छेत्किमुताग्निष्टोमे प्रवृण-
 कीति विस्पष्टोपसंहारकवाक्यसद्भाव इत्युक्ते पुरस्तादुपसदामि-
 त्यनेन कृत्वन्वयाख्यसामान्यसंबन्धादगमाच्चोपसंहारः संभवतीत्या-

शक्य दशपूर्णमासप्रकरणपाठाच्चतुर्द्धाकरणस्यावगतकृत्वन्वयस्या-
प्याग्नेयं चतुर्द्धा करोतित्यनेनोपसंहारदर्शनादविरोधमुक्त्वा प्रकृ-
त्यर्थत्वे ऽनारभ्यवादस्यानर्थक्यशङ्कानिरासायोत्पत्त्यर्थत्वेनार्थवत्त्वं
पूर्वोक्तं स्मारितं कौशीताकिब्राह्मणे ज्योतिष्टोमप्रकरणाधीतप्रवर्ग्यवा-
क्यसमानार्थत्वाप्यनारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थत्वाभ्युपगंतव्येत्याह
* एवं चेति । * सिद्धान्तैकदेशिनाऽनारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वनि-
रासेन चोद्यवादिनि निरस्ते परमसिद्धांतीचोद्यवाद्युक्तं पर्युदास-
त्वमेकदेश्युक्तं चानारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थत्वमभ्यनुज्ञायैवानारभ्य-
वादाग्निष्टोमवाक्ययोर्द्वयोस्तत्पत्तिविनियोगार्थत्वेनैकवाक्यत्वं वाक्य
द्वयस्याप्यग्निष्टोमे प्रवृणक्तीत्येतन्मात्रार्थनिष्पत्तेर्न प्रथमयज्ञइत्यस्या-
नारभ्यवादशेषत्वे ऽग्निष्टोमवाक्यशेषत्वे वा विशेषाभावादाग्निष्टोम-
वाक्यशेषत्वे ऽपि चाग्निष्टोमवाक्यानर्थक्यापत्तिक्षणविरोधाभावा-
द्विनियुक्तोत्पन्नमात्रप्रवर्ग्यपर्युदासे व पर्युदासनीयस्य कृत्वर्थत्वा-
भावेन पर्युदासस्य कृत्वर्थत्वानापत्तेरानर्थक्यप्रसंगाद्विनियुक्तपर्युदा-
सत्वायाग्निष्टोमवाक्यशेषत्वापत्तेरग्निष्टोमे नित्यमकरणापत्त्या विक-
ल्पासिद्धेरग्निष्टोमवाक्यस्यैकदेश्युक्तं विनियोगार्थत्वं दूषयति
* यदि तर्हीति * किमर्थत्वेन तर्ह्यग्निष्टोमवाक्यं विकल्पसिद्धौ
वर्णयितुमाह * अत इति । * विनियोगार्थत्वेनार्थवत्वोपपत्तौ
विकल्पापादिका प्रतिप्रशवार्थता न युक्तेत्याशक्य प्रकृत्यर्थाद्
नारभ्यवावादादेवाग्निष्टोमप्रवर्ग्योपसंहारसिद्धेश्चतुर्द्धाकरणवदनेकत्र
प्राप्तस्यैकत्रोपसंहारप्रयोजनत्वायोगाद्विनियोगानर्थक्यसूचनायानन्य-
प्रयोजनत्वोक्तिः । न प्रथमयज्ञइत्यस्य प्रतिषेधत्वे ऽत्रिरात्रे प्रति-
प्रसवाभावे ऽप्यतः सर्वथाऽतिरात्रे विकल्पेन भवितव्यमिति वार्तिके
स्वयमेव विकल्पस्योक्तत्वादग्निष्टोमे चानारभ्यवादविहितप्रतिषे-
धादेव विकल्पसिद्धेः प्रतिप्रसवानर्थक्यप्रसंगात्पर्युदासत्वे तु नित्य-
मकरण प्राप्ते विकल्पसिद्धौ प्रतिप्रसवार्थत्वोपपत्तेरग्निष्टोमे च विक-
ल्पे सत्यप्यतिरात्रे ऽतिदेशप्राप्तस्य पर्युदासस्य नित्यमकरणापादक-
त्वेनार्थवत्वोपपत्तेः पर्युदास्तवाची प्रतिषिद्धशब्दः ॥ अकर्तव्यत्वोक्त्य-
र्थनिषेधाविषयीकृतस्य कर्तव्यत्वोक्तः प्रतिप्रसवत्वेन प्राप्तिद्वत्वात्प-
र्युदासस्य चाकर्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वलक्षणनिषेधत्वायोगस्य विधानामे-
कदेशः स्यादिति दशमाधिकरणसिद्धांतसूत्रावयवनोक्तत्वात्पर्युद-
स्तस्य प्रवर्ग्यस्य प्रतिप्रसवो न युक्त इत्याशङ्कते * नन्वाति । प्रतिषे-

धोक्ते[कर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वक्षणयोभिधेयस्यास्तदङ्गावयवस्तत्त्वतस्मा-
दित्यर्थः']कर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वक्षणार्थत्वाच्चायं पर्युदासो कर्त्तव्यत्वोद्भू-
त इति दशमपर्युदासस्य विध्येकदेशत्वोक्त्योक्तमित्यर्थः । यद्यपि पर्यु-
दासस्यापि प्रतिमभ्यनुज्ञायैव प्रवृत्तेः शास्त्रीयायाश्च प्राप्तेरत्यंतबा-
धायोगान्निषेधवदन्याय्यविकल्पापादकत्वेनायुक्तत्वमाशङ्क्य विधिना
कर्त्तव्यत्वोक्तेर्निषेधेन चाकर्त्तव्यत्वोक्तेः कर्त्तव्यत्वाकर्त्तव्यत्वयोश्च
विरुद्धत्वेनैकस्मिन्काले समावेशायोगाद्विकल्पापात्तः पर्युदासस्य तु
पर्युदस्यमानव्यतिरिक्तार्थविषयतया विध्युपसंहारार्थत्वेन विध्यनुग्रा-
हित्वात्कर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थविधिविरुद्धाकर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वानुपपत्तेर्न वि-
कल्पापात्तिरित्याभिधानार्थपर्युदासस्याकर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वायोगो वि-
धिनामेकदेशः स्यादिति सूत्रावयवेनोक्तस्तथापि पर्युदस्यमानव्यति-
रिक्तार्थविषयत्वोक्तेः पर्युदस्यमानवर्जनफलत्वात् फलतो कर्त्तव्यतो
क्त्यर्थत्वावगतेरिह पर्युदासेन प्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यस्याकर्त्तव्यत्वानु-
क्तावनारभ्यवादेनैव प्रथमप्रयोगे ऽपि कर्त्तव्यत्वसिद्धेरग्निष्टोमवा-
क्यानर्थक्यप्रसंगात्तदर्थवत्वाय पर्युदासो ऽप्ययमकर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थ
इति ब्रूम इति परिहरति * अग्निष्टोमेति । * पर्युदासापेक्षितप्रा-
प्तिसमर्पणार्थत्वेनाग्निष्टोमवाक्यार्थवत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य न चासा-
वग्निष्टोमवाक्यस्य शेषो भवतीत्यादिवार्तिकेनाग्निष्टोमवाक्यैकवाक्य-
तया पर्युदासत्वायोगस्य दर्शितत्वाच्चैवमर्थत्वं संभवतीत्याह * न
हीति । * अनारभ्यवादस्याग्निष्टोमव्यतिरिक्तविषयत्वेन तच्छेषस्य-
पर्युदासस्याप्यग्निष्टोमव्यतिरिक्तविषयत्वाद्भिन्नविषयस्याग्निष्टोमवा-
क्यस्य तत्प्रतिप्रसवार्थतानयुक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति । * तेन
पर्युदासाग्निष्टोमवाक्ययोर्द्विधारेण्येकविषयत्वात्पर्युदस्तप्रातप्रसवार्थ-
ता ऽग्निष्टोमवाक्यस्य युक्तेत्याशयः । पर्युदासाभ्युपगमे तस्य नित्य-
वर्जनफलत्वप्रसिद्धेरग्निष्टोमे तु विहितप्रतिषेधाद्विकल्प इति सि-
द्धांतवार्त्तिकोक्तो विकल्पो न युज्येतेत्याशङ्क्य पर्युदासत्वे ऽप्युभयोःप-
र्युदासप्रतिप्रसवयोः सामर्थ्याद्विकल्पासिद्धिमाह । * अतश्चेति । *
एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति । * पर्युदासत्वे सति
भाष्ये वार्त्तिके च प्रतिषेधोक्तिः किमर्थेत्याशङ्क्य प्रतिषेधवत्पर्यु-
दासस्याप्यस्य फलतो कर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वादौपचारिका प्रतिषेधो-
क्तिः प्रतिप्रसवोपपत्त्यर्थेति सूचयितुमाह * ततश्चेति । * यद्विक-

लपभयेनान्यत्र पर्युदास आश्रीयते स विकल्पो ऽत्र पर्युदासे सत्यपि प्रतिप्रसवबलादापन्न इति कृत्वा प्रतिप्रसवस्याकर्त्तव्यत्वोक्तिं विनानुपपत्तेः प्रतिप्रसवसिद्धौ पर्युदासवृत्तेर्नञ्शब्दस्याकर्त्तव्यत्वोक्तौ तात्पर्याभावे ऽपि नञ्शब्दसामर्थ्यादकर्त्तव्यत्वप्रतीतेः प्रतिषेधोक्तिर्भाष्यकारादिभिराश्रितेत्यर्थः । मुख्यनिषेधस्यानभिमतत्वसूचनार्थं * वरमित्युक्तम् । * अग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्पसिद्धिमुपसंहरति * तेनेति । * अयं च विकल्पो वाक्यान्तरेण विकल्पकारिणः प्रतिप्रसववाक्यस्य प्रकृष्टश्रोत्रियब्राह्मणकर्तृकाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगविषयतयोपसंहारात्तन्मात्रविषयः । अप्रकृष्टश्रोत्रियाणां ब्राह्मणानां प्रकृष्टश्रोत्रियाणामपि च क्षत्रियादीनां त्वग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे पर्युदस्तत्वात्प्रतिप्रसवाभावाच्च नित्यं प्रवर्ग्याभाव इत्याह * अत्रापीति । * श्रोत्रियशब्दस्य च्छंदोध्येतृवाचित्वादनधीतवेदस्य च कर्मण्यप्रवृत्तेः श्रोत्रियत्वस्य विशेषणत्वायोगं शङ्कते * कथं पुनरिति । * अनुष्ठानान्यथानुपपत्तिप्राप्तश्रोत्रियत्वमात्रविशेषणफलत्वे वचनस्यानर्थक्यापत्तेर्विशेषणवचनसामर्थ्यात्पाठतो ऽर्थतश्चातिशयेन वेदज्ञानवाङ्मोत्रियो गम्यतइति परिहरति * सत्यमिति । * प्रकर्षेण गतिर्ज्ञानं यस्येति ब्रह्मब्रह्मविग्रहः । अर्थज्ञत्वसूचनार्थं गतिशब्देन * ज्ञ नमुक्तम् । * एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति * यथेति । * अध्यापयितृवाचिनोऽनूचानविशेषणस्य प्रयोजनमाह * अनूचानेति । * एवं सत्यतिरात्रे ऽप्यतिदेशात्प्रकृष्टश्रोत्रियब्राह्मणकर्तृकाद्यप्रयोगे विकल्पापत्तेरतिरात्रप्रथमाहारे नित्यं प्रतिषेध इति सिद्धान्तवार्त्तिकोक्तं नित्यमकरणं न युज्येतेत्याशङ्कते * तदिति । * अतिरात्रे न प्रथमयज्ञ इति पर्युदासेनातिदेशप्राप्तेन पर्युदासात्प्रतिप्रसवनिमित्ताग्निष्टोमसंस्थत्वाभावेन च प्रतिप्रसवानतिदेशान्नित्यमकरणमुपपादयति * तत्रेति । * अग्निष्टोमसंस्थत्वस्य प्रतिप्रसवनिमित्तत्वे ऽतिरात्राद्विकृत्यन्तरेष्वग्निष्टोमसंस्थेषु पर्युदासप्रतिप्रसवयोरतिदेशाद्विकल्पशङ्कां निराकर्तुमाह * विकृत्यन्तरेष्विति * पर्युदसनीयप्रथमप्रयोगायोगेन पर्युदासस्यैव तत्रायोगादित्याशयः । इष्टाग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमस्यैव विकृतिषु प्रवृत्तेरग्निष्टोमसंस्थासु विकृतिषु पर्युदसनीयप्रथमप्रयोगायोगात्पर्युदासायोगे ऽप्युक्त्यादिसंस्थासु विकृतिपूर्वक्यादिसंस्थायाः प्रागनिष्टत्वेन सजातीयोक्त्यादिसंस्थापेक्षया प्राथम्यसंभवात्पर्युदासातिदेशोपपत्तेः प्रतिप्रसवनिमित्ताग्निष्टोमसंस्थ-

स्वाभावाच्च प्रथमप्रयोगे इतिरात्रवन्नित्यमकरणापत्तेर्विकृत्यन्तरेष्व-
विशेषेण नित्यानुष्ठानोक्तिर्युक्तेत्याशङ्कते * नन्विंति । * एतदपे-
क्षया प्रथमयज्ञइत्यविशेषिताप्रथमशब्दात्सर्वप्रवर्ग्यान्वयाहं सोम-
यागप्रयोगापेक्षप्राथम्यप्रतीतेस्तस्य च विकृत्यन्तरे कस्मिंश्चिदयोगा-
त्पर्युदासातिदेशो न युक्त इत्याशयेन परिहरति * नैतदिति । *
तत्र तु केषां चिदित्यादिवार्त्तिकोक्तस्याग्निष्टोमवाक्येन ज्योतिष्टो-
माद्यप्रयोगविषयेण बाधान्निषेधस्य क्रत्वन्तराद्यप्रयोगविषयत्वप्रतीते-
ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगेन प्रवर्जितव्यमित्युपसंहारो न युक्त इत्युप-
संहारभाष्याक्षेपस्य क्रत्वन्तरेषु प्रथमशब्दाप्रवृत्त्या निषेधाप्रवृत्तेर्निरासं
सूचयन् ज्योतिष्टोमातिरात्रप्रथमप्रयोगे नित्यं न प्रवर्जितव्यं ज्यो-
तिष्टोमाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्पेनेत्येवमर्थाङ्गीकरणेनोपसंहारसम-
र्थनमतिरात्रप्रथमाहारे नित्यं प्रतिषेध इत्यादिवार्त्तिकोक्तमनारभ्य-
घादस्य प्रकृत्यर्थतायां सिद्धायामित्यादिवार्त्तिकोपपादितमुपसंहरति
* तस्मादिति । * आक्षेपवाद्युक्तक्रत्वन्तरप्रथमप्रयोगविषयत्वनिरास-
सूचननार्थं केवलोक्तिः ।

पौष्णपेषस्य विकृतौ निवेशाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदनात्प्रकृतौ ३४ ।

तत्र संदेह इत्यादिभाष्येणापूर्वन्यायव्युत्पादनार्थत्वेन प्राकृत्या
देवतायाः पूषशब्देनाचोदितत्वात्पूषान्वितं पेषणं प्रकृतौ न संभ-
वतीत्येवं सूत्रं व्याख्यायाऽथ वेत्यादिना संदेहायोगेनापूर्वन्यायव्युत्पा-
दनार्थत्वायोगादुत्तरचिन्तावतारार्थप्राप्त्यर्थत्वेन व्याख्याते श्रुतिप्रक-
रणविरोधे प्रकरणनिवेशे श्रुत्यर्थस्यात्यन्तबाधापत्तेः प्रकरणबाधेनो-
त्कर्षो युक्तः इह तु भागशब्दस्य सेव्यवाचित्वे देवतायाः सेवि-
तृत्वायोगेन विकृतावपि पूषभागायोगाद्वाक्यानर्थक्यापत्तेः पूषश-
ब्दस्य पूष्णो हस्ताभ्यामिति मंत्रे यजमानवाचित्वदर्शनाद्यजमान-
वाचित्वावगतेर्यजमानभागस्य च प्रकृतावपि सद्भावाद्विरोधानु-
पपत्तेर्देवतोद्देशेन त्याज्यद्रव्यवाचित्वस्य च देवतावाचिपूषशब्दस-
मभिव्याहारात्मकं वाक्यं विना ऽनवगतेः सन्निहितवाचिसर्वना-
मार्थबहुव्रीहिश्चुल्या वैश्वदेवीति तद्धितश्रुत्येव देवतान्वितद्रव्यप्रती-
तावपि वाक्येनैव प्रकरणस्य विरोधावगमात्प्रकरणाबाधेनापि च
पूषशब्दस्य गुणवृत्त्या प्राकृतदेवतावाचित्वाभ्युपगमेन वाक्योपपत्तौ

प्रकरणस्यात्यन्तबाधयोगात्कथं विकृत्यर्थत्वप्राप्तिरित्याशङ्क्याह
 * संतर्दनादीति । * पदार्थपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थस्य पदार्थबाधे ९०३।४
 वाक्यार्थबाधापत्तेर्यथा दीर्घसोमशब्दस्य कर्तृदैर्घ्यवाचित्वाभ्युपगमेन
 प्रथमशब्दस्य वा ज्योतिष्टोमवाचित्वाभ्युपगमेन वाक्यस्य प्रकरणा-
 विरोधोपपत्तावपि मुख्यपदार्थबाधेन वाक्यार्थबाधापत्तेः संतर्दन-
 वाक्येन प्रवर्ग्यनिषेधवाक्येन वा प्रकरणं बाधितं तथात्रापि वाक्येन
 प्रकरणबाधात् विकृतिषु पूषदेवत्ये कर्मणि विहितं पेषणं निविशते
 चरुद्रव्यकास्वेव वेत्युत्तरचिन्तोक्तिप्रसक्त्यर्थं प्राप्यत इति [इत्यर्थ-
 इत्यन्वयः १] कूलं पिपतिषतीतिवत्सना प्रत्यासत्तिवाचिना बुद्धिष्ण-
 त्वलक्षण [पंचमी २] प्रत्यासत्तिप्रसक्त्यभिधानाद्विवक्षाशब्देनाभिधान-
 प्रसक्त्युक्ते [कर्मधारयात्प्रत्यासत्तिरूपाप्रसक्तिरित्यर्थः ३] रर्थः ।

पौष्णपेषस्य चरावेव निवेशाधिकरणम् १४ ॥

तत्सर्वार्थमविशेषात् ३५ ।

यथाभाष्यं स्पष्टार्थत्वात्पूर्वपक्षसूत्रस्य पाठमात्रं कृतम् ।

चरौ वार्थोक्तं पुरोडाशे ऽर्थविप्रतिषेधात्पशौ न स्यात् ३६ ।

चरादिति भाष्येण चरौ वेति सूत्रावयवं चरावेवेत्यवधारणार्थ-
 वाशब्दयुक्तत्वेन सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थतया व्याख्यायार्थप्राप्तत्वेन विध्य-
 योगात्पुरोडाशे न स्यादित्येवं हेतूक्त्यर्थत्वेनार्थोक्तं पुरोडाशे न स्यादि-
 ति सूत्रावयवव्याख्यार्थं पुरोडाशे तावदित्यादिभाष्यं सामर्थ्यप्राप्त्यु-
 त्त्यर्थतया भासमानमयुक्तमाशङ्क्योपकारप्राप्त्युत्त्यर्थतया व्याख्यातु-
 माह * यदीति । * उपदेशात्प्राप्तिसंभवे ऽतिदेशात्प्राप्तिरयुक्तेत्याशङ्क्या
 विकृतौ पेषणसाध्यपिष्टसिद्ध्याख्योपकारप्राप्तौ तत्साधनत्वेन पेष-
 णोपदेशयोगात्पिष्टसिद्ध्याख्योपकारप्राप्त्यै प्राक्प्रवृत्तेनातिदेशोप-
 र्यायप्रवृत्तित्वात्पेषणस्यापि प्राप्तेरुपदेशानर्थक्यसूचनार्थं पूर्वतरे-
 त्युक्तम् । पुरोडाशे ऽर्थप्राप्तत्वे ऽपि पेषणस्यानुष्ठेयत्वान्न स्यादिति
 सूत्रावयवमयुक्तमाशङ्क्य पेषणोपदेशनिरासार्थत्वेन व्याख्यायार्थस्त-
 दर्थं तावदिति भाष्यावयवः । प्रधानाख्यार्थविरोधापत्तेः पशौ पेष-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति २ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ३ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

गोपदेशो न स्यादित्येवमर्थेति सूत्रावयवव्याख्यार्थं पशौ चेत्याद्यव-
 द्दास्यतइत्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * पशौ चेति * नन्वितिभा-
 ष्येण हृदयादिशब्दानां स्थानविशेषस्थमांसविशेषवाचित्वात्पेषणे ऽपि
 च ताद्रूप्यानपायात्प्रधानवैगुण्यानापत्तिरित्याशङ्क्य हृदयत्वादिजा-
 त्याख्याकारवाचित्वाज्जातिश्च संस्थानविशेषविशिष्टव्यक्त्याश्रयत्वेन पे-
 षणादाश्रयभूतव्यक्तिनाशे सामान्यान्यपि चैतानि नश्यत्याश्रयनाशत
 इत्यनेन नाशाद्वैगुण्यापत्युपपादनार्थं नेतीति भाष्यं व्याचष्टे * तद्धी-
 ति । * स्वमतेन ह्यवदानं जुहोतीत्यस्य यागे ह्यवदानोपसंहारकत्वा-
 योमं मत्वा पशुत्वजातेरमूर्तत्वात्तद्वक्तेश्च विशसनेन नाशात्साधन-
 त्वायोगे ऽपि हृदयादीनामवयवानामवदानोद्धरणे ऽपि पुरोडाशव-
 त्प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनानाशात्साधनत्वोपपत्तंहृदयत्वादिजातीयेन व्य-
 क्तिविशेषेण प्रधानं साधयितव्यमित्युक्ता भाष्यकृन्मतेनोपसंहारकत्वं
 मत्वा ततोवत्तेनानुदानेनेत्युक्तम् । हृदयादेरप्यद्वैतावदानावस्थस्यैव
 साधनत्वान्न चेति पक्षद्वयसाधारणम् । यद्यपीत्याशङ्क्यपरिहारभाष्यं
 व्याचष्टे * पुनरिति । * आकारा हृदयादय इत्याकारशब्दवत्तदाकृ-
 तिक इत्याकृतिशब्दस्यापि जातिवाचित्वशङ्का ऽऽकारोक्त्या निरस्ता ।
 पारिणामिकस्यैव हृदयादेर्हृदयत्वादिजात्याश्रयत्वात्कृत्रिमाद्धृदयादे-
 रवदाने ऽपि वैगुण्यापरिहारसूचनार्थत्वेन तथापीत्यपिशब्दं व्याख्यातुं
 * मुद्रवयादिवदित्युक्तम् । * उत्सादनदेशमोहे ऽपि को दोष इत्या-
 शङ्क्योत्सादनदेशादिति श्रुत्यर्थानिष्पत्त्याख्यं दोषमुक्तोक्तर्त्तनार्थत्वेनो-
 त्सादोक्तिव्याख्यानायोक्तृत्वात् । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं
 व्याचष्टे * तस्मादिति । * अदन्तकत्वहेतूक्त्या पेषणस्य भोजनाहृत्व-
 सिद्ध्यर्थत्वेन भोजनत्वोपचरितयागकालत्वावसायादवदानानन्तर्या-
 षसायात्तत्काले च न प्राप्तिर्विप्रतिषेधो घेति परिहारस्याविशेषादिति
 पूर्वपक्षसूत्रावयवेनादन्तकत्वहेतोः पशुपुरोडाशयोरप्यविशेषादित्येव-
 मर्थेन विवक्षितत्वात्सिद्धान्तोपसंहारो न युक्त इत्याशङ्कते * नन्विति । *
 स्वमतेनावदानातिरिक्तस्यापि पुरोडाशस्य हृदयादेश्च यागाङ्गत्वं मत्वा
 तच्छेषाश्चेत्युक्तम् । पेषणस्य भोजनाहृत्वसिद्ध्यर्थत्वेन भोजनत्वोपच-
 रितयागकालत्वद्योतनार्थतामदन्तकत्वहेतोः सूचयितुं * दास्यन्तइ-
 त्युक्तम् । * सिद्धान्तोपसंहारभाष्योपपादनार्थं प्राप्तिविप्रतिषेधपरि-
 हारशङ्कां दूषयितुमाह * उच्यतइति । * ह्यवदानं जुहोतीत्यनेनावत्त-
 स्य होमविधानादवदानक्रियां च विनावत्तहोमाशक्तेर्यादवदान-

नक्रियायाः प्राप्तेर्द्विर्हविषो ऽवद्यतीत्यस्य च द्विरभ्यासमात्रविध्यर्थ-
त्वोपपत्तेरविधेयत्वेन पृथक्पदार्थत्वाभावस्य पंचमे मुष्टिकपालावदा-
नाञ्जनाभ्यञ्जनवपनपावनेषु चैकेनेति सूत्रेणावदानोदाहरणे द्यव-
दानमात्रेणानुसमयं पूर्वपक्षयित्वा सर्वाणि त्वैककर्म्यादेतेषां तद्गु-
णत्वादित्यनेन द्यवदानादिना प्रदानान्तेनानुसमयं सिद्धान्तयितुमैक-
कर्म्योक्त्या वक्ष्यमाणत्वान्मध्ये व्यवधानं न युक्तमित्यर्थः । हेत्वन्य-
थानुपपत्त्या न्यायानुपेतमपि व्यवधानमाश्रयिष्यतइत्याशङ्क्य हेतु-
मात्रमदन्तत्वमित्यनन्तराधिकरणसूत्रे हेतूक्तेः स्तुतिमात्रार्थत्वस्य च
वक्ष्यमाणत्वान्न यागकालत्वद्योतनार्थतास्तीत्याह*हेतुवन्निगदस्य चेति*
तस्मात्फलीकरणानन्तरमेवेह पेषणस्य विधेयत्वान्न प्राप्तिविप्रतिषे-
धपरिहारः संभवतीत्युपसंहरति * तेनेति । * वैरूप्यापत्तेरपि न
सर्वत्र विधिर्युक्त इत्याह * उपनीतेति । * पुरोडाशसिद्ध्यर्थपिष्ठा-
ख्यकार्यलोपाच्चरौ निवृत्तिः । पशुप्रकृतौ सायं दोहे विध्यभावेना-
तिदेशतो ऽप्राप्तेः पशौ चानुपदेशादत्यन्ताप्राप्तिः । एवमपि पुरोडा-
शमात्रविषयत्वे पशुमात्रविषयत्वे ऽपि वैरूप्यसंभवात्कथं चरु-
मात्रविषयत्वावधारणेत्याशङ्क्याह * तत्रेति । * अत्यन्ताप्राप्तविधा-
वदृष्टार्थत्वकल्पनागौरवापत्तेरनुवादे च वैयर्थ्यापत्तेर्नान्यविषयता
युक्तेत्याशयः ॥

चरावपीति चेत् ३७।

चरुशब्दश्चौदनवाचित्वादन्योन्यासंलग्नत्वलक्षणवैशद्ययुक्ततण्डु-
लनिष्पन्नस्य चान्नस्यौदनत्वप्रसिद्धेः पेषणे वैशद्याभावेनाचरुत्वापत्ते-
श्चरावपि पाकात्प्राक्पेषणे ऽर्थविप्रतिषेधप्रसंगस्य तुल्यत्वाद्धेतुव-
शेन न्यायं बाधित्वा यागकालत्वाभ्युपगमेन परिहारस्य च पशुपु-
रोडाशयोरपि साम्यात्पर्यनुयोगपरिहारसाम्येनैकस्यापर्यनुयोज्यत्वो-
क्त्यर्थत्वेन यथाभाष्यं स्पष्टत्वात्सूत्रस्य पाठमात्रं कृतम् ।

न पक्तिनामत्वात् ३८।

ओदनशब्दस्यावस्त्रावितानवस्त्रावितयोस्तुल्यप्रयोगतया नवस्त्रा-
वितपाकनिमित्तत्वायोगेन विशदश्रपणनिमित्तत्वावसायाच्चरौ वै-
शद्यानपेक्षायामनोदनत्वापत्तेरोदनो वा प्रयुक्तत्वादिति दशमाभि-

करणसिद्धान्तसूत्रे चरुशब्दस्यौदनवाचिता वक्ष्यमाणा विरुद्धेतेत्या-
 शङ्कादिति मोदनेनेति वैशद्याख्यचरुविशेषविधिसूचनार्थं वाक्य-
 शेषे प्रयुक्तौदनशब्दवशेन चरुशब्दस्य स्थालीवाचित्वपूर्वपक्षनिवृत्त्यै
 तत्रौदनशब्दा नवस्त्रावितान्तरूपमपक्त्वमात्रवाचित्वे वा सूपशाकादे-
 रपि चरुत्वापत्तेस्तन्निवृत्त्यै सूपादिव्यतिरिक्तत्वोपलक्षणार्थो न तु
 चरुशब्दस्यौदनवाचित्वोक्त्यर्थोऽवस्त्रावितौदने चरुशब्दाप्रयोगादि-
 त्येवं विरोधपरिहारसूचनार्थं सत्यमित्यादिभाष्येण यद्यप्यौदने चरु-
 शब्दः प्रयुज्यते विशदतण्डुलनिष्पन्नमेव चान्नमोदनत्वेन प्रसिद्धं तथापि
 पिष्टैरपि तण्डुलैर्निष्पन्ने चरुशब्दप्रयोगाद्वैशद्यानपेक्षत्वावगतेः पिष्टवि-
 शदसाधारणसूपादिव्यतिरिक्तान्तरूपमपक्त्वाख्यचरुशब्दप्रवृत्तिनिमि-
 त्तोपपत्तेश्च पिष्टसिद्धे चरुशब्दस्य गौणत्वकल्पनायोगान्न वैशद्यापेक्षे-
 त्यस्मिन्नर्थे सूत्रयोजनपूर्वं नञर्थव्याख्यार्थं न चराविति भाष्यं व्याचष्टे
 न चराविति । हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन पक्तिनामत्वादिति सूत्रावयवव्या-
 ख्यार्थं कथमित्यादिभाष्यमाशयवो व्याचष्टे *कथमिति ।* पिष्टौदन इति
 भाष्यावयवं पिष्टविशदसाधारणौदनमात्रवाची चरुशब्दो न तु विशद-
 लक्षणौदनविशेषवाचीत्येवमर्थत्वेनाभासमानं पिष्टतण्डुलनिष्पन्ने ऽन्ने
 क्वचिदुपचारादौदनशब्दप्रयोगादर्शनादवस्त्राविते च विशदतण्डुलनिष्प-
 न्नौदनेऽपि चरुशब्दाप्रयोगादयुक्तमाशङ्का पिष्टतण्डुलनिष्पन्ने ऽन्ने क-
 चिदुपचारादौदनव्यपदेश्ये मुख्ये चौदने विशदतण्डुलनिष्पन्नान्नलक्षणे
 चरुरिति प्रयोक्तारो भवतीत्येवं भाष्यव्याख्यां सूचयंछ्लोकं व्याचष्टे
 ओदनेति अतवस्त्रावितपाकेनेति भाष्ये नवस्त्रावितविशेषणनावस्त्रावि-
 तौदननिवृत्तावप्यन्तरूपमविशेषणमपि मण्डकादिनिवृत्त्यै विवक्षितमि-
 ति सूचनार्थं पिष्टौदनयोरनवस्त्रावितान्तरूपमपक्त्वं सामान्यमित्यु-
 क्तम् । सूत्रार्थमुपसंहरति *तस्मादिति ।* पक्षोक्तमिति भाष्यं
 प्रयोजनाभावचोदस्य प्रयोजनसंदेहस्य वा पक्षोक्तत्वोक्तिव्यावर्त्य-
 स्याभावादयुक्तमित्याशङ्कते *पक्षोक्तमिति* पुरोडाशे पक्षद्वयेपि पेषणा-
 सङ्गावाच्चिन्ताप्रयोजनाभावमाशङ्का चिन्तायाः पशुपुरोडाशयोरविशेषे
 सत्यपि न पेषणस्य पुरोडाशार्थत्वं निवर्त्यत्वेन चिन्ताप्रयोजनं किं
 तु पश्चर्थत्वं निवर्त्यत्वेन प्रयोजनमित्येवं प्रयोजनसमाध्यर्थत्वेन भा-
 ष्यमुपपादयितुमाह *एतावान्वेति ।* पुरोडाशेऽप्यवदानानन्तरम-
 प्राप्तमहद्यर्थं पेषणं पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु तन्नास्तीति विशेषसूच-
 नायापिशब्दः ।

पौष्णपेषणस्यैकदेवत्ये निवेशाधिकरणम् ॥१५॥

एकस्मिन्नेकसंयोगात् ३९ ।

पौष्णमित्यादिभाष्येण प्रासङ्गिकसङ्गत्युक्तिपूर्वं संदेहमुक्त्वा सौ-
मापौष्णे विधितो ऽर्द्धपेषणनिश्चयादुदाहरणाभावं किं द्विदेवत्य इति
भाष्येणाशङ्क्य राजसूयइत्यनेनैन्द्रापौष्णस्योदाहरणत्वमुक्तैकस्मिन्नेव
पौष्णि देवतायां पेषणं न सद्वितीय इति सिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेन
सूत्रव्याख्यार्थं किमिति भाष्यं देवताभागधर्मत्वं विना सर्वपेषणे
धर्मविप्रतिषेधसूत्रोक्तभागसंकरासिद्धेर्देवताभागधर्मत्वाभ्युपगमेन प-
दसाध्यावगम्यनिरपेक्षपूषसंयोगधर्मविप्रतिषेधाभ्यां सिद्धान्तोक्त्यर्थ-
त्वावगमात्तयोश्चापि वेति पूर्वपक्षसूत्रवक्ष्यमाणन्यायेन सुपरिहरत्वा-
द्युक्तमाशङ्क्योपक्रममात्रार्थतयोपपादयितुं सर्वं भाष्यं संक्षिप्य व्या-
चष्टे * इदानीमिति । * उपक्रमते तावदित्यन्यथाव्युपक्रममात्रत्वो-
क्तिः । तद्धितसमासवत्पदमात्रे ऽपि समर्थः पदविधिरिति साम-
र्थ्यापेक्षत्वस्मरणात्सापेक्षत्वे च व्यपेक्षालक्षणासामर्थ्यव्याघाताप-
त्तेर्निरपेक्षस्य पूष्णः प्रपिष्टभागसमासार्थत्वलक्षणात्संयोगादित्येवं
केवलचतुर्द्धाकरणदृष्टान्तोक्तिभ्यां हेतुव्याख्यासूचनार्थं केवलेति भाष्यं
व्याचष्टे * पूर्वेति । * तथाभूतोक्त्या निरपेक्षपूषसंयुक्ततोक्ता ॥

धर्मविप्रतिषेधाच्च ४० ।

सूत्रव्याख्यार्थं द्विदेवत्य इत्यादि भाष्यं संक्षिप्य व्याचष्टे । * इत-
श्चेति । * तत्र यद्यऽप्याविरोधमिति भाष्यस्थयद्यथशब्दसूचितवि-
कल्पव्याख्यार्थं पूर्वार्द्धं स्पष्टत्वादव्याख्याय तत्रेत्यादिसविप्रतिषि-
द्धयेत्यन्तभाष्यावयवव्याख्यार्थं तृतीयं पादं व्याचष्टे । * अर्द्धेति । *
पिष्टस्य तण्डुलेषु विलयनादवैशद्येनानोदनत्वे ऽपि चरोर्वैशद्यानपे-
क्षत्वात्कथमचरत्वापत्तिरित्याशङ्क्यान्योन्यासंलग्नत्वलक्षणस्वाभावि-
कवैशद्यानपेक्षत्वे ऽपि पाकविशेषापाद्यान्योन्यावयवान्तर्गतिलक्ष-
णवैशद्यापेक्षत्वादचरत्वापत्तिं पाकनिमित्तञ्चेति भाष्यावयवोक्तां प-
रिहरत्वेन वक्तुं पाकवैशद्येन हीकृत्युक्तं अथेत्यनेनेषत्पक्षेषु स्था-
ल्यां पिष्टनिक्षेपाद्वैशद्यसिद्धिमाशङ्क्य तत इत्यनेन पिष्टतण्डुलभागयो-
र्द्धयोरप्येकयागसाधत्वेनैकहविष्ठात्कृतस्य च हविषो हवींषिभ्यप-

१०५।१

यतीति युगपद्वृणविधानाङ्गपणार्थस्य निक्षेपस्यापि यौगपद्यमिहा-
 तिदेशाद्भ्रम्यमानं * बाध्येतेत्युक्तम् । * अथेत्यादिक्रियेतेत्यन्तभाष्या-
 वयवव्याख्यार्थं चतुर्थं पादं व्याचष्टे * पूषेति । * अर्द्धपेषणवत्पृ-
 थक्करणाशक्तावपि बुद्ध्यानिष्कर्षसंभवादवैगुण्यमाशङ्क्य सर्वपेषणे
 ऽर्द्धपेषणवत्पिष्टापिष्टविवेकाभावाद्यावान्पिष्टो भागस्तावान्पूष्ण इ-
 त्येवं बुद्ध्या निष्कर्षायोगसूचनार्थं भागसङ्करोक्तिः । भाष्ये भागस्य
 प्रदेयावदानप्रकृतित्वात्प्रकृतिव्यत्ययोक्तावपि स्वमतेन कृत्स्नस्य भा-
 गस्य प्रदेयत्वं मत्वा भागव्यत्ययोक्तिः । द्विदेवत्ये हविषि देवताभे-
 दाद्भागकल्पनामापाद्य सर्वपेषणे संकरापादनेन व्यत्ययापादनाद्वै-
 गुण्यापादनमपेषणपक्षे ऽपि साम्यादेकस्मिन्पक्षे पर्यनुयोगानुपपत्तेर-
 युक्तमित्याशङ्कते * ननु चेति । * अपेषणे संकरानापत्तेः पर्यनुयो-
 गासाम्यमाशङ्क्य दानात्प्राग्धविषोऽपृथक्करणादानकाले च भिन्नदे-
 वतान्वयसिद्ध्यर्थमर्द्धमस्यै देवताया अर्द्धमस्या इति बुद्ध्या पृथक्क-
 रणात्संकरापत्तिमुपपादयति । * तथा हीति । * दानवेलायां बुद्ध्या
 निष्कर्षाभावे प्रागपृथक्करणे ऽपि संकरस्य व्यत्ययानापादकत्वेन
 तन्निमित्तवैगुण्यापादकत्वासिद्धेः पूर्वविशेषणसामर्थ्यलभ्यं पश्चा-
 त्पृथक्करणमपि विवक्षितम् । अतो ऽधिष्ठानभेदे ऽपि व्यासङ्गित्वेन
 देवतात्वस्याभेदादानकाले बुद्ध्या निष्कर्षहेत्वभावेन व्यत्ययापत्ति-
 द्वारवैगुण्यानापत्तिर्यथा पेषणशून्येषु द्विदेवत्येषु निर्दोषत्वात्संकरो-
 ऽङ्गीकृतस्तथा पेषणयुक्तेष्वपि निर्दोषत्वादङ्गीकार्य इति परिहार-
 साम्यं सूचयितुमाह * स चेति । * वैगुण्यं विरोधोक्तं मिश्रोक्त्या
 चापृथक्करणम् ॥ अपेषणवादमते धर्माणां यागापूर्वप्रयुक्तत्वात्तस्य
 चैकत्वात्तत्साधनकृत्स्नद्रव्याश्रितत्वेन पृथक्करणानपेक्षतया द्रव्यस्य
 पृथक्करणाभावात्कृत्स्नस्य युगपदानोपपत्तेर्भागाभावेन संकराभावा-
 द्वैगुण्यानापत्तिः पेषणवादिमते तु देवताप्रयुक्तत्वाभावे द्विदेवत्ये पेष-
 णप्रयोजकपूषदेवत्ययागापूर्वप्रयुक्तत्वेनानवस्थितत्वात्प्रयोजकाभावे
 [नापेषणापत्तेर्देवताप्रयुक्तत्वस्याभ्युपगमनीयत्वादेवताभेदाद्द्रव्यपृथ-
 क्करणापत्तेर्युगपदानविधानाच्च दानकाले संकरापत्तेर्वैगुण्यापत्ति-
 रितिवैषम्योक्त्या परिहरति * उच्यतइति * एवमिदमंशद्वाभ्यां
 मिश्रस्य युगपदानपरामर्शादिस्मत्पक्षे धर्माणां यागापूर्वप्रयुक्तत्वा-
 दिदं दानमेवमिश्रस्य युगपदविरुद्धं भवेद्भवत्पक्षे तु पेषणस्य देवता-
 प्रयुक्तत्वेन भिन्नदेवतान्वयार्थं द्रव्यपृथक्करणाक्षेपान्मिश्रस्य युगपदानं

विरुद्धमित्यर्थः । द्विदेवत्येष्वपेक्षणे ऽपि वैगुण्यं समानमिति यदुक्तं तदैन्द्रापौष्णविषयं द्विदेवत्यान्तरविषयं वेति विकल्पाकृकल्पे तावत्प्रयोजकाभावादेवापेक्षणसिद्धेर्वैगुण्यापत्तिसाम्योक्तिर्व्यर्था । द्वितीये तु प्रयोजकाभावात्पृथक्करणापत्त्या संकरानापत्तेस्तन्निमित्तवैगुण्यानापत्तिरिति सूचयन् पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे पुनरिति । * स-द्वितीयपूषदेवत्ये तस्य पेणस्य पूषदेवत्ययागापूर्वप्रयुक्तत्वेनावस्थितत्वात्प्रयोजकाभावे नै] वाप्रवृत्तिस्ततश्च वैगुण्यसाम्योक्तिर्व्यर्थेत्याशयः । इत्येवेत्यप्रवृत्तिशब्दादपकृष्यहेत्वर्थेनेतिकरणेनैवकारो ऽन्वेष्टव्यः । द्विदेवत्यान्तरेष्वपि यागापूर्वप्रयुक्तत्वप्रकारतैवेतिकृत्वा देवताया गुणभूतत्वात्तदनुरोधेन प्रधानावृत्त्यनौचित्येन युगपत्सर्वहविर्दानसंस्थाभ्युपगमनीयत्वात्तदर्थं सर्वस्मिन्हविष्यादित आरभ्य सहक्रियमाणे पृथक्करणाभावेन द्विषतयोक्तस्य संकरस्य दानकाले ऽनाश्रयणादङ्गीकृतत्वोक्तिरयुक्तेत्याशयः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * भवता पुनरिति । * असंकीर्णमपेक्षत इति हेतोरसंकीर्णभागदानानुष्ठानौचित्यान्मिश्रदेवतोद्देशपूर्वकदानविध्याक्षिप्तयुगपत्कृत्स्नदानसिद्धौ दानकाले संकरापत्तेर्वैगुण्यापत्तिरपरिहार्येत्याशयः । एवं द्विदेवत्ये ऽर्द्धस्य कृत्स्नस्य वा पेणं स्यादिति पक्षद्वयं तुल्यबलत्वेन विकल्प्य दूषणोत्तयर्थत्वेन तत्र यदीत्यादिभाष्यं व्याख्यायाधुनेतदेव भाष्यं यदिपिष्येत तत्र तस्मिन्पक्षे पूष्ण एव भागः पिष्यते नेतरस्ततश्च पाकवैषम्यापत्तिरित्येवमन्यथा व्याख्यातुमाह * आदिश्चेति । * यदा ६०६।२ त्वसंकीर्णभागं देवतापेक्षते तदा तु सर्वपृष्ठायां रथचक्रमात्रैकपुरोडाशविधौ यावदेवतं चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदवद्देहापि चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदापत्तेर्निर्वापवेत्यायामेव भागकल्पनादूर्ध्वपेणमेवोचितं न सर्वपेणमित्यर्द्धपेणस्य पूर्वपक्ष्यभिमतत्वसूचनार्थश्चकारः । अथेति-भाष्यमर्धपेणौचित्ये ऽपि पाकवैषम्याख्याविरोधपरिहारार्थं कृत्स्नपेणं पूर्वपक्ष्यनभिमतमप्याशङ्क्य वैगुण्यापादनेन निरासार्थमित्येवमन्यथा व्याख्यातुमाह * अथेति । * अपेणवादिमते ऽपि संमोहशुद्धोक्तसंकरसाम्येनैकस्य पर्यनुयोज्यत्वात्संकरे ऽप्यदोष इत्याशयेन तत्र को दोष इति पृष्ठा ऽस्मत्पक्षे यागापूर्वप्रयुक्तत्वाद्धर्माणां द्विदेवत्ये ऽपि च हविषि यागापूर्वैक्येन चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदायोगाद-

नुत्पन्नभागविवेकस्य हविषो विविकदेवतान्वयान्वधारणात्सैकरी-
 ख्यो दोषो न जायते भवत्पक्षे तु देवताप्रयुक्तत्वं विना द्विदेवत्ये
 पेषणप्रयोजकपूषदेवत्ययागापूर्वाभावेन पेषणासिद्धेस्तत्सिद्धये देवता-
 प्रयुक्तत्वाभ्युपगमाद्देवताभेदेन चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदेनबन्धनभागवि-
 वेककल्पनापत्तेश्चतुर्मुष्टिद्वयैकीकरणाक्षेपकवचनाभावाच्च रथचक्रमा-
 त्रपुरोडाशवज्रिर्वापोत्तरमेककिरणानुपपत्तेरसंकीर्णभागदानौचित्या-
 द्बद्धावगतेरितरेतरयुक्तदेवतोद्देशपूर्वकदानविध्याक्षिप्तसङ्गतकृत्स्नदा-
 नसिद्धये दानकाले संकरकरणाद्वैगुण्यापत्तिरित्यतुल्यपर्यनुयोगो-
 क्त्यर्थमन्यस्येति भाष्यमित्येवं ननु चैतत्सर्वमित्यादिवार्तिकाक्तयोः
 शङ्कापरिहारयोरेतद्भाष्यारूढत्वसूचनार्थं * यावदित्युक्तम् । * कृ-
 त्स्नपेषणानौचित्येऽपि देवताप्रयुक्तत्वेन चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदविमर्श-
 दावगतेर्भेदेनैव पाकान्नाद्धपेषणेऽपि पाकवैषम्यापत्तिरित्याशङ्कते
 * पात्रेति । * विहितैकत्वविरोधिसम्भेदापादकत्वाद्भेदेन पाको
 न युक्त इति परिहरति * नेति * आचार्यप्रयुक्तद्वितीयान्यथानु-
 पपत्त्या शाखान्तरीयमैद्रापौष्णं चरुं निर्वपेदिति द्वितीयान्तचरुशब्द-
 युक्तं वाक्यं प्रकल्प्य तस्मादपीति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे
 * अत इति * ॥

अपि वा सद्वितीये स्याद्देवतानिमित्तत्वात् ॥ ४१ ॥

पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थमपिवेति सूत्रावयवं व्याचष्टे * सद्वितीयेपीति * वाश-
 ब्दस्य निरपेक्षपूषसंयोगधर्मविप्रतिषेधहेतुकसिद्धान्तनिवृत्त्यर्थत्वसू-
 चनार्थवकारः । निरपेक्षपूषसंयोगधर्माविप्रतिषेधाभ्यां सद्वितीये
 पूष्णि देवतायां सत्यां चरावपेषणावगतेः कुतः पेषणं स्यादिति
 हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन देवतानिमित्तत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं
 देवतानिमित्तमिति भाष्यं व्यतिरेकमुखेन तावद्याचष्टे * कुत इति । *
 पुरुषोद्देशेन त्यज्यमानत्वलक्षणपूषदेवत्यत्वाख्यस्य पौष्णत्वस्य सा-
 क्षात्प्रयोजकत्वे प्रयोजकपूषदेवत्ययागापूर्वसाधनद्वारत्वे वा द्विदेवत्ये
 देवताभूतेन पूष्णा योगाभावात्पेषणं न स्यात्तत्त्वेन द्वयमन्यसीत्याशयः ।
 पौष्णत्वस्य साक्षात्प्रयोजकत्वे यागोक्तिलक्षितयागापूर्वसाधनत्वानपै-
 क्षस्य पौष्णस्य हविषः पेषणं प्रति शेषित्वापत्तः पौष्णत्वस्य प्रयो-
 जकत्वसूचनार्था पौष्णाद्भत्वोक्तिः । द्वारत्वे पौष्णस्य सतो यागापूर्व-
 साधनस्य शेषित्वापत्तेर्द्वारत्वसूचनार्था तस्य पौष्णस्य सतो-

यागापूर्वाङ्गस्याङ्गं यदि स्यादिति पौष्णपरामर्शेना तच्छब्देन समा-
नाधिकरणेन पौष्णत्वस्य यागापूर्वभाधनविशेषणत्वोक्तिः । अन्वय-
मुख्येनैतदेव भाष्यं व्याचष्टे * पूषेति । * सीदतेस्तस्मिन्सीदेत्यादौ
तिष्ठत्यर्थे प्रयोगात्तिष्ठतेश्चाधिपूर्वस्यास्मिन् ग्रामे देवदत्तो अधिष्ठा-
तेत्यादौ स्वाम्यवाचित्वदर्शनात्सीदत्यधितिष्ठति स्वामी भवती-
त्यस्मिन्नर्थे सीदतेः किञ्चित्प्रत्ययमुत्पाद्य मदीं अधितिष्ठतः स्वामिनो
भाव इति व्युत्पत्त्या सद्भावशब्देन स्वामित्वामिधानात्सद्वितीय-
पूषोद्देशेनापि च त्यक्ते द्रव्ये गणोद्देशेनापि दत्ते ग्रामादौ तदंशे
प्रत्येकं यथेष्टविनियोक्तृतृत्वलक्षणस्वाम्यदर्शनादङ्गे केवलस्य पूष्णः
स्वाम्योपपत्तेर्नवमे चापूर्वप्रयुक्तत्वे वक्ष्यमाणेऽपि द्वारविशेषानपे-
क्षायां स्नुगादिष्वपि पेषणापत्तेर्द्वारविशेषस्यावश्याऽप्युपगमनीयत्वा-
द्भागश्रुत्यालोचनया यत्पूषस्वामिकत्वाख्यपूषभागत्वद्वारापूर्वसाधनं
तत्पेषणोपमित्येवं पूषभागत्वस्य द्वारत्वावगतेः पूष्णो यः सद्भावो
अधिष्ठातृभावः स्वामिभावस्तन्निमित्तं तद्वारापूर्वसाधनत्वप्रयुक्तम्
पेषणमित्यर्थः । द्वारानपेक्षस्य पूर्वसाधनत्वमात्रस्याप्रयोजकत्वे-
नापूर्वसाधनत्वस्य प्रयोजकत्वे द्वारस्य निमित्तत्वावगमाद्विनिमित्तो-
क्त्या देवतास्वामिकत्वस्य द्वारत्वाऽप्युपगमे सद्वितीयाग्निदेवत्येऽपि
पुरोडाशेऽङ्गस्य केवलाग्निस्वामिकत्वाच्चतुर्द्धाकरणं स्यादित्याशङ्क्य
देवतातद्वितात्तत्राग्न्युद्देशेन त्याज्यत्वस्य द्वारत्वावगम्यते इति तु भ-
ज्यते सेव्यतइति व्युत्पत्त्या भागशब्दस्य सेवनाहर्तृत्वाचित्वादेवता-
याश्च भोक्तृत्वाभावेन मुख्यदेवतासेवनाहर्तृत्वायोगाल्लुप्त्या स्वत्व-
वाचित्वावगतेः स्ववाक्योपात्तद्वारासम्भवे च द्वारान्तरकल्पना-
योगात्पूषस्वत्तैव द्वारमिति वैषम्यसूचनायैतच्छब्दः । अनेन च
सूत्रभाष्ययोर्देवताशब्दः स्वामित्ववाची न तु त्याज्यद्रव्योद्देश्य-
त्ववाचीति सूचितम् । चरौ पेषणविधेः प्राकृतपेषणप्रतिप्रसवार्थ-
त्वात्प्रकृतौ च यागोत्पत्तिवाक्यस्थदेवतातद्वितालोचनया देवतो-
द्देशेन त्याज्यस्य द्वारत्वावगमात्तस्यैवेहातिदेशाद्द्वारत्वावगतेरनपे-
क्षितद्वारान्तरकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्य भागशब्देनैव पूषस्वताया द्वा-
रत्वस्याोक्तत्वेन कल्पनीयत्वाच्छ्रुतेन च द्वारेणातिदेशिकद्वारवाधानेह
पूषोद्देशेन त्याज्यताया द्वारता युक्तेति सूचयितुमाह * नेति । *
न पूषदेवत्यद्रव्यनिमित्तमिति वाच्यद्रव्यान्वयानपेक्षाया देवतायाः

सम्बन्धाभावेन द्रव्यपेषणे निमित्तत्वायोगाद्द्रव्यान्विताया निमित्त-
 त्वस्याश्रयुपगमनीयत्वेनान्वयस्य द्विष्टत्वाद्व्यस्यापि निमित्तान्तर्भा-
 वापत्तेः पूषदेवत्यस्य द्रव्यस्य निमित्तत्वनिषेधायोगमाशङ्क्य द्रव्य-
 देवतान्वयस्य निमित्तत्वे सत्यपि स्वस्वामिभावात्मकोऽन्वयो नि-
 मित्तं न तूद्दिश्यत्यागात्मक इति सूचनायोद्दिश्यत्यागात्मकेऽन्वये
 देवताया गुणत्वे देवताश्रुतिरिति न्यायेन गुणत्वात्स्वस्वामिभावात्म-
 के तु स्वामित्वेन प्राधान्याद् गुणत्वेन देवताया निमित्तत्वनिरासद्वा-
 रोद्दिश्यत्यागात्मकस्य द्रव्यदेवतान्वयस्य निमित्तत्वनिरासार्थं पूषणं
 प्रति प्रधानभूतं सद्रव्यं न निमित्तमिति विवक्षितत्वात्तद्विहितनिर्देशे
 देवतायाः प्रकृत्यर्थत्वेन विशेषणत्वात् गुणता द्रव्यस्य प्रत्ययार्थत्वेन
 विशेष्यत्वात्प्रधानता युक्ताऽत्र त्वन्यपदार्थत्वात्प्रधानतैव पूषणो युक्ता
 न गुणतेत्युपपत्तिं सूचयितुं न पूषविशेषितद्रव्यनिमित्तं पेषणं किं तु
 पूषविशेषणभूतद्रव्यनिमित्तमिति विशेषितशब्दप्रयोगः । द्रव्य शब्दे
 प्रयोज्ये वस्तुलक्षणो गुणप्राधान्यरूपोऽत्र विशेषणविशेष्यभावो विव-
 क्षितो न तु शब्दलक्षणोऽवच्छेद्यावच्छेदकरूप इति द्योतनार्थो
 यस्तुशब्दः । पूषा प्रपिष्टभाग इत्यन्यपदार्थत्वेन प्रधानतया पूषणः
 श्रवणात्स्वास्थ्यलक्षणदेवताभूतपूषनिमित्तं पेषणं न तूद्दिश्यभूतपूष-
 निमित्तमिति देवतानिमित्तमिति भाष्येणोक्ते देवतायाः स्वाम्यस्य
 त्यज्यमानद्रव्योद्दिश्यत्वापाद्यत्वाद्विदेवत्ये चैकस्योद्दिश्यत्वाभावाद्दि-
 देवत्ये केवलस्य पूषणः स्वाम्यायोगमाशङ्क्य सकृदेवदत्तयज्ञदत्तो-
 द्देशेन दत्ते द्रव्येऽर्द्धस्य देवदत्तः स्वामीति व्यपदेशान्मिश्रोद्देश-
 स्याप्यर्द्धे प्रत्येकस्वाम्यापादकत्वप्रसिद्धेः स पूषा द्विदेवत्येऽपि
 द्रव्ये यः स्वकीयत्वेन भजनीयत्वोपचारादर्द्धत्वाच्च भागस्त-
 स्मिन्देवता स्वामी भवतीत्येवं परिहारसूचनार्थत्वेन स च
 द्विदेवत्येऽपि भागे भवतीत्येतावद्भाष्यमवच्छिद्य व्यतिरेकमुखेन व्या-
 ख्यातुमाह * व्यासङ्गित्वाच्चेति * गुणभूतोद्दिश्यत्वलक्षणदेवतात्वस्य
 द्विदेवत्ये व्यासङ्गित्वाद्यद्यपि पूषोद्देशेन त्यज्यमानत्वनिमित्ता पूषणः
 प्राधान्यरूपा पूषविशिष्टता न स्यात्तथापि पूषा विशिष्टभूतः
 प्रधानभूतः स्वामिभूतो न नास्ति किंत्वस्त्येवेत्युक्ते देवताया भो-
 क्तृत्ववत्स्वाम्यस्यापि नवमे निषेत्स्यमानत्वेनैकदेवत्येऽपि पूषणः
 स्वाम्याभावाद्द्विदेवत्ये सुतरामभाव इत्याशङ्क्य यागस्य देवतारा-

अनार्थत्वनिरासार्थं देवताया यथेष्टविनियोक्तृत्वाख्यस्वाम्याभावेना-
 दातृत्वादनाराध्यत्वोक्त्यै यथेष्टविनियोक्तृत्वाख्यस्वाम्यनिषेधे ऽपि
 जीवतिपलकस्य यथेष्टविनियोक्तृत्वाख्यस्वाम्यभावे ऽपि पितृद्रव्ये
 ऽन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धापादकत्वाख्यस्वाम्यसद्भावव-
 हेवताया अपि स्वोद्देशेन त्यक्ते द्रव्ये ऽन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्य-
 त्वप्रतिबन्धापादकत्वाख्यं स्वाम्यं देवत्वं ब्राह्मणत्वं च लो-
 भेनोपहिनस्ति य इत्यादिस्मृतेर्देवतोद्देशेन त्यक्ते यथेष्टविनियोगा-
 र्हत्वप्रसिद्धे चास्त्येवेति परिहारसूचनार्थत्वेन भाष्यस्थाया भागो-
 क्तेर्भजनीयवाचिताया व्याख्यार्थं पूष्णः स्वकीयाख्यो भागो न नास्ति
 किं त्वस्त्येवेत्युक्तम् । द्विदेवत्यस्य द्वयोद्देशेन त्यक्तत्वादेकस्वामिकत्वा-
 योगमाशङ्क्यान्योद्देशेन त्यक्तस्य यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमित्यादिस्मृत्या-
 लोचनया यथेष्टविनियोगानर्हत्वावगतेर्देवतोद्देशेन त्यागस्यानन्यवि-
 नियोज्यत्वलक्षणदेवतास्वत्वापादनपर्यन्तत्वावगमाद्देवताद्वयोद्देशेन
 त्यक्ते द्रव्ये द्वयोः स्वाम्ये ऽवगते दम्पतिवद्देवताद्वयस्य संहत्यैकद्र-
 व्यसाध्यकर्मकारित्वाभावाज्जायापत्योर्न विभागो विद्यतइतिवच्च वि-
 भागनिषेधाभावात्संहत्य स्वाम्यानवगतेरनेकस्वामिके च विभागं
 विना प्रत्येकं स्वाम्यायोगाद्विभक्तस्यैकैकस्वामिकत्वोपपत्तिसूचना-
 र्थत्वेनार्द्धवाचितयापि भागोक्तिव्याख्यार्थं स्वकीयाख्यो वा भागो
 न नास्तीति विवक्षार्थो वाशब्दः । मनोताधिकरणभाष्ये चाग्नी-
 षोमीये पशावग्नेर्देवतात्वाभावे ऽपि समवेतत्वोक्तेर्द्रव्यान्वयानपेक्ष-
 स्वरूपसत्तामात्रार्थत्वे ऽग्नेः कर्मसमवायाभावेनाप्रकाश्यत्वापत्तेर्द्र-
 व्यान्वितत्वोक्त्यर्थत्वावसायाद्विदेवत्ये चैकस्याग्नेः स्वस्वामिभावाति-
 रिक्तद्रव्यान्वयायोगान्निविशेषान्वयसामान्यायोगाच्च स्वामित्वेनाग्नि-
 रसमवेतो न भवति किं तु स्वामित्वेन समवेतएवेति वक्ष्यमाण-
 त्वाद्बुद्देश्यत्वातिरिक्ता देवतायाः स्वामिता द्विदेवत्ये ऽपि चैकस्यां
 भाष्यकृतो ऽभिप्रेतेति स्वाम्योक्त्यर्थत्वेन सचेतिभाष्यव्याख्यौचित्य-
 सूचनायाह * यथैति । * व्याख्यातं भाष्यार्थं विवृण्वन्नुपसंहरति
 * तेनेति । * अर्द्धस्य पूषभागत्वे ऽप्यर्द्धपेषणे पाकवैषम्यापत्तेः स
 र्वपेषणे भागसंकरापत्तेरपेषणमाशङ्क्य भागस्यार्द्धस्यैव पेषणात्प्र-
 कृष्टपिष्टभागः सुपकपिष्टभागः पूषाकृतो भवतीत्येवं परिहारार्थत्वेन
 सचेत्येतदेव कृत्वा भाष्यं सर्वपेषणे ऽपि पौष्णभागानुरोधेनेतरस्य

पेषणीयत्वात्पेषणकाले ऽवश्यमस्मिन्द्रव्ये ऽर्द्धं पूष्णो ऽर्द्धमिन्द्रस्ये-
ति बुद्ध्या निष्कर्षणीयत्वापत्तेर्दानकाले ऽपि पुनरभ्युज्जीतवद्यत्पेषण-
काले पूषभागत्वेन निष्कृष्टं तत्पूष्णे यदिद्रभागत्वेन तदिद्रायेति
बुद्ध्या निष्कर्षसंभवाच्च संकरापत्तिरिति प्रौढिसूचनार्थत्वेनापि भाग
इत्यपिशब्दव्याख्यापूर्वं व्याचष्टे * तस्येति । * अस्य भागः पेषव्य
इत्युपसंहारभाष्यस्थभागशब्दालोचनया सर्वपेषणस्थानभिमतत्व-
सूचनाय श्रुतोक्तिः । स्थाल्युपरिभागे वस्त्रादिना पिष्टधारणादि-
प्रकारणे केन चित्रैपुण्येन पचनाद्युगपन्निक्षेपपात्रैक्ययोः पाकगुण-
तया पाकानुरोधेन बाधाद्वा पाकदोषाभावं निरूप्योपपाद्य पेषणं
कार्यमेवेत्यर्थः ॥ न यथेत्यादि भाष्यं यथा चतुर्द्धाकरणइति पूर्वपक्ष-
भाष्योक्तदृष्टान्तवैषम्योक्त्यर्थत्वेन दृष्टान्तानुभाषणपूर्वं व्याचष्टे * अ-
थेति । * समर्थयारेवेति भाष्यस्थैवकारसूचितस्याविघातस्य सापे-
क्षत्वदोषाभावहेतुत्वोक्त्यर्थया सामर्थ्याविघातादिति पंचम्या न त्व-
त्रेति भाष्यस्थस्य तुशब्दस्यातो नात्रेत्येवमतःशब्दार्थं व्याख्येयत्वं सू-
चितम् । पदमात्रे सामर्थ्यापेक्षत्वस्मृतेः प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थान्वय-
सिद्ध्यर्थत्वात्प्रथमान्तपदोक्तस्य च पूष्णो देवतात्वे ऽन्यापेक्षस्यापि
प्रत्ययार्थलिङ्गसंख्यान्वये स्वाभाविकनिरपेक्षान्वयावगमेनान्यापेक्षा-
योगादेकसंयोगादितिसूत्रावयवोक्तनिरपेक्षसंयोगाविरोधसूचनार्थं
* न किं चिदित्युक्तम् । * तस्मादिति पूर्वपक्षसूत्रार्थोपसंहारभाष्यस्थं
तस्माच्छब्दं सापेक्षत्वदोषाभावोक्तिसूचितस्य द्विदेवत्ये ऽपि पूष्णः
स्वामित्वेन पेषव्यद्रव्योपलक्षणत्वसंभवस्यार्द्धपेषणहेतुत्वेन पराम-
र्शार्थतया व्याख्यातुमाह * इतीति * ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४२ ॥

पेषणस्य भोजनाहृत्वापादनार्थत्वलिङ्गादपि भोजनाहृत्योपचरि-
तादन्तकपूषस्वामिकत्वद्वारत्वावगतेर्द्विदेवत्ये ऽपि पेषणं गम्यतइत्ये-
वमर्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं लिङ्गमपीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अदन्तको
हीति । * पेषणमितीति भाष्यस्थमितिकरणमेतत्प्रभृतिस्तुतिर्दर्शयती-
त्येवं प्रभृत्यर्थत्वाद्विदेवत्ये ऽपि पेषणं दर्शयतीत्येवमर्थत्वेन व्या-
ख्यातुमाह * न चेति । * तथा सौम्या पौष्णं तथार्द्धमिति च
लिङ्गद्वयान्तरोक्त्यर्थं भाष्यद्वयमेकहेलया व्याचष्टे * तथेति * ।

वचनात्सर्वपेषणं तं प्रति शास्त्रवत्वादर्थभावाद्धि चगवपेषणं
भवति ॥ ४३ ॥

चोद्यपदोक्त्यर्थं कस्मादिति भाष्यमननुवादत्वात्पूर्वपक्षलिङ्गत्वयो-
गोक्त्यै पूर्ववाक्येनैव द्विदले ऽपि पेषणविधौ सोमापौष्णे ऽपि तेनैव पे-
षणसिद्धेर्नेमपिष्टादिविध्यानर्थक्यप्रसङ्गात्सिद्धान्तलिङ्गत्वोक्त्यैवेत्येवं
द्विधा व्याचष्टे *विधित्वादिति । * अस्मात्पिष्टविधानादङ्गीकृतात्सर्वत्र ६०८।२
चरौ पशौ पुरोडाशे च पेषणं प्रसज्येतेत्यनिष्टापादनरूपोत्तरत्वेन व-
चनादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थमुच्यतइत्यादिनेमपिष्टेत्यन्तं भाष्यं
व्याचष्टे * अत इति । * चरुमनूद्य सर्वत्र सोमापौष्णे ऽन्यदेवत्ये
च पेषणं विदध्यादित्यपि पुरोडाशे चेति चकारेण सूचिते चर्व-
नुवादेन पेषणविधावपि चरोर्नेमपिष्टान्वयवत्सोमापौष्णान्वयस्यापि
विधानादन्यदेवत्यं पेषणानापत्तिमाशङ्क्य सोमापौष्णनेमपिष्टाभ्यां चरोः
सम्बन्धविधौ नेमपिष्टसम्बन्धे चेति चकारसूचिते च सोमापौष्णानु-
वादेन पेषणविधावपि सोमापौष्णस्य नेमपिष्टान्वयवच्चर्वन्वयस्यापि
विधानात्पशुपुरोडाशयोः पेषणानापत्तिमाशङ्क्य चरुनेमपिष्टाभ्यां
सोमापौष्णसम्बन्धविधौ वाक्यभेदोक्त्यर्थत्वेन भाष्यं व्याख्यातुं * चरुं
वेत्याद्युक्तम् । * यो यः सोमापौष्ण इत्यनेन यो यश्चरुरित्यप्युपल-
क्षितमिति सूचयितुं सर्वत्र चरौ सर्वत्र च सोमापौष्णे पेषणं * प्राप्नो-
तीत्युक्तम् । * सर्वपेषणापत्तौ को दोष इत्याशङ्क्याह * ततश्चेति *
विविच्यनार्थक्यं विवृणोति * तदिति । * तत्रेत्यस्मिन्नर्थे तदि-
त्यव्ययं । आनर्थक्यस्यैकदेशानुवादत्वहेतुकत्वं पूर्ववच्छब्देनोक्तम् ।
सूक्तस्य सोमापौष्णस्यापि पेषणाशक्तः पेषणविधौ हवि-
र्विशेषणानपेक्षसोमापौष्णोद्देशायोगेन मृष्यामहे हविषा विशेषण-
मितिवच्चर्वाख्यहविर्विशिष्टस्यैव सोमापौष्णस्याद्देश्यत्वावगमाद्धि-
ध्यानार्थक्यापत्तेश्चापूर्वसाधनत्वापादकदेवतान्वयानपेक्षचरुद्देशायोगे-
न सोमापौष्णशब्दोक्तदेवतान्वयविशिष्टस्यैव चरोरुद्देश्यत्वावगमान्न
सर्वपेषणापत्तिरित्याशङ्क्य पेषणार्हत्वाल्लोचनयैव सोमापौष्णशब्दस्य
हविर्विषयत्वावगतेरुपधानार्थस्य च चरोर्देवतान्वयाभावे ऽप्यपूर्व-
साधनत्वसंभवेन देवतान्वयानपेक्षताया विशेषणानपेक्षत्वात् दुर्वारा
सर्वपेषणपत्तिरिति परिहारसूचनार्थत्वेन तं पेषणविधाबुद्देश्यं सो-

मापौष्णं चरुं वा सर्वं प्रतीत्योपलक्षणौकृत्योद्दिश्य पेषणस्य शास्त्र-
विषयत्वाख्यशास्त्रवत्वसंभवादित्येवं तं प्रतीतिसूत्रावयवव्याख्यार्थं
तं प्रतीतिभाष्यं व्याचष्टे * तं प्रति हीति । * भाष्यवार्तिकयोः सो-
मापौष्णशब्देन चरुं पण्युपलक्षितः । सर्वपरोमर्शित्वेन तच्छब्दव्याख्यार्थ-
मात्रशब्दव्याख्यानायाविशेषितशब्दः । शास्त्रवत्वादिति पंचमी व्या-
ख्यातुं भाष्ये हिशब्दाध्याहारसूचनार्थं हिशब्दः । सोमापौष्णमा-
त्रमुद्दिश्यपेषणस्य शास्त्रविषयत्वसंभवे ऽपि पुरोडाशे ऽर्थादेव प्राप्ते
पशौ च हृदयाद्याकृतिकावयवोत्साददेशापदानकावदानसाध्यप्रधा-
नरूपार्थाभावापत्तेर्विध्ययोगेन पारिशेष्यात्केवलचरुविषयत्वमाशङ्क्य
पुरोडाशे ऽर्थादासंमन्तात्सर्वस्य पेषणभावापत्तेश्चरौ त्वन्योभ्याव-
यवानन्तर्गतिलक्षणपाकवैशद्यासिद्ध्या चरुशब्दवाच्यचरुत्वाख्यार्था-
भावापत्तेश्चरुशब्दोपलक्षिते च पशौ प्रधानाख्यप्रयोजनरूपार्थाभावा-
पत्तेर्हि यस्मादपेषणं भवति सर्वपेषणं न संभवति न त्वर्द्धपेषणं
न संभवति तेनेदमर्द्धपेषणवचनं सर्वत्र संभवतीति परिहारार्थ-
त्वेनार्थाभावाद्धीत्यादिसूत्रावयवव्याख्यार्थं पुरोडाशइतिभाष्यमश्रुतपु-
रोडाशशब्दाध्याहारपत्तेरभावादभावादिति च दीर्घह्रस्वाकारयुक्तत्वे-
नार्थाभावशब्दस्याश्रुतावृत्त्यापत्तेश्चरुशब्दस्य चार्द्धपेषणव्यावृत्त्यै स-
र्वपेषणवाचित्वकल्पनापत्तेर्वचनात्सर्वपेषणमिति सूत्रावयवानुपङ्गा-
पत्तेश्चापरितोषादुपेक्ष्यस्वयमर्थाभावादिति सूत्रावयवमुत्तरावयवाद-
वच्छिद्योद्देश्यस्य विशेषणान्वये वाक्यभेदापत्तेर्विशेषणरूपार्थाभावा-
त्सर्वं प्रति पेषणस्य शास्त्रवत्वमित्येतत्सूत्रावयवार्थोपपादनार्थत्वेन
व्याचष्टे * विशेषणेति । * तस्मान्नेमिषट्वविधिपक्षे चरावेव-
पेषणं यदभिमतं तन्न भवतीति पेषणशब्दसमस्तस्यापि नञो वि-
वक्षितार्थत्वलाभान्यथानुपपत्त्या भवतिशब्दान्वयमभिप्रेत्य विधित्वे
सर्वपेषणापत्युपसंहारार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * एतस्मिन्निति । *
अस्मिन्व्याख्याने यस्मादेवं तस्मान्नास्य विधित्वाऽप्युपगमेनालिङ्ग-
ता विपर्ययसाधनता च शङ्कनीयत्वेवं हिशब्दो योज्यः । नन्वङ्गनाश-
भयादित्याशङ्कापरिहारयोः पुरोडाशइति भाष्यव्याख्यातस्यार्थाभावा-
दित्यादिसूत्रावयवस्यैतच्छङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यार्थत्वं सूचयितुं तत्रे-
त्यादिभाष्यात्प्रागपकृष्यव्याख्यार्थं नन्वित्याशङ्काभाष्यं तावद्याचष्टे
* नन्विति । * शङ्काभाष्यस्योपलक्षणार्थान्वयसूचनार्थप्राप्तत्वा-

दित्युक्तम् । अर्थोक्तमित्यादिपूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रावयवारूढत्वं
शङ्काया वक्तुमुक्तोक्ता । नेतीति परिहारभाष्यमप्युपलक्षणार्थत्वेन
व्याख्यातुमाह * नेति । * पुरोडाशेर्थाप्यप्रसङ्गं तावदुपपादयति-
* सर्वेति । * अर्द्धपेषणे पिण्डानिष्पत्तेस्तत्साध्यपुरोडाशनिष्पत्तिमा-
शङ्क्य शिथिलपिण्डनिष्पत्त्यापि पुरोडाशनिष्पत्तिमाह*तावतापीति *
पशवर्थविप्रतिषेधाप्रसङ्गमुपपादयति * हृदयादीनामपीति । * उ-
त्सादस्योत्कर्त्तनस्य यो हृदयाद्येकदेशो देशस्तद्वर्जमेकदेशान्तरे ऽपि-
ष्यमाणानां हृदयादीनां तेषामाकारनाशः स्यादिति पूर्वाधिकरणभा-
ष्योक्तस्य संस्थाननाशस्यात्यन्तमनापत्तेर्हृदयत्वादिजात्याश्रयभूतायाः
संस्थानविशेषविशिष्टाया व्यक्तेरप्यत्यन्तमनाशेन जातेरनाशात्तस्यो-
त्साददेशं प्रति मुह्येयुरिति भाष्योक्तस्य मोहस्यानापत्तेर्हृदयत्वा-
दिजातिकावयवोत्साददेशापादानकावदानसाध्यप्रधानाख्यायार्थविप्रति-
षेधाप्रसङ्गइत्यर्थः ॥ प्रसङ्गाच्चरोः सर्वपेषणे भागसंमोहः स्यादिति
धर्मविप्रतिषेधसूत्रस्थभाष्योक्तस्य कस्या देवताया को भाग इति
मोहस्य तुल्यन्यायत्वात्पशौ प्राप्तस्यार्द्धपेषणे प्रसक्त्यभावमाह *
इतरेति * इतरस्य देवतान्तरभागस्य य उत्साददेशस्तस्य देव-
तान्तरभागवदानापादानतया स्पष्टत्वेन पूषभागः पिष्टो ऽपि सन्न्यो
देवतान्तरभागोत्साददेशव्यतिरिक्तादुत्साददेशादवत्तः सपूषभाग इ-
त्येवमुपलक्षणसंभवाच्च मोहापत्तिरित्यर्थः । अनेन चाङ्गनाशशब्दोवदा-
नप्रकृतित्वे नाङ्गस्य हृदयादेर्विनाशो ऽपादानत्वेन चाङ्गस्योत्साददेश-
स्य मोहो देवताङ्गस्य चार्द्धस्य मोह इत्येवं त्रेधा व्याख्यातः ।
पेषणस्य देवतानिमित्तत्वे पूषवाक्येनैव द्विदेवत्ये पेषणसिद्धेर्विध्या-
नर्थक्यप्रसङ्गाददृष्टार्थत्वावगतेः सद्धितीयपूषोद्देशेनाप्यपिष्टादार्द्धाद-
वदानाविरोधात्रिविधो ऽप्यङ्गनाशो न प्रसज्यतइति परिहारान्तरा-
र्थमपिष्टादिति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति । * भाष्यकारीयामर्था-
भावाद्धीत्यादिसूत्रावयवव्याख्यामुपसंहरति * तस्मादिति । * वि-
धित्वे सर्वपेषणापत्तौ सूत्रेणोक्तायां सर्वपेषणापत्तावपि को दोष
इत्याशङ्कावतारादुत्तरत्वेन सोमापौष्णोद्देशे चरुशब्दानर्थक्यं चरुदे-
शो सोमापौष्णशब्दानर्थक्यमिति दोषोक्त्यर्थत्वात्तत्रेति भाष्यमिदानीं
व्याचष्टे * इतीति । * भाष्यवार्त्तिकयोश्चरुत्त्या सोमापौष्णोप्युप-
लक्षितः । पेषणेतिभाष्यं पेषणविधौवनिष्टापत्त्युक्ते पूर्वपक्षलिङ्गपेष-
णानुवादोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * इति चर्विति । * नेमार्द्धपिष्ट-

वाक्ययोःपेषणानुवादोपपादनस्य पूर्वपक्षलिङ्गत्वसिद्ध्युपयोगोक्त्यर्थं
तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * अतश्चेति । *

एकस्मिन् वाऽर्थधर्मत्वादैनद्राग्नवदुभयोर्न
स्यादचोदितत्वात् ॥ ४४ ॥

एकस्मिन्वेति पूर्वपक्षनिरासप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थमेकेति
भाष्यं व्याचष्टे * एकस्मिन्नेवेति । * हेतुप्रश्नोत्तरत्वेनार्थधर्म-
त्वादिति सूत्रावयवस्य व्यतिरेकमुखेन व्याख्यानार्थं नैष इति
भाष्यं देवतानिमित्तत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवेन हविषः पेषणाख्य-
धर्मान्वये पूष्णो देवताशब्दोक्तस्य स्वामित्वस्य व्यधिकरणत्वेन
साक्षान्निमित्तशब्दोक्तद्वारत्वायोगात्पूषस्त्वत्वाख्यस्य पूषभागत्वस्य
द्वारत्वोक्त्या पेषणस्य पूषभागभूतापूर्वसाधनधर्मत्वाभिधानाद्देवता-
धर्मत्वानुकेस्तन्निरासार्थायोगादयुक्तमाशङ्क्य पूषभागधर्मत्वनिरासार्थ-
त्वेन व्याचष्टे * कुत इति । * न देवताधर्म इति वदता न देवता भाग-
धर्म इत्युक्तमित्यर्थः ॥ अन्वयमुखेन व्याख्यार्थं कस्येत्यादि याग इत्यन्तं
भाष्यं व्याचष्टे * पूषेति । * यागस्य योऽर्थः प्रयोजनमपूर्वं तद्धर्मः
पेषणमित्युक्ते पूर्वधर्मस्याप्यपूर्वसाधनेऽनुष्ठेयत्वात्साधनस्य च द्वार-
विशेषानपेक्षायां स्रुगादिष्वप्यनुष्ठानापत्तेर्द्वारविशेषेऽवश्याभ्युपगम-
नीये भागश्रुत्यालोचनया पूषस्वामित्वाख्यस्य पूषभागत्वस्य द्वार-
त्वावगतेः पूषभागधर्मत्वाविरोधमाशङ्क्य देवतोद्देशेन त्याज्यत्वस्य
प्रकृतौ द्वारतयाऽवगतस्येहाप्यतिदेशाद्द्वारत्वावगतेः पूषभागत्वस्य
द्वारत्वकल्पना न युक्तेति परिहारसूचनार्थं पूषदेवत्यस्य पूषोद्देशेन
त्याज्यस्य धर्मः सन् यागार्थस्यापूर्वस्य धर्मो न तु पूषभागधर्मः
सन्नपूर्वधर्म इत्युक्तम् । प्रपिष्टभागशब्दाद्यो भागः सप्रपिष्ट इति
भागोद्देशेन पेषणविधानात्पूषभागधर्मत्वप्रतीतिः पूषभागत्वस्योप-
देशतो द्वारत्वावगमादातिदेशिकपूषदेवत्यत्वद्वारत्वाभावगतेः कथं
देवताभागत्वस्य द्वारत्वनिरासार्थो देवताभागधर्मत्वनिरास इति
कथामिति भाष्येण पृष्टोच्यतइत्यनेन पितृधने पुत्रस्येव स्वतः सिद्धे
भागे निरस्ते नन्वितिभाष्येण स्वतःसिद्धदेवताभागाभावेऽपि देव-
तायै दानात्तस्याभागो भविष्यतीत्याशङ्क्योच्यतएतद्धीत्यादिनास्ति-
पूष्णो भाग इत्यन्तं भागाभावोक्त्यर्थं भाष्यं व्याचष्टे * न तावदिति *

परिग्रहात्प्राक्स्वस्वामिसम्बन्धानापत्तावस्वपरिग्रहात्स्तेयापत्तेः प-
रिग्रहाख्यपरिग्रहीतृव्यापारानपेक्षादुद्देशत्यागाख्यादातृव्यापारमात्रा-
त्स्वस्वामिसम्बन्धापत्तिमाशङ्क्य प्रतिग्रहीतृव्यापारानपेक्षत्वेऽपि दान-
स्य परेच्छाधीनविनियोगार्हत्वाख्यपरस्वत्वापादनपर्यन्तत्वात्परो यथे-
ष्टविनियोगं करोत्वित्येवं संकल्पपर्यंतान्योद्देशपूर्वस्वत्यागसंकल्पा-
ख्यादातृव्यापारात्स्वस्वामिसम्बन्धापत्तेर्देवतायाश्च विग्रहादिराहित्ये-
न यथेष्टविनियोक्तृत्वायोगात्तदिच्छाधीनविनियोगार्हत्वापादनपर्य-
न्तोद्देशत्यागाशक्तेर्न देवतास्वत्वापत्तिरिति परिहारसूचनार्थं यश्चेत्या-
दि भाष्यावयवं व्याख्यातुं * कर्मसाधनो हीत्याद्युक्तम् । * नवम-
निषिद्धभोक्तृत्वाद्यभ्युपगमेन पूर्वपक्षायोगात्तन्निरासानर्थक्यापत्तेर्देव-
ताया यागसाध्यस्वर्गादिस्वाम्याभावात्स्वर्गादिदानाशक्तेर्यागाना-
राध्यत्वसिद्धौ देवतोद्देशेनात्यक्तस्वर्गादौ स्वाम्ये नवमे निषेत्स्यमाने
ऽपि देवतोद्देशेन त्यक्ते हविषि स्वाम्यानिषेधाद्देवतोद्देशेन त्यक्तस्य
हविषो देवतास्वत्वाख्यं तद्भागत्वं भविष्यतीति पूर्वपक्षाशयनिरा-
सार्थत्वेनार्थं ग्रन्थो यथेष्टविनियोगं सेवनाख्यभजनत्वेनोपचर्य यथेष्टं
विनियुज्यतइति कर्मसाधनभागशब्दव्युत्पत्तेर्योऽयं यथेष्टं विनि-
युङ्क्ते स तस्य भागो न च देवता हविर्यथेष्टं विनियुङ्क्ते नवमे
विग्रहादिनिषेधेन यथेष्टविनियोक्तृत्वानिषेधादित्येव योज्यः । देव-
ताया यथेष्टविनियोक्तृत्वाख्यस्वाम्यायोगेऽपि देवतोद्देशेन त्यक्त-
स्यान्येनाविनियोज्यत्वादन्त्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धापाद-
कत्वाख्यस्वाम्योपपत्तेः पूष्णो भागः संभवतीत्याशङ्क्यानन्यविनियो-
ज्यत्वाख्यपूषस्वत्वलक्षणपूषभागत्वसंभवेऽपि तद्भागत्वस्यार्वानुपयो-
गित्वात्पेषणाख्यस्य धर्मस्य देवताभागधर्मत्वे निष्प्रयोजनत्वापत्तेर्न
देवताभागधर्मता युक्तेति परिहारार्थमथापीत्यादिभाष्यं व्याख्यातु-
माह । * अथापीति । * अन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धलक्षणस्य
स्वीकारस्या स्मिन्ग्रन्थे भजनत्वोपचाराद्यद्यपि देवता हविरन्यं प्रति
यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धापादनात्स्वीकुर्यात्तथापि देवतायाः प्रयो-
जकत्ववारणार्थं नवमे फलदातृत्ववारणात्तद्भागधर्मत्वे पेषणस्य
निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गात्तद्धर्मत्वानुपपत्तेः पूषभागत्वस्य द्वारात्वायोगा-
द्देवतोद्देशद्रव्यत्यागाख्यो याग एवापूर्वस्य धर्मान्वये द्वारमित्यर्थः ।
प्रयोजकत्ववारणोक्त्या तद्धेतुफलदातृत्ववारणे देवताभागधर्मत्वे
पेषणस्य निष्प्रयोजनत्वोपपादनार्थं सूचितम् । भागोक्त्या देवताया

इति भाष्यस्था षष्ठी भागव्यतिरेकजनितत्वेन व्याख्याता यागो-
 क्त्या भागशब्दस्य त्याज्यद्रव्यवाचित्वे सूचिते तर्हि समास-
 श्रुत्या भागशब्दवाच्यस्य देवतोद्देशेन त्याज्यस्य साक्षात्पेषणा-
 न्वयावगतेर्देवतोद्देशेन त्याज्यत्वस्य द्वारमात्रत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्का-
 निरासायापूर्वधर्मत्वव्युत्पादनार्थं नवमाद्यन्यायोक्तिः । नावमिके
 देवताधिकरणे देवतायाः प्रयोजकत्ववारणार्थं फलदातृत्ववारणा-
 त्पेषणस्य देवताराधनप्रयोजनत्वायोगाद्देवताभागधर्मत्वे देवतारा-
 धनार्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वासिद्धावप्यपूर्वसाधने कृतस्यापूर्वार्थत्वा-
 भ्युपगमात्तत्र च स्रुगादौ पेषणप्रसक्तिपरिहारार्थं द्वारविशेषापे-
 क्षायां भागश्रुत्यालोचनया ऽनन्यविनियोज्यत्वलक्षणपूषभागतया
 यदपूर्वसाधनं तत्पेष्टव्यमिति पूषभागत्वस्य द्वारत्वावगतेः पूष-
 भागे ऽनुष्ठानलक्षणं पूषभागधर्मत्वं विना पेषणस्याविधेयत्वेना-
 पूर्वसिद्ध्यर्थत्वायोगात्पूषभागधर्मत्वे सत्येवापूर्वसिद्ध्याख्यप्रयोजन-
 वत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन
 चोदनेति दाशमिके देवताधिकरणे देवतायाः स्वरूपेण कर्मणि
 समवायनिषेधनान्यविनियोज्यत्वप्रतिबन्धलक्षणव्यापारायोगाद्वातृव्या-
 पारेणान्यविनियोज्यत्वप्रतिबन्धे ऽपि देवताविनियोज्यत्वानापादना-
 त्पूषस्वत्वाख्यपूषभागत्वानिष्पत्तेस्तस्य द्वारत्वायोगेन पूषणमुद्दिश्य
 त्यक्तस्यापि पूषभागत्वद्वारा ऽपूर्वसाधनत्वायोगात्तस्मिन्कृतस्य पेष-
 णस्यापूर्वधर्मत्वासिद्ध्या ऽपूर्वसिद्धिप्रयोजनत्वायोगोक्त्यर्थस्यायागे-
 तिभाष्यावयवस्यापूर्वधर्मत्वासिद्धेरित्येवं व्याख्यासूचनार्थं दाशमि-
 कदेवताधिकरणन्यायोक्तिः ॥ पेषणस्यापूर्वधर्मत्वे कः पुनरर्थो
 यागइतिप्रश्नोत्तरभाष्ये यागधर्मत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्यापूर्वविवक्षयै-
 व वा नादराद्यागोक्तिरिति परिहारं तद्व्याख्यानन्तरं वाच्यमयागेत्या-
 दानामपि यागोक्तीनामनादरहेतुकत्वसूचनार्थं बहुयागोक्तिसन्निधा-
 वाह * भाष्येति । * पूषयागसाधनस्य द्रव्यस्य पूषभागत्वाभावे
 पूषप्रधानबहुव्रीहिस्येन भागशब्देन पूषयागलक्षणाशक्तेर्दर्शपूर्णमा-
 सप्रकरणाभ्नातस्य च पेषणस्य पूषयागे प्राकरणिकविनियोगायोगा-
 त्पूषयागाङ्गत्वं न स्यादित्याशङ्कार्थं कथं तर्हीति भाष्यं
 व्याचष्टे * कथं तर्हीति । * यागोक्तेः पूषयागाख्यविशेषपरत्वसूचनार्थो
 ऽत्र शब्दः । पूषोद्देशेन त्याज्यस्य द्रव्यस्य पूषभागत्वाभावे भागशब्दस्य
 यागलक्षणार्थं तर्हिशब्दसूचितामुपपादयितुं * वाक्येत्युक्तम् । *

यागोक्तेरनाहत्यत्वसूचनाया * पूर्वेण वेत्युक्तम् । * देवतावाचिपूषश-
ब्दसमभिव्याहारात्मकवाक्यगम्यपूषोद्देशत्याज्यद्रव्यवाचित्वेन भा-
गशब्देन पूषयागलक्षणोपपन्नं यागधर्मो भविष्यतीति परिहारार्थमु-
च्यतइति भाष्यं देवतास्वेन पेषणस्य भागश्रुत्या संयोगाद्वाक्यलभ्यो-
यागसंयोगो न युक्त इति प्रश्नाशयविवरणार्थं च ननु चेति भा-
ष्यमुत्तराशयविवरणार्थं चोच्यते भागाभावादित्याद्युक्तमित्यन्तं भा-
ष्यमेकग्रन्थेन तात्पर्यतो व्याचष्टे * तत्रेति * भागाभावोक्तोक्तस्य
मुख्यदेवतास्वाख्यभागरूपार्थासंभवस्य देवताभागसंयोगायोगहेतोर्या-
गलक्षणार्थबोपपादने तात्पर्यसूचनार्थं * मुख्येत्युक्तम् । * भाष्ये दे-
वतायाः स्वामित्वान्वितेन भागेन पेषणस्य संयोगो देवतासंयोगो
विवक्षितः । देवताभागान्वयायोगे ऽपि यागान्वयः कथमिति तथापि
त्विति भाष्येणाशङ्क्य भागोक्त्या पूषोद्देशत्याज्यत्वलक्षणद्वारा याग-
लक्षणमिति परिहारोक्त्यर्थं तदुच्यतइत्यादिदेवतेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे
* परस्येति । * तच्छब्देन व्याख्येयभाष्यनिर्दिष्टपूषपरामर्शात्पूषोद्दे-
शेन त्याज्यतेत्यर्थः । उभयोरित्यादिसूत्रावयवव्याख्यार्थं नचेत्यादि-
सम्बन्धइत्यन्तं भाष्यमुपेक्ष्य केवलेत्वित्याद्येतेत्यन्तं भाष्यं सेव्यवाचिना
भागशब्देन कथं त्याज्यलक्षणेत्याशङ्क्यान्यस्मै संकल्पितस्योद्देश्यं प्र-
ति भागवत्वप्रसिद्धेः पूषोद्देशेन त्याज्यतया संकल्पितस्य भागशब्देन
लक्षणोपपत्त्युक्त्यर्थात्पादपक्षस्य व्याख्येयमिति मत्वादौ व्याचष्टे * स
चेति । * असावित्यनेन तस्मै संकल्पित इति व्याख्येयो निर्दिश्यमा-
नसंकल्पितपरामर्शादेकदेवत्ये स त्याज्यो ऽर्थः पूषविशिष्टः संक-
ल्पितो भागो भवतीति पूषभागव्यपदेशो युक्त इत्यर्थः । उपेक्षितं
भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * द्विदेवत्ये पुनरिति । * पेन्द्राग्नवादि-
ति भाष्योपेक्षितसूत्रावयवव्याख्यार्थं * यथैवेत्युक्तम् । * इह पुनः ६१०।२
पूषपदस्येतिपूर्वपक्षवार्तिकोक्तं वैषम्यं परिहरति * यद्यपि चेति । *
इह द्विदेवत्ये पूषभागशब्दाप्रवृत्तिरित्यर्थः । एकैकोद्देशं विना द्वयो-
द्देशायोगाद्द्विदेवत्ये ऽपि केवलपूषभागत्वापत्तिमाशङ्क्य येन कार-
णेन संकल्पो भागव्यपदेशहेतुस्तेनकारणेन यद्यपि पूषास्वशब्दोच्चार-
णेन[भाष्ये इन्द्रापूषणोरुच्चारणमित्यन्वयः शब्दव्यतिरेकजनिता च षष्ठी
तेनेन्द्रापूषणोर्वाचकस्येन्द्रापूषशब्दस्योच्चारणं कुर्वन्नित्यर्थः एकदे-
शभूतपूषशब्दोच्चारणस्य समस्तोच्चारणे हेतुत्वात् । उपकारकमिति
वोच्चारणविशेषणम् । अर्थाच्चोपकार्यद्विदेवत्यत्वसंकल्पलाभ इति

भावः१]इन्द्रापूर्वशब्दोच्चारणं द्विदेवत्य चरुसंकल्पोपकारि कुर्वन् द्विदेवत्यचरुसंकल्पोपकारी स्यात्तथापि पूष्णे द्विदेवत्यस्यासंकल्पनान्न तस्य पूष्णः सद्विदेवत्यो भागव्यपदेशार्ह इति परिहारार्थं तेनेति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति । * यत्रैकः पूषा देवतेत्येवमेकस्मिन्निति सूत्रावयवयोजनार्थं केवल इति भाष्यं यत्रोभे देवते इत्येवं चोभयोरिति सूत्रावयवयोजनार्थं नेन्द्रापौष्णादिविविधितिभाष्यं स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातम् ॥

हेतुमात्रमदन्तत्वम् ॥४५॥

यददन्तत्वं देवताभागधर्मत्वे लिङ्गमुक्तं तद्धेतुवन्निगदार्थवादमात्रत्वाद्यागापूर्वधर्मत्वपक्षे ऽप्युपपन्नमित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं यदुक्तमिति भाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति । *

वचनं परम् ॥ ४६ ॥

यत्परं नेमपिष्टार्द्धपिष्टवाक्ययोः पेषणानुवदनं देवताभागधर्मत्वे लिङ्गमुक्तं तत्पेषणविधित्वेनाननुवादत्वादलिङ्गमित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं मथेत्यादिभवतीतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे*नेमेति । * वचनात्सर्वपेषणमिति सूत्रे सोमापौष्णसम्बन्धे नेमपिष्टसंबन्धे चेति भाष्योक्तां वाक्यभेदशङ्कां नन्विति भाष्यान्दितां स्वयं तावन्नेमपिष्टवाक्ये सर्वविशेषणविशिष्टयागभावनाविधानादर्थपिष्टवाक्ये चार्धविशिष्टपेषणविधानात्परिह रति*विशिष्टेति । * विशिष्टविधौ च सति वचनादिति सूत्रोक्तमपरिहृत्य विधित्वाभ्युपगमेन लिङ्गपरिहाराशक्तेर्वचनमित्यनेन विशिष्टविधित्वस्यैवोक्तत्वादानेकार्थविधिलक्षणवाक्यभेदशङ्कानुपपत्तेर्नन्विति भाष्येण गौरवलक्षणवाक्यभेदशङ्कोक्त्यापाद्यागतौ गौरवस्यादोषत्वं वक्तुमगौरवपक्षसंभवे तदाश्रयणेन गौरवं परिह्रियते इह त्वगौरवपक्षासंभवादानर्थक्यपरिहारार्थं गौरवाभ्युपगमो न दोषायेत्येवं परिहारार्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अविशिष्टेति । * तस्मादिति भाष्यं सूत्रार्थोपसंहारद्वाराधिकरणार्थोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * ॥

इति श्रीमन्निर्वाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिमाध्वभट्टोपाध्यायात्मजसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वानवद्यकारिण्यां न्यायसुधाख्यथायां तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयःपादःसमाप्तः ॥

॥ ॐ नमः श्रीगणेशाय ॥

निवीतस्याऽर्थवादत्वे प्रथमाधिकरणम् १ ।

निवीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् १।

निवीतस्य मनुष्यधर्मत्वादचिन्तायां प्रकरणस्य केन सह विरोधा-
विरोधचिन्तेत्याशङ्क्य श्रुत्या मनुष्यधर्मत्वस्य लिङ्गात्सर्वकर्मधर्मत्वस्य
वाक्याच्च मनुष्यप्रधानकर्मधर्मत्वस्यावगतेस्त्रयेण सैहेति दर्शयितुमा-
ह * स एवेति * । प्रासङ्गिकानन्तरचिन्ताद्वयेनासंगतिशङ्कानिरा-
सार्थप्रासङ्गिकसमाप्त्या यः प्रकृता बुद्धिस्थीकृतः स एवेत्युक्तं शुद्ध-
मनुष्यातिथ्याङ्गत्वपक्षयोर्वा प्रकरणाबुत्कर्षात्पक्षान्तरेषु चानुत्कर्षादु-
त्कर्षानुत्कर्षफलत्वं स एवेत्यनेनोक्तम्॥प्राचीनावीतस्यापि पितृप्रधाने
कर्मणि विधाबुत्कर्षापत्तेः सन्निधौ च निवीतोक्तेर्व्यवहितोपवीतश्रुत्य-
र्थत्वसिद्धान्तायोगप्रसङ्गात्प्राचीनावीतमपि कस्मान्न चिन्तितमित्याश-
ङ्क्य शुद्धपितृधर्मत्वादिपक्षासंभवात्तस्यात्राचिन्तनीयतां सूचयितुमाह
* तत्रेति । * अत्रैवेति सर्वे पक्षाः संभवन्ति न प्राचीनावीतं पितृ-
णामित्यत्रेति सावधारणं व्याख्येयं शुद्धकर्मयुक्तशब्दाभ्यां मनुष्यध-
र्मोक्तेः पक्षद्वयोक्त्यर्थतोक्ता । विध्यर्थवादचिन्तायां विरोधाविरो-
धचिन्तात्मकत्वाभावेनासंगतिमाशङ्क्याह * यौ त्विति । * नोपन्यस्य
याविति द्वितीयार्थवाचिना कृत्येन प्राधान्यं निरस्तं भाष्यकृतोपक्रमे
विध्यर्थवादचिन्तायाः कृतत्वान्प्राधान्यशङ्कां निराकर्तुमाह * यस्त्वि-
द्वि । * कृत्वाचिन्तात्वमेवोपपादनपूर्वं विवृणोति * न हीति । * विधिं
विना सामान्यतोङ्गत्वासिद्धेस्तद्विशेषं मनुष्याङ्गत्वादिवोधिश्रुत्या-
द्यव्यापारसूचनार्थां मात्रोक्तिरिति हेतोः कृत्वाचिन्तात्वेन विधि-
रिति प्राक्प्रस्तुत्येतिचिन्तात्वेनेति शब्दाध्याहारेणेति योज्यम् । विध्य-
र्थवादचिन्तायाः प्राधान्याभावेपि प्राक्प्रस्तावोपपत्तिस्सूक्ष्माप्यौ प्रथ-
मपश्चाच्छब्दौ विधिवन्निगदानामपि शोभते ऽस्य मुखं य एवं

वेदेत्यादीनामर्थवादधिकरण एवावस्थितार्थवादत्वानामौदुम्बराधि-
करणे विधित्वशङ्कामात्रनिरासाद्विधित्वायोगेर्थावादत्वोक्त्या विव-
क्षितः यो भाष्यकृता विध्यर्थवादपक्षोपन्यासपूर्वको लक्षणानुरूप-
मनुष्यधर्मत्वादपक्षोपन्यासः कृतः स कृत्वा चिन्तारूपेणेति यदुक्तं
तद्दिग्विभागपरुषिदितपरकृतिपुराकल्पाधिकरणेष्वपि योज्यमिति प्र-
सङ्गादाह * परेष्वपीति ॥ * परकृतिपुराकल्पाधिकरणे माषपाको
मनुष्यमात्रधर्मो वृष्णिसगोत्रधर्मो वेत्येतावन्मात्रविचारेण कर्मयुक्त-
मनुष्यधर्मत्वाद्यविचाराद्यथासंभवमित्युक्तम् । निवीतमिति कीर्त्तनं
वचनं स च मनुष्यधर्म इत्येवं वचनं परमिति पूर्वाधिकरणान्यसू-
त्रस्थविधिवाचिवचनशब्दानुषङ्गेण विधित्वमनुष्यधर्मत्वपक्षद्वयप्रति-
ज्ञातार्थत्वेन निवीतमिति सूत्रावयवव्याख्याय किमिति पूर्वपक्ष-
भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय विधित्वप्रतिज्ञायां हेत्वपेक्षायामौदुम्ब-
राधिकरणपूर्वपक्षसूत्रोक्तहेतुत्त्वर्थं यदीति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति *
तच्छब्देनाप्राप्तविधिताऽस्मिन् सूत्रे सूचिता । षष्ठ्याख्यस्य शब्दस्य
मनुष्यप्रधानत्वादित्येवं मनुष्यधर्मत्वहेतुत्त्वर्थत्वेन शब्दस्येति सूत्रा-
वयवव्याख्याय विधिश्चेदिति भाष्यं व्याचष्टे * अहीनादीति * ।
प्रकरणानुरोधाद्भूतेरन्यथाव्याख्यानौचित्यसूचनायाहीनाद्यधिकरण-
न्यायोक्तिः । अहीनादेः प्रकृतकर्मानन्वयाद् द्वादशोपसत्त्वादेस्तद्युक्ता
हीनधर्मत्वायोगेपि मनुष्याणां प्रकृतकर्मान्वयसंभवादबाधकस्यापि
बाधायोगात् प्रकरणानुगृहीतया श्रुत्या प्रकृतकर्मयुक्तमनुष्यधर्मत्व-
सूचनार्थश्चकारः । प्रश्नपूर्वं मनुष्यप्राधान्योपपादनार्थं कथमित्यादि-
भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तेषां हीति । * षष्ठ्युक्तसम्बन्धसा-
मान्यस्य विशेषापेक्षायां षष्ठ्या विध्यपेक्षिताऽङ्गाङ्गित्वाख्यसम्बन्ध-
विशेषसमर्पणेन विनियोजकत्वाद्विहितस्या विहितसम्बन्धङ्गत्वा-
वगतेरेकस्मिंश्च वाक्ये विधेयद्वयायोगाग्निवीतस्यैव विहितत्वान्
मनुष्याङ्गत्वेनावहितानां मनुष्याणां निवीताङ्गतेत्याशयः स्वत्वशब्दे-
नाङ्गत्ववाचिनोपकारकशब्दो भाष्यस्योऽङ्गवाचितया व्याख्यातः
प्रकरणस्याङ्गत्वेन साक्षात्कर्तृसमीहितसाधनत्वोपपत्तौ पारम्पर्य-

१ त्रिव्यानस्य वर्षपूर्वमासाङ्गत्वावगतेः फलवत्त्वेन समीहितत्वावसायान्मनुष्या-
णामेव कृत्स्ननिवीतशब्दयोगेन कर्तृवाचिन्या षष्ठ्या ऽङ्गतां नन्विति भाष्येणाऽऽशङ्क्य
कर्तृत्वस्य स्वर्गकामादिवत्प्राधान्येन्यविरोधात्कर्तृभूतमनु इति द्वितीयपुस्तके ऽधिकः
पाठः ।

समीहितनिव्यानाङ्गत्वं कल्पनायोगात्कृतिबलेन निव्यानस्यैव मनु-
ष्याङ्गता युक्तेति परिहारार्थं प्रकरणाद्धीति भाष्यं स्पष्टत्वाद-
व्याख्याय कर्तृवाचितृतीयाऽभावान्मनुष्याणां निव्यानाङ्गत्वानवगते-
रपि निव्यानस्यैव मनुष्याङ्गता युक्तेति परिहारार्थमपिचेति
भाष्यं व्याचष्टे * गुणेति । * षष्ठ्येव कृद्योगेन कर्तृवाचिनी ६१२।१
त्वादगुणविभक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य सम्बन्धमात्रवाचिनीयं षष्ठी
न कर्तृवाचिनीति षष्ठीत्वितिभाष्येणोक्ते तदुपपादनार्थं तत्रेति
भाष्यं व्याचष्टे * अर्थादेव चेति । * अतो मनुष्यप्रातिपदिक-
भृत्यानर्थक्यपरिहारायापि तद्धर्मतेत्युपसंहरति* अतो पीति । *

अपदेशो वार्थस्य विद्यमानत्वात् २ ।

मनुष्यार्थस्य निवीतस्य लोके विद्यमानत्वादिति हेत्वर्थोप-
पादनार्थं निवीत हीति भाष्यं विधेयत्वेनाभिमतस्य गलवेणिकाबन्धा-
ख्यनिव्यानस्य युद्धादन्यत्राप्राप्तेर्विधिसंभवादयुक्तमाशङ्क्य परि-
करबन्धाख्यनिवीताशयत्वेन व्याचष्टे * निवीतमिति । * उपवी-
तश्रुतेश्चानुवादप्रयोजनस्यार्थवादो वेति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वान्नान-
र्थक्यापत्तिरित्याह * स त्विति । *

विधिस्त्वपूर्ववत्त्वात्स्यात् ३ ।

अप्राप्तविधित्वे निरस्तेऽपि नियमविधित्वप्रतिज्ञार्थस्य विधि-
स्त्विति सूत्रावयवस्य व्याख्यार्थं विधिरेवेत्यादिभाष्यं संक्षिप्य
व्याचष्टे * विधिरेवेति । * पूर्ववत्त्वादपदेशः स्यान्न त्वयं निव्या-
ननियमः पूर्ववानित्येवं पूर्वसूत्रस्थापदेशाक्त्यनुषङ्गेण व्यवधार-
णकल्पनायापूर्ववत्त्वात्स्यादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं पूर्ववानित्या-
दिभाष्यं पक्षेऽपि प्राप्तौ संभवन्त्यामश्रुतलिङ्गादिकल्पनया विधिरु-
त्पन्नानं युक्तेत्याशयहेतुप्रश्नोत्तरत्वेन व्याचष्टे * कुतइति । * नित्य-
वत्कीर्त्तनान्यथानुपपत्त्या पक्षे प्राप्तस्यापि कल्प्यो विधिरित्युत्तरा-
शयः । गलवेणिकाबन्धस्तु युद्धादन्यत्र पक्षेऽप्यप्राप्त इत्याह* कण्ठेति*

स प्रायात्कर्मधर्मः स्यात् ४ ।

नियमविधित्वे पक्षे प्राप्तस्य नियमविषयत्वात्कर्माधर्मत्वेनैव च
पक्षप्राप्तेः समान्यतः कर्मधर्मत्वे नियमविधितोऽवगते विशेषापेक्षायां

दर्शपूर्णमासाख्यकर्मधर्मप्रदेशान्नेन दर्शपूर्णमासकथंभावस्पर्शावग-
मात्तद्धर्म इत्येवं तृतीयपूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं यदुक्तमित्यादिभाष्यं
व्याचष्टे * सतीति * । प्रायोक्तिव्याख्यार्था प्रदेशोक्तिः ॥

वाक्यस्य शेषवत्वात् ॥५॥

कर्माङ्गत्वे मनुष्योक्त्यानर्थक्यापत्तेः प्रकरणबाधभयाच्छुद्धमनुष्या
ऽङ्गत्वान्मनुष्यपगमेपि प्रकृतकर्मयुक्तमनुष्याङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य
कर्मयुक्तमनुष्याङ्गत्वे याजमानास्तु तत्प्रधानत्वादित्यनेन न्यायेन
यजमानत्वापत्तेर्निवीतवाक्यस्य चाध्वर्यवसमाख्यात्मकशेषसम्बन्धा-
न्निव्यानस्याध्वर्युकर्तृकत्वावगतेः कर्मयुक्तमनुष्याङ्गताप्ययुक्तेति परि-
हारार्थत्वेन वाक्यशेषसमासपरेण भावप्रत्ययेन सम्बन्धोक्तिमाभीप्रेत्य
सूत्रव्याख्यार्थं निवीतमित्यादिभाष्यसमाख्यानुरोधेन श्रुतिबाधा-
योगादयुक्तमाशङ्क्य मनुष्यश्रुतेर्विधित्वेनानुवादत्वेन वा द्विधा संभवे
समाख्यायाविधित्वानुवादत्वयोरसंभवादत्यन्तबाधानयुक्तेत्येवमाश-
योक्तिपूर्वं व्याचष्टे*द्विधेति ॥ * मनुष्याङ्गत्वे तु लोहितोष्णीषादिव-
द्गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यादिति वक्ष्यमाणेन न्यायेन समा-
ख्याया नियामकत्वायोगादत्यन्तबाधः स्यादित्याह *मनुष्येति*कर्मा-
ङ्गत्वेन केवलं बाधाभावः कित्वन्यतोऽध्वर्युकर्तृकत्वानवगमादनुग्रह
एवेत्याह * इतरथेति । * पूर्वसूत्रस्थप्रतिज्ञानुषङ्गेण सूत्रं योजयितु-
माह * तस्मादपीति * ।

तत्प्रकरणे यत्तत्संयुक्तमविप्रतिषेधात् ॥६॥

उच्यत इत्यादिभाष्येण शुद्धकर्माङ्गत्वनिरासं सूत्रानारूढत्वादयुक्त-
माशङ्क्योक्तपक्षनिरासं विना पक्षान्तरपरिग्रहायोगात्प्राकरणिकमनु-
ष्यप्रधानान्वाहार्यपाकादिकर्माङ्गत्वपक्षापरिग्रहार्थाक्षिप्तशुद्धकर्माङ्गत्व-
निरासार्थत्वेनोपपादयितुमाह * प्रथमं तावदिति । * उपपादितं-
भाष्यं व्याचष्टे * श्रुत्या हीति । * प्रकरणे यन्मनुष्यसंयुक्तं कर्म तत्र
निवीतं निविशते न शुद्धे प्रकृते कर्मणि सर्वेषां श्रुतिप्रकरणसमा-
ख्यानामविरोधाच्छुद्धप्रकृतकर्मनिवेशे श्रुतिविरोधापत्तोरित्येवं सप्त-
म्यर्थे तदित्यवयवाङ्गीकरणेन सूत्रव्याख्यार्थं नेतीत्यादि भाष्यं संक्षिप्य
व्याचष्टे * तदिति । * सर्वोक्त्या प्रकरणं चेति चकारस्य समा-

ख्याग्रहणार्थत्वं सूचितं कथमस्माद्वाक्यान्मनुष्यप्रधानकर्माङ्गत्वप्र-
तीतिरित्याशङ्क्याह * मनुष्याणामिति । * एवंस्त्यातिथ्ये निवेशः
कस्मान्नभवतीत्याशङ्क्याह * तदपि चेति । * अन्वाहार्यदानेन
यत्स्वसिद्धयर्थमादीयते गृह्यतेऽन्वाहार्यपाकादि तत्सर्वमन्वाहार्य-
दानादिशब्देनोक्तं । अतो यदिह दर्शपूर्णमासयोर्मनुष्याणां कर्म तत्र
निव्यातव्यमिति वाक्यार्थो भवतीत्युपसंहरति * अत इति । *

तत्प्रधाने वा तुल्यवत्प्रसंख्यानादितरस्य तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥

पूर्वसूत्रस्थतत्संयुक्तशब्देक्तमनुष्यप्राधान्यपुनर्वचनस्य प्रकरण-
विशेषणपरिसंख्यार्थत्वेन तत्प्रधानकर्मेनेवशप्रतिज्ञा व्याख्यार्थं नैतदि-
त्यादि भाष्यं व्याचष्टे * प्रकरणेति । * हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन तुल्यवदिति
सूत्रावयवव्याख्यार्थं कुत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * । उपव्य
यतइत्यनेनैव देवप्रधाने दर्शपूर्णमासाख्ये कर्मण्युपवीतप्राप्तेरुपवीतं
देवानामित्यस्य विधित्वायोगात्तुल्यानि चैतानि वाक्यानीति बहुवच-
नायोगमाशङ्क्य तुल्यवत्कीर्तनादेवोपवीतं देवानामित्यस्यापि देव-
प्रधानकर्ममात्रे प्राप्त्यै विधित्वोपपत्तिसूचनार्था त्रयोक्तिः । भाष्ये तु
दर्शपूर्णमासमात्रेऽपि विध्यङ्युपगमे षष्ठ्यन्तोक्तप्रधानस्य कर्मणः
प्रकृतकर्मान्तरान्वयानपेक्षत्वसाम्यात्तुल्यवत्कीर्तनाविरोधोक्त्यै प्रौढि-
सूचनार्थं दर्शपूर्णमासयोरित्युक्ता देवानामिति सामान्यश्रुतौ कथं वि-
शेषावगतिरित्याशङ्क्य * प्रकृतयोरित्युक्तम् * । तुल्यवत्कीर्तनादेव च
मनुष्यशब्दस्य पितृदेवतुल्यसनकादिमनुष्यवाचित्वावगतेर्दर्शपूर्णमा-
सयोश्च पितृप्रधानवदेवतुल्यमनुष्यप्रधानस्यापि कर्मणोऽभावात्प्रक-
रणसमाख्यानुग्रहानुपपत्तेरातिथ्ये प्रकरणानपेक्षं विदधातीत्युक्ताङ्कि-
ष्टोऽपि चायं पक्षो मनुष्यदेवत्ये कर्मणि निवीतस्मृतेः पितृदेवत्ये
च प्राचीनावीतस्मृतेर्मूलान्तरादर्शनेन तच्छ्रुतिमूलत्वसिद्ध्युपयोगि-
तया स्मृत्युपबृंहितत्वाद्बलीयस्त्वेनोपन्यस्तः । श्लोकं व्याचष्टे
* यथैवेति । * कथमिति भाष्यं शङ्कार्थं मनुष्याणामित्युत्तरार्थं
मनुष्याणामेवेति पुनः शङ्कार्थमित्येवं परमतेन तावद्व्याचष्टे * कथ-
मिति * । मनुष्यश्रुत्या मनुष्याङ्गत्वावगमाच्छ्रुत्यानादरे वा प्रकरणेन
दर्शपूर्णमासाङ्गत्वावगमादुभयादरे वा प्रकरणस्थमनुष्यप्रधानकर्माङ्ग-
त्वावगमान्नातिथ्ये विधियुक्त इत्येतच्छङ्कोत्तरत्वेनेतरस्येति सूत्रवि-
यवव्याख्यार्थत्वेन कथमिति शङ्कायामनुष्याणामित्युत्तरानुपपत्तेरे-

तद्याख्यानापरितोषात्स्वमतेन कथमित्यादि नमनुष्यप्रधानइत्यन्तं
 भाष्यमेकप्रस्थत्वेन व्याचष्टे * समस्त एव चेति * । एतच्छङ्को-
 त्तरत्वेनेतरस्योति सूत्रावयवस्य फलकल्पनापत्तेर्मनुष्यग्रहण-
 स्वार्थान्वयायोगेन मनुष्यप्रधानकर्मप्रतिपत्त्यर्थत्वान्न मनुष्याङ्ग
 निन्यानं मनुष्यशब्दस्य चालौकिकसनकादिमनुष्यवाचित्वेन
 तत्तत्प्रधानस्य कर्मणो लौकिकत्वायोगादलौकिकस्य च पितृय-
 ज्ञादिवदपूर्वैकान्तिकत्वेनापूर्वान्वयसिद्धौ दर्शपूर्णमासैकवाक्यत्वान-
 पेक्षणाच्च दर्शपूर्णमासस्थमनुष्यप्रधानकर्माङ्गतेत्येवं व्याख्यार्थमुच्यत
 इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति * निवीतसम्बन्धार्थत्वादिति
 भाष्ये निवीतेन सम्बन्धो यस्य तत्प्रधानस्य कर्मणस्तन्निवीत-
 सम्बन्धमिति बहुव्रीहिणा तदर्थत्वादिति तच्छब्दपरामृष्टं तत्प्रधान-
 कर्माङ्गं प्रतिपाद्यत्वेनैव च कर्मणः शब्दप्रयोजनत्वात्तत्प्रधानप्रति-
 पत्तिप्रयोजनतोक्तेतिसूचयितुं * तत्प्रधानेत्युक्तम् * । नचेत्यनेन तदुक्त-
 मित्यादिवाक्यशेषो मनुष्यप्रधानकर्माङ्गत्वे सत्यलौकिकसनकादिमनु-
 ष्यप्रधानस्य कर्मणो पूर्वैकान्तिकत्वेनानपेक्षितप्रकृतकर्माङ्गवाक्यत्वक-
 ल्पने प्रकरणस्याव्यापाराद्वाक्येनैव निवीतस्य मनुष्यार्थकर्मान्व-
 यकरणान्तस्य च दर्शपूर्णमासान्वयकरणाद्वा वाक्यभेदापत्तेः समेषु
 वाक्यभेदः स्यादिति क्लृप्त्यधिकरणन्यायेन विभज्यमानसाका-
 ङ्क्षत्वाभावाद्भिन्नवाक्यत्वमुक्तमिति भिद्येत हि तथा वाक्यमित्य-
 न्तेनोक्ता तदेवेतरस्योति सूत्रावयवयोजनपूर्वं विवरीतुं मनुष्यशब्दस्या-
 लौकिकमनुष्यवाचित्वसूचनार्थत्वमितरशब्दस्याभिप्रेत्यालौकिकार्थ-
 स्य मनुष्यग्रहणस्य तत्प्रधानकर्माङ्गप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तेनैवातिथ्याख्य-
 कर्मप्रतिपत्त्यर्थेन प्रत्यक्षेण मनुष्यशब्देन निवीतशब्दस्यैकवाक्यत्वा-
 वगतेस्तन्मात्रेण चापूर्वैकान्तिककर्मान्वयान्निव्यानस्यानर्थक्यपरिहार-
 सिद्धेर्न प्रकृतैकवाक्यता युक्तेतीतरस्येत्यादिनोक्तमित्येवं व्याख्यातः ।
 तदुक्तमिति तच्छब्दस्य सप्तम्यर्थाव्ययत्वसूचनार्थं * तस्मिन्
 सतीत्युक्तम् * ।

अर्थवादो वा प्रकरणात् ॥८॥

श्रौतुम्बराधिकरणसिद्धान्तोपसंहारार्थत्वेनास्य सूत्रस्य विधित्वश-
 ङ्कान्तिरासार्थत्वाद्विधित्वायोगसिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेन वाशब्दव्याख्यार्थं

नवेत्यादिभाष्यं प्रकरणानुष्कृत्येत संभवंस्तत्रेति प्रकरणबाधापत्त्या-
ख्यहेतूक्त्यर्थत्वेन प्रकरणोक्तिव्याख्याभाष्यालोचनयातिथ्याङ्गत्वमा-
न्ननिरासार्थतया भासमानं प्रकरणानुग्रहायातिथ्याङ्गत्वे निरस्ते दर्श
पूर्णमासान्वाहार्याङ्गत्वपक्षयोर्निरस्तयोरपि प्रकरणबलेनोज्जीवनापत्तेः
सर्वप्रकारविधित्वनिरासायोगादयुक्तमाशङ्क्य मनुष्यप्रधानेनान्वा-
हार्येण दर्शपूर्णमासाख्यकर्मयुक्तेन सम्बन्धाश्रुतेस्तदङ्गत्वे निव्या-
नस्य मनुष्यप्रधानकर्मान्वयकल्पनान्मनुष्यप्रधानस्य च कर्मणो
दर्शपूर्णमासान्वयकल्पनाद्व्याक्यभेदापत्तेर्दर्शपूर्णमासाख्येन वा कर्मणा
सम्बन्धाश्रुतेस्तदङ्गत्वे मनुष्यश्रुतिबाधापत्तेर्भेदुष्याङ्गत्वे च फलक-
ल्पनापत्तेः प्रागेवोक्तत्वादातिथ्याङ्गत्वे तु निव्यानस्मृतेरेतच्छ्रुतिमूल-
त्वासिद्धौ कर्मव्यतिरेकजनितषष्ठीकल्पनेन तदन्वयकल्पनसंभावनाया-
मपि निष्कारणप्रकरणोत्कर्षापत्तेर्विधिरयं स च मनुष्ये तत्प्रधाने वा
तिथ्याख्ये न्वाहार्याख्ये वा कर्मणि दर्शपूर्णमासाख्ये कर्मणीति यदुक्तं
तत्रास्तीति यथार्थयोगविभागेन सर्वपक्षनिरासार्थतया व्याख्यातुमाह
* सर्वथेति * । अनुपात्ताः सम्बन्धिनो येषां सम्बन्धाख्यानां व्यति-
रेकाणां तैरनुपात्तसम्बन्धिभिरव्यतिरेकैरिति विग्रहः । संभवन्निति
भाष्योक्तविशेषणफलोक्त्यै * सति चेत्युक्तम् * । प्रकरणसंभवोपपाद-
नार्थवादोक्तिव्याख्यार्थं कथमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अस्ति चेति । *
विधित्वशङ्कानिरासेन दृढीकरणं सिद्धोक्त्या विवक्षितम् ।

विधिना चैकवाक्यत्वात् ॥९॥

न केवलं सर्वविधिप्रकारायोगान्नविधिः किंतु विध्येकवाक्यत्वा-
दपीत्येवं सूत्रव्याख्यार्थमितश्चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * उपव्ययत
इति । * प्राचीनावीतविधिव्यवधानानुपवीतविध्येकवाक्यत्वायोग-
माशङ्क्य प्राचीनावीतकीर्तनस्यापि विधित्वनिराससूचनार्था प्राची-
नावीतोक्तिः । यदीतिभाष्यं विध्येकवाक्यत्वस्य विधित्वनिरासहेतु-
त्वोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * न हीति । * द्वयोः स्वातन्त्र्येण विधीयमा-
नयोरङ्गाङ्गित्वराहित्यनान्योन्यानन्वायन्नैकवाक्यतेत्यर्थः एकवाक्य-
त्वयोगोपपादनार्थं वचनेति भाष्यं पाठपूर्वमुपपादयति * वचनेति *
भाष्यस्यभेदोक्तिव्याख्यानायान्यतोक्ता किमपेक्षयेत्यपक्षाया * म- ६१५१
न्या चेत्युक्तम् * नास्त्यत्र विधायक इत्यादि न किञ्चित्कल्पनीयमि-

त्यन्तं भाष्यं प्राप्तानुवादत्वाख्यैकवाक्यतारूपोपपादनार्थत्वेनापकृष्य
 व्याख्येयमिति सूचयितुं प्रश्नपूर्वमनुवादप्रयोजनोक्त्यर्थं प्राप्तस्य किम-
 र्थेनेत्यादिभाष्यमव्याख्यायैव व्याचष्टे * न चेति । * ब्रह्मयज्ञा-
 ङ्गभूतमनुष्यतर्पणग्रहणायादिशब्दः । एतच्चातिथ्यप्रयोगवचन-
 मिति भाष्योक्तायाः शङ्कायाः स्वयं निरासायोक्तम् । आतिथ्या-
 नङ्गस्यातिथ्यप्रयोगविध्यग्रहणमङ्गं सत्प्रयोगवचनेन गृह्येत न
 चाविहितमङ्गं भवतीति कर्त्रधिकरणभाष्येण द्वितीयप्रतीकोदा-
 हतेन द्रढयितुमाह * वक्ष्यति हीति । * प्रयोगविधिबिहितत्वादेवा-
 ङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तत्रेति । * अनङ्गस्य प्रयोगविध्यग्रहणे
 सत्यङ्गत्वात्प्रयोगविधिना विधिः प्रयोगविधिना चाङ्गतेत्यर्थः ॥
 नैतदेवमिति भाष्योक्तं शङ्कानिरासं व्याख्यातुं प्रत्यक्षोपवीतवि-
 ध्यैकवाक्यत्वसम्भवे परोक्षतिथ्यप्रयोगविध्यैकवाक्यत्ववोगादपि
 नातिथ्यगतस्य विधायकस्य निवीतसम्बन्धित्वकल्पनं युक्तमित्याह
 * प्रत्यक्षेण चेति ॥ * इह पुनरिति भाष्यं व्यतिरेकमुखेनानेकेषामन्यो-
 न्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वानामदृष्टानां कल्पनापत्त्या परोक्षैकवाक्यत्वा-
 योगोपपादनसूचनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तथा सति चेति । * हि
 शब्दार्थं चशब्दः । तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं स्वाभि-
 तं श्रुतिप्रकारं दर्शयन् व्याचष्टे * तस्मादिति ॥ * निवीतमयोग्यमि-
 त्यव्याख्यातभाष्योक्तं स्तुतिप्रकारं व्याचष्टे * विपर्ययेण वेति * यज्ञो-
 पवीत्येवाधीयीताध्यापयेद्यजेत याजयेद्वेति कठशाखाविहितस्य नव-
 तन्तुकत्रिवृद्ग्रन्थिकस्य यज्ञोपवीतस्य प्राचीनावीतनिवीतत्वाख्य-
 योर्विन्यासविशेषयोः स्मृतिप्राप्तं पितृमनुष्यप्रधानकर्मविषयत्व यज्ञो-
 पवीतविन्यासस्य विधेयोपवीतवद्वासोविन्यासत्वाभावेऽपि विन्या-
 सत्वसाम्यात् श्रुत्यालम्बनवासोविन्यासविशेषलक्षणस्योपवीतस्य दे-
 वप्रधानकर्ममात्राङ्गत्वापादकमुपवीतं देवानामित्यस्य विधित्वं निरा-
 कर्तुं स्तुतिप्रकारोक्त्यर्थमुपवीतं तत्र योग्यमिति भाष्यमिति सूचनार्थं
 दर्शपूर्णमासाख्यविशेषणं चिन्ताप्रयोजनं विधित्वे वासोविन्यासवि-
 शेषलक्षणं निवीतमातिथ्ये कार्यमर्थवादत्वे न कार्यम् ।

उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात् ॥१०॥

भाष्यकृतः सूत्रषट्कोपेक्षणे कारणमाह * अत इति । * अनार्षे-
 यत्वादिनामुपपत्तिमाह * तथा चेति । * यज्ञोपवीतो हीत्यस्य नवत-

न्तुक्रत्रिसूत्रत्रिवृद्ग्रन्थिकब्रह्मसूत्रविषयत्वेन वासोविन्यासविशेषरूपस्योपवीतस्य सर्वधर्मत्वे लिङ्गत्वाशङ्कायोगादुपव्ययत इत्यस्य च विधित्वाभावे समस्तवाक्यानर्थक्यापत्तेरनुवादत्वाशङ्कायोगात्सर्वकर्मार्थाचारप्राप्तोदगग्रत्वानुवादोपपत्तेश्च ये पुर इत्यस्य विधित्वशङ्कायोगाद्गण्डे निधाय समिधमनुद्रवतीति वाक्यप्राप्तोपरिधारणानुवादोपपत्तेश्चोपरि ह्यस्य विधित्वसिद्धान्तायोगादनत्यन्तसारभूताख्योपपत्यन्तरसूचनार्थश्चकारः ॥ वृत्त्यन्तरेषु व्याख्यानादनापैयतां निरस्य निवृत्त्यन्तरेति चकारसूचितामुपपत्तिं निरस्यति * सन्ति चे- ६१६।१ ति । * कठोक्तान्निरस्यति * व्यवहितेति । * अतो जैमिनीयत्वाद्याख्या कार्येत्याह * तस्मादिति । * व्याख्यानात्सारत्वशङ्कां निवर्त्तयितुं मात्रशब्दः । उपव्ययतइत्यनुवादत्वात्सर्वदैवकर्मार्थं विधित्वाद्वा दर्शपूर्णमासमात्रार्थमिति सूत्रद्वयेनैकमधिकरणमुदत्तं चेति सूत्रस्थचशब्दसमर्थनार्थं विधिर्वैत्यस्य यज्ञोपवीती हीत्युदाहरणान्तरविषयत्वव्याख्यानेपि तृतीयचतुर्थसूत्राभ्यां विधेरित्येकरूपपूर्वपक्षकरणात्पञ्चमसूत्रेण चानुवादइत्येकरूपसिद्धान्तकरणदधिकरणद्वयस्यैक्यमङ्गीकृत्य सूत्रत्रयेण द्वितीयं षष्ठेन सूत्रेणोपरिहीत्यनुवादे विधिर्वैति तृतीयमित्येवं कैश्चित्रीण्यधिकरणानि रचितानि अन्यैर्विधिर्वैति सूत्रेणोपव्ययत इत्यनुवादे विधिर्वैत्याधिकरणान्तरकरणाच्चत्वारीति द्विधा षट्सूत्रीं व्याख्यातुमारभते * तत्रेति । * विधिर्वैत्याधिकरणान्तरे सिद्धविधित्वाभ्युपगमेनाद्याधिकरणचिन्तामधिकरणचतुष्टयवादिमतेनाह * प्रथमं तावदिति । * अधिकरणत्रयवादिमतेनाह * ये त्विति । * एतन्मताभ्युपगमेनैव तावदाद्यसूत्रेण पूर्वपक्षमाह * किमिति । * उपवीतस्य सर्वार्थत्वाभावेपि कर्मान्तरे ब्रह्मसूत्रानुवादोपपत्तिमाशङ्क्य दक्षिणोत्तरवासोविन्यासलक्षणप्राचीनावीतसाहचर्याद्यज्ञोपवीतशब्दस्य सव्योत्तरदक्षिणाधरवासोविन्यासवाचिसूचनायास्येत्युक्तम् । सर्वार्थतां विनोपवीतस्य जीवदग्निहोत्रेऽनुवादायोगाद्दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थेन च वाक्येन विधौ सर्वार्थत्वायोगादुपव्ययतइत्यस्यानुवादत्वावगतेः प्रकरणायोगेन तद्वाधोक्त्ययोगमाशङ्क्याभ्युपेत्य तादत्वसूचनार्थंमेतामित्युक्तम् । * यद्यप्यनुवादात्मिका प्रक्रिया तथाप्येषा कर्मान्तरेऽनुवादोऽन्यथानुपपत्तिलक्षणसामर्थ्यरूपतया लिङ्गत्वाद्वाधितेत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे*तृतीयेति ॥ * अन्यथानुपपत्तिमुपपादयितुमाह । * न चेति * । आनर्थक्यमुपपादयति * यदि

हीति । * इतश्च दर्शपूर्णमासस्थोपवीतानुवादो न युक्त इत्याह
 न चेति । अग्निहोत्रेपि सायमग्निप्रजापत्योः प्रातर्वा सूर्यप्रजापत्यो-
 र्व्योरेव देवतात्वाद्वहुवचनायोगमाशङ्क्याह * अग्निहोत्रे त्विति । *
 पूर्वपक्षसूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * ।

न वा प्रकरणान्तस्य दर्शनम् ।

न वेति सूत्रावयवमनुषङ्गेण पूरयति * न वेति । * प्रकरणा-
 दिति सूत्रावयवं हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन व्याचष्टे * कुत इति । * तस्येति
 सूत्रावयवं लिङ्गदर्शनपरिहारार्थत्वेनानुभाषणपूर्वं व्याचष्टे
 * अथेति * प्राप्तिशून्यस्य लिङ्गस्या साधकत्वादुपवीतं देवानां देवल-
 क्षमेव तत्कुरुत इत्यनयोश्चार्थवादत्वेन प्रापकत्वाभावात्सुपरिहर-
 त्वसूचनार्थं परिहृतमिति निष्ठा । विप्रकृष्टत्वाददर्शपूर्णमासस्थोपवी-
 तानुवादायोगं परिहरति * सन्निकृष्टेति । * बहुवचनायोगं द्वेधा
 परिहरति * बन्धिति । * जीवदाग्निहोत्रे विधिः कस्मान्न भवतीत्या-
 शङ्क्य प्राचीनावीतीति विध्यन्तैरेकवाक्यत्वाद्विधित्वायोगं सूचयितु-
 माह * ततश्चेति । *

विधिर्वास्यादपूर्वत्वात् १२ ।

अधिकरणचतुष्टयवादिमतेनैतत्सूत्रमस्मिन्नेवोदाहरणे विध्यनुवा-
 दचिन्तार्थत्वेन व्याख्यातुमारभते * तदेवेति ॥ * अस्मिन्मते पूर्वाधि-
 करणे पक्षद्वयेपि विधीयमानस्यैवोपवीतस्य दर्शपूर्णमाससर्वार्थत्व-
 विचाराद्विधित्वे नवधारिते विचारायोगं शङ्कते * कथंपुनरि-
 ति ॥ * एतदधिकरणसिद्धविधित्वाभ्युपगमेन पूर्वाचिन्तेति परिहर-
 ति * सिद्धेनेति । * पूर्वपक्षमाह * किमिति * यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्य-
 मित्यादिस्मृतिविहितस्य ब्रह्मसूत्रस्यैवोपव्ययत इत्यनेन विन्यासवि-
 शेषः कीर्त्तयत इति पूर्वपक्षाशयः । श्लोकं व्याचष्टे * नित्येति । * पुरु-
 षार्थस्यापि ब्रह्मसूत्रस्य प्रौढ्या पुरुषं हि परित्यज्य नानृतं प्राप्यते
 ऋतौ पुरुषे तन्निषिद्धं चेन्निषिद्धन्तत्कतावपीति वार्त्तिकवक्ष्यमाण-
 न्यायेन कृतावपि प्राप्तेरनुवादोपपत्तिं वक्तुं पुरुषार्थब्रह्मसूत्रस्मृतिरु-
 द्वाहता दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञोपवीतीति स्मृत्यापक्षेर्मूलमूर्तिभावयोगसू-
 चनार्थं * सर्वदेत्युक्तम् * नचेत्यनेनोत्तरार्द्धव्याख्या ॥ अनुवादकैम-
 र्थ्याकाङ्क्षायामन्यार्थप्रशक्तैरप्येवमादिभिः क्रतुः प्रयुज्यमानो

बह्वङ्गत्वेन प्रशस्त इति कर्त्रधिकरणपूर्वपक्षवार्तिकवक्ष्यपा-
णन्यायेन दर्शपूर्णमासस्तुत्यर्थत्वसूचनायाह * एवं चेति । * स्तु-
त्यर्थत्वमात्रसाध्येनावैलक्षण्योक्तिः । सिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेन सूत्रं व्या-
ख्यातुमाह * एवमिति । * दर्शपूर्णमासविध्यसन्निधानेनास्य तत्स्तु-
त्यर्थत्वायोगान्निवीतप्राचीनावीतकीर्तनस्याप्यविधीयमानोपवीतस्तु-
त्यर्थत्वायोगादानर्थक्यापक्तिरित्येवं तृतीयपादं व्याचष्टे * नहीति । * ६१८२
वर्त्तमानापदेशश्च न विधावुपपद्यतइत्येतत्परिहारार्थत्वेन निवीतं मनु-
ष्याणामित्यादेः श्रुतिवचनाभासमानस्य श्रुतिवनिर्वाहान्यथानुपप-
त्त्या प्रयोगवचनेन च प्रकरणपठितस्य सर्वस्याङ्गत्वसिद्धौ विध्य-
पेक्षणादुपव्ययत इत्यस्य पञ्चमलकाररूपविधित्वकल्पनेत्येवं चतुर्थ
पादं व्याख्यातुमाह * वर्त्तमानेति । * प्रयोगवचनार्थवादयोः
पञ्चमलकारत्वनिश्चायकत्वात्तद्वारा विधित्वज्ञानोपयोगे भिहिते
विध्येकवाक्यत्वं विनार्थवादत्वानवगतेस्ततः पञ्चमलकारत्वनिश्चया-
योगमाशङ्क्य वर्त्तमानापदेशस्याप्यप्राप्तार्थत्वेनानुवादत्वायोगादान-
र्थक्यपरिहारार्थं विधिवदाभासनात्तदेकवाक्यत्वेनावभासमानस्या-
र्थवादत्वस्य निर्वाहार्थं विधित्वनिश्चयोपपत्तिसूचनार्थं तदाभास-
त्वादित्युक्तम् ॥ नन्वेवं सति वर्त्तमानापदेशेऽप्यनाकाङ्क्षादर्थ-
वादान् संबद्धोरन्वित्याशङ्क्यैवमेतत्तथापि तु प्रमाणान्तरप्राप्त्यभा-
वात् क चित्प्रयोगवचनेन क चित्पञ्चमलकारेणाथवा श्रुतवर्त्त-
मानान्यथानुपपत्त्या कल्पिते विधित्वेर्थवादानां संगतिरित्यर्थवादा-
धिकरणवार्तिकेर्थवादान्वयस्य विधित्वकल्पनपूर्वकत्वोक्तेरर्थवाद-
मात्रेण विधिशक्त्यवधारणायोगादङ्गं सत्प्रयोगवचनेन गृह्यते न चा-
विहितमङ्गं भवतीति कर्त्रधिकरणभाष्ये च प्रयोगवचनग्रहणस्य विधि-
त्वकल्पनपूर्वकत्वोक्तः प्रयोगवचनेन विधिशक्त्यवधारणायोगात्प्रयो-
गवचनार्थवादयोर्विधित्वद्योतकमात्रत्वं गत्वा प्रयोगवचनादिभ्यो वि-
धिशक्तिर्व्याख्यातेत्युक्तम् ॥ स्मृतिभिः प्राप्तिं पूर्वपक्षोक्तामनुभाषणपू-
र्वं परिहरति * यत्त्विति * नित्ययज्ञोपवीतीति स्मृत्युक्तस्य ब्रह्मसूत्रस्य
पुरुषधर्मत्वेपि यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यमिति स्मृत्युक्तस्य ब्रह्मसूत्रस्य
कर्त्तव्यत्वादनुवादोपपत्तिमाशङ्क्योपव्ययतइत्यस्य वासोविन्यासवि-
शेषविधायित्वसूचनायापूर्वोक्तिः । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादि-
ति । * यदापि शिष्टाकोपाधिकरणभाष्यमङ्गवार्तिकोपव्ययतइत्यस्य

ब्रह्मसूत्रविधायिताऽभ्युपेयते तदाप्यस्य विधेर्दर्शपूर्णमासधर्मभेदे वा-
 जुर्वैदिकं प्रायश्चित्तमिति प्रयोजनस्य कर्त्रधिकरणे तुल्यन्यायतया
 वक्ष्यमाणत्वान्नानर्थक्यमित्याह * अस्य चेति ॥ * परमार्थतत्त्वव्य-
 थोपवीतमन्यथायज्ञोपवीतमुपवीतं हि कर्तुर्वासोविन्यासो यज्ञोपवीतं
 तु सूत्रस्य विन्यासविशेषस्तत्समाचारतः सर्वकर्मार्थं प्राप्तमुपवीतं
 तु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरेव यज्ञोपवीतेन चास्याविरोधात्समुच्चय-
 इति दुप्टीकायां वार्त्तिककृतोक्तत्वात्सन्दिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः
 स्यादित्यत्र च कर्तुश्च वासोविन्यासमात्रं गुणो भवत्युपवीतं
 नास्तेति भाष्यकृतोक्तत्वान्नानेन ब्रह्मसूत्रं विधीयते शिष्टाकोपाधि-
 करणे तु यज्ञोपवीत्येवाधीयताध्यापयेद्यजेत याजयेद्वेत्यनेनैव च ब्रह्म-
 सूत्रस्य श्रौतत्वसिद्धावप्यभ्युच्चयायैतदुदाहृतम् । अधिकरणत्रयवा-
 दिमतेनैतदेव सूत्रं यज्ञोपवीती हीत्युदाहरणे पूर्वपक्षोक्त्यर्थत्वेन व्या-
 ख्यातुमारभते * एवं चेति । * सूत्रस्य पूर्वपक्षोक्त्यर्थत्वसूचनायाह
 * तत इति ॥ * उपव्ययत इत्यस्याप्राप्तवासोविन्यासविषयत्वा-
 द्विधित्वोपपत्तावपि यज्ञोपवीतीत्यस्य स्मृतिप्राप्तब्रह्मसूत्रविषयत्वा-
 न्न विधितेत्याशङ्क्यास्वापि वासोविन्यासरूपप्राप्तीनावीतसाहच-
 र्याद्वासोविन्यासविषयत्वसूचनायैतद्वाक्योक्तस्य यज्ञोपवीतस्य ब्रह्म-
 सूत्रत्वाभावेनापूर्वत्वादप्राप्तत्वादित्येवं सूत्रं व्याख्येयमित्याह * पूर्व-
 वदेवेति । * विधित्वे च प्रकरणस्थानामग्निहोत्रदेवतानां सायम्प्रा-
 तःकालीनानामग्निसूर्यप्रजापत्याख्यानां देवेभ्य इत्यनेनोक्तेः प्रकर-
 णबहुवचनयोरनुग्रहोऽनुवादत्वे त्वप्रकृतैकसाम्राज्यदेवतोक्तेर्बाध इ-
 त्याह * एवं चेति । * द्विशब्दयोगेनानुवादसारूप्याद्विधित्वायोग-
 माशङ्क्याह * तस्मादिति । * विधित्वासिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेनैतत्सूत्र-
 व्याख्याने विधित्ववत्त्वादायोत्तराधिकरणारम्भो युज्यते पूर्वपक्षो-
 क्त्यर्थत्वेन त्वेतत्सूत्रव्याख्याने नुवादत्वसिद्धान्तमनुक्तोत्तराधिकर-
 णान्तरारम्भो न प्रयुज्येतेत्याशङ्क्य दोहयतीत्याख्यातयुक्तस्यापि
 प्रतीयमानविध्यन्तरैकवाक्यत्वस्यानुवादत्वे सिद्धान्तिते ये पुरउद-
 ञ्चइत्याख्यातशून्यस्य प्रतीयमानविध्यन्तरैकवाक्यत्वस्यापि कथं वि-
 द्यन्तिसम्भवाद्विधित्वपूर्वपक्षकरणाशक्तेराख्यातशून्यस्य च विधि-
 त्वनिरासं विनाऽऽख्यातयुक्तस्य विधित्वनिरासाशक्तेरन्तसागर्भि-
 णित्वान्मध्येधिकरणान्तरोपपत्तिं सूचयितुमाह * एतस्मिन्नेति । *

उदत्तं चापूर्वत्वात् ॥ १३ ॥

उदाहरणं तावदाह * तस्मिन्नेवेति । * उदाहरणनिष्कर्षपूर्वस्स-
न्देहमाह * तत्रेति । * सूत्रेण पूर्वपक्षमाह * किमिति । * अतिदेशोपपा-
दनायाधिकां शङ्कां दर्शयितुमाह * न चेति । * विधिप्रत्ययशून्य-
त्वाद्विधित्वायोगशङ्कां निरस्य तत्पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति । * ६१६।९

सतो वा लिङ्गदर्शनम् ॥ १४ ॥

सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे * आचारेति । * प्राप्तस्यैतद्दर्शनं कीर्त्त-
नमित्युक्ते श्रुत्यपेक्षाचारप्राप्तस्य निरपेक्षया श्रुत्यनुवादायोगमाशङ्क्या-
चारमूलभूतश्रुत्यन्तरप्राप्तानुवादिनीयं श्रुतिरिति सूचनार्थप्राप-
कस्य श्रुत्यन्तरस्येदं प्राप्यपेक्षत्वाल्लिङ्गं द्योतकमिति दर्शनोक्तिसमा-
नाधिकरणया लिङ्गोक्त्योक्तम् । सौत्रप्रतिज्ञासूचितं हेतुं प्रश्नपूर्वमाह
* कुत इति * लिङ्गादिरहितोक्त्याधिका शङ्कोक्ता । शङ्कोकं व्याचष्टे
* यच्छब्देति * । ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रा-
यच्छदित्यविधायकस्याव्याख्यातस्य तिङान्तिङो भवन्तीति व्य-
त्ययकल्पनया विधित्वं स्यान्नत्वत्राख्यातमात्रमप्यस्तीत्याख्यातो-
क्त्योक्तम् ॥ आचारदार्ढ्यार्थं यान्यप्रवन्ति दर्भसमित्सुगादीनि द्रव्या-
णि तानि प्रागप्राण्युदगप्राणि वा कुर्यादिति स्मृतानुदाहृतायांमु-
दक्संस्थत्वविधानार्थं तर्ह्यप्राप्तार्थत्वात्पुरउदञ्चो दर्भा इतिवाक्यं
भविष्यतीत्याशङ्क्य तस्यापि प्राप्तिं दर्शयितुं यान्येकदेशे क्रमेण निधे-
यत्वात्समाप्तिमन्ति दर्भपात्रादीनि तानि प्राक्संस्थान्युदक्संस्थानि
वेति स्मृतिरुदाहृता । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *
स्मृतिपरामर्शी तच्छब्दः । निवीतवच्च विपर्ययेण श्रुतिरनुवाद-
प्रयोजनमित्याह * तथैव चेति * जीवदग्निहोत्रं पुराशब्देनोक्तम् ।
यज्ञोपवीतीत्युदाहरणस्थितात्पूर्वपक्षादपि दर्शपूर्णमासयोः सतः
प्राप्तस्यैवोपवीतस्य दर्शनं कीर्त्तनं हिशब्दोक्तहेत्वाख्यलिङ्गयुक्तत्वेन
प्राप्तापेक्षत्वादित्येवमेतदेव सूत्रं लिङ्गयुक्तदर्शनमिति मध्यमपद-
लोपिसमासाङ्गीकरणेनोत्तरमित्याह * स्थितादपीति * एवं लिङ्ग-
दर्शनशब्दव्याख्यार्थहिशब्दवत्तेत्यादिवार्त्तिकवक्ष्यमाणप्रकारेणैतदेव-
सूत्रमुत्तरमित्यर्थः । अग्निहोत्रप्रकरणे वासोविन्यासरूपयज्ञोपवीत-

प्राप्त्यभावादानुवादायोगमाशङ्क्य हिशब्दप्रतिविधिशक्तेर्विधित्वक-
ल्पनातो यत्रतत्रस्थप्राप्त्याश्रयणमेवानुवादत्वावगमेनापेक्षितत्वाद्यु-
क्तमिति संप्रधारणपूर्वमाह * प्रकरणे चेति * । अनुवादापेक्षितप्र-
करणप्राप्त्यलभलक्षणप्रकरणबाधचोद्ये सन्निकृष्टासंभवे विप्रकृष्टानु-
वादो ऽप्याश्रीयत इत्युत्तरं देवेभ्य इति बहुवचनबाधचोद्ये च प्रकृति-
विकृतिदेवतालोचनेनोपपत्स्यत इत्युत्तरमुक्तमित्याह * प्रकरणेति * ।
यच्चोपपद्यत इत्यस्य विधित्वे सर्वानुवादो व्यर्थो हीति कारणमुक्तं
तद्यज्ञोपवीतीत्यत्र प्राचीनावीतीति विध्यन्तरसद्भावात्तत्स्तुत्यर्थत्वे-
नार्थवत्वोपपत्तेर्नास्तीत्याह * अस्येवेति * । अत्रापि सिद्धान्तमुप-
संहरति * तस्मादिति * । अंतरागर्भिणीविचारे विधौ यजुर्वेदविहि-
तत्वात्तदभ्रषे यदि यजुष्टो भव इति दक्षिणे जुहुयादिति प्रायश्चित्तं स्मृ-
त्याचारप्राप्तानुवादे तयोरज्ञातवेदविशेषमूलत्वाद्यद्यविज्ञाते भूर्भुवः
स्वरिति सर्वा अनुद्गृत्याहवनीये जुहुयादिति प्रायश्चित्तमिति प्रयोजनं
स्पष्टत्वादानुक्तैतदधिकरणसिद्धान्तप्रयोजनमाह * इतीति * ।

विधिस्तु धारणे पूर्वत्वात् ॥ १५ ॥

पूर्वाधिकरणसंगतिमाह * इदानीमिति * । उदाहरणमाह * तत्रै-
वेति * । दिष्टं विधिप्राप्तमायुः पर्यवसानं तत्प्राप्तो दिष्टगतो मृतस्तस्या-
ग्निहोत्र इत्येवं व्याख्यासूचनार्थं * तत्रैवेत्युक्तं * । उदाहरणानिष्कर्षपूर्वं
संदेहमाह * तत्रेति * । पूर्वपक्षमाह * हिशब्देति * । स्रग्दण्डे समिधमु-
पसंगृह्यानुद्रवतीति वाक्यात्स्रग्दण्डे समिधमभ्युदगृह्णन्नुद्रवतीत्य-
स्माद्धा स्रग्दण्डे निधाय समिधमनुद्रवतीत्यस्माद्धा स्रग्दण्डोपरिधार-
णप्राप्तावपि हविरुपरिधारणात्प्राप्तेराचारतः प्राप्तिरुक्ता । प्रश्नपूर्व-
माचारतः प्राप्तिमुपपादयति * कथमिति * । श्लोकं व्याचष्टे * देव-
तार्थस्येति । * आचारस्य च श्रुते मूले संभवत्यश्रुतमूलकल्पनायो-
गात् स्रग्दण्ड इति सप्तम्या दण्डस्याधारत्वोक्तेस्तदुपरिधारणावगमे
ऽपि वितस्तिमात्रया प्रादेशमात्रया वा समिधा दंडस्योपरि हवि-
राधारभूतस्रग्विलसमीपे धृतमूलयांगुष्ठमात्रया करपुष्करमात्रस्र-
ग्विलस्थसमस्तहविःप्रच्छादनशक्तावपि कतिपयहविःप्रच्छादनसंभ-
वात्स्रग्दण्डइति विधेरपि हविरुपरिधारणप्रयोजनत्वावगतेर्वाक्यादपि
प्राप्तिः संभवतीति सूचयितुमाह * स्रग्दण्डइति । * पूर्वपक्षमुपसंह-

रति * तस्मादिति । * पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रमेव तदधिकरण-
पूर्वपक्षे वाशब्देन समुद्रो वा महासत्व इतिवदिवार्थेन यज्ञोपवीती
हि ये पुर उदञ्च इतिदृष्टान्तोक्त्यानुवादत्वप्रतिज्ञासूचनादर्शनश-
ब्दोक्तादाचारात्तन्मूलभूताश्च द्योतकशब्दापरपर्यायलिङ्गशब्दोक्ता-
त्प्रापकाद्वाक्यात्सतः प्राप्तस्योपरिधारणस्यानुवाद इत्येवं कर्मधार-
यीभूतालिङ्गदर्शनशब्दात्परायाः प्रथमायाः पञ्चमीरूपविपरिणामाङ्गी-
कारेण व्याख्यातुं * प्राप्तस्यैवेत्युक्तम् । * सूत्रेण सिद्धान्तमाह * इती-
ति ॥ * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * सत्यमिति ॥ * समिधः समस्तहविः
प्रच्छादनासामर्थ्येनाचारतोप्राप्तावपि कतिपयहविःप्रच्छादनशक्तेरीष-
दानतिशक्तस्य सोमचमसस्याश्वशफस्य वा सोमचमसो दक्षिणेत्या-
दिवचनसामर्थ्यादानत्यर्थत्वावगमवत्श्रुग्दण्ड इति वचनसामर्थ्या-
त्प्रच्छादनार्थत्वेन प्राप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कते * नन्विति । * हविः-
समीपे समिद्ग्रहणविधानेपि प्रच्छादनसंयोगाश्रुतेस्तादर्थ्यायोगाद्-
प्राप्तिरिति परिहरति * भवेदिति । * समस्तायाश्च समिधोद्-
ण्डोपरिधारणविधानाद्भविषोर्वागधारणीयत्वेनेषत्प्रच्छादनेऽप्यशक्तेः
सुतरामप्राप्तिरित्याह * श्रुग्दण्डइति । * हिशब्दयोगाद्वर्त्तमा- ६२११२
नापदेशाच्चानुवादतां पूर्वपक्षोक्तां परिहर्तुमाह * न चेति । * हिश-
ब्दावगतेनैकवाक्यत्वेनोक्तामनुवादतां हिशब्दत्यागरूपव्यवधारण-
कल्पनयैकवाक्यत्वापादकहिशब्दानुवादसारूप्यभङ्गाद्भिन्नवाक्यत्वा-
वगतेः परिहरति * अत इति । * व्यवधारणकल्पनां दर्शयति
* पित्र्य इति । * श्रुग्दण्डदेशत्वनियमात् श्रुग्दण्डस्यैवाधस्तादुपरि
वा धारणमिह विधीयते न तु हविष इति सूचनार्थं श्रुग्दण्डस्येत्यु-
क्तम् ॥ वर्त्तमानापदेशत्वेनाभासमानस्याप्याख्यातस्याप्राप्तार्थ-
विषयत्वेन पञ्चमलकारत्वकल्पनया विधित्वोपपत्तिमाह * विधिं-
त्वे चेति । * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति । *

दिग्विभागस्यानुवादत्वम् । अधि० २

दिग्विभागश्च तद्वत्सम्बन्धस्यार्थहेतुत्वात् ॥ १६ ॥

निर्वीताधिकरणातिदेशार्थत्वेनाधिकरणद्वयस्य तुल्यत्वात्सहा-
रम्भार्थं परुषिदितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वदित्यधिकरणान्तरसूत्रमप्य-
नेन सह पठितम् । मनुष्याणां प्रतीचीदिकसम्बन्धस्यानुष्ठानसौक-
र्यरूपप्रयोजनभूतार्थं हेतुभूतत्वाद्विधिं विनापि प्राप्तेर्विधित्वायो-

गोक्त्यर्थश्च सम्बन्धस्येति सूत्रः वयवोऽर्थस्य विद्यमानत्वादिति नि-
 वीताधिकरणद्वितीयसूत्रावयवोक्तार्थस्मृतिमात्रार्थत्वेन मन्दप्रयो-
 जनत्वान्न पठितः सूत्रे समासनिर्देशेऽपि यत्परुषिदितमिति वाक्या-
 नुकरणत्वात्परुषीतिविभक्तेर्लुङ् कृतः । द्वन्द्वैकवङ्गावाच्च विदग्ध-
 मित्येकवचनम् । अधिकरणद्वयस्य निवीताधिकरणातिदेशत्वं दर्श-
 यितुमाह * दिग्विभागेति * दिशो विविच्य भजनं द्विग्विभागः
 पर्वणि लवणं परुषिदितं मनुष्यसम्बन्धेषु रौद्रे च संदेह इति
 भाष्याद्यदन्तरा तन्मनुष्याणामित्यस्यैव निष्पन्नं मनुष्याणामित्य-
 स्यैव च मनुष्यधर्मत्वादिपक्षविषयत्वेऽपि विध्यर्थवादसंदेहे देव-
 पितृसम्बद्धानामप्युदाहरणत्वात्परुषिदितं घृतादीनामित्युक्तम् । विद-
 ग्धवाक्ये मनुष्यधर्ममनुष्यप्रधानप्राकरणिकाप्राकरणिककर्मधर्मप-
 क्षाणां रचनायोगादावृत्तेनादिशब्देन घृतादेरादिरिति षष्ठीसमासी
 भूतेन पूर्णवाक्यग्रहणं भाष्यं रौद्रे चकरात्नैर्ऋते च संदेहः किं
 मन्तरा मनुष्याणां पूर्णं मनुष्याणां निष्पन्नं मनुष्याणां यो विद-
 ग्धः स नैर्ऋतो यो शृतः स रौद्र इत्येते विधयस्तदा च मनु-
 ष्यसम्बद्धाः किंमनुष्याणां शुद्धानां प्रकृतकर्मयुक्तानां वा धर्मा
 उत सर्वे प्रकृतकर्मधर्मा अथ प्रकरणे यन्मनुष्यप्रधानं कर्म तत्र
 मनुष्यसम्बद्धा निविशेरन् रौद्रत्वं नैर्ऋतत्वं चाशृतविदग्धत्व-
 योर्निमित्तयोः प्रकरणे निविशेयातामथवा यत्किं चिद्रौद्रं नैर्ऋतं
 च हविस्तत्राशृतविदग्धत्वे निविशेयातामुतातिथ्ये मनुष्यसम्बन्धा
 निविशेरन्नथवा सर्वे ऽर्थवादा इत्येवं व्याख्येयम् । दिग्विभागपरु-
 षिदितादौ का ऽधिका शङ्का यन्निवृत्त्यै निवीताधिकरणातिदेशे
 भिका शङ्का संभवे वा दिग्विभागपरुषिदितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वदि-
 त्येकत्रैवाधिकरणे सर्वोदाहरणोपपत्तेरधिकरणभेदो ऽनर्थक इत्या-
 शङ्कते * का पुनरिति * द्विविधामप्याशङ्कं निराकर्तुं दिग्विभा-
 गस्य तावन्निवीतं परुषिदितादिभिश्चतुल्यतामाह * तदिनि *
 दिग्विभागस्याभजन्तेत्याख्यातान्वयाद्विधेयत्वप्रतीतेर्निवीतेन तदुप-
 लक्षितैश्चपरुषिदितादिभिरतुल्यत्वावगतिरित्याशङ्काद्वयनिरासार्थं नि-
 वीतोक्तेरुपलक्षणार्थत्वाभ्युपगमेन वाच्ये पुराकल्परूपत्वे नास्या-
 ख्यातस्य विध्यशक्तिमाशङ्क्योपाख्यानमात्रानर्थक्यापत्तेर्यस्मात्पूर्वं
 मनुष्याः प्रतीचीमभजन्त तस्मादिदानीन्तना अपि तां भजेरन्नित्येवं

विध्यनुमानाच्छ्रुतस्यैव वाऽऽख्यातस्य भजेरन्निवि विपरिणामकल्प-
नया पुराकल्पाभासत्वेऽपि विधिपरत्वसूचनार्थं पुराकल्पसारूप्यो-
क्त्वाख्यातमुपलक्षितम् । लङ्काच्यभूतत्वाविषयासूचनार्थं भजतिधा-
त्वर्थमात्रमर्थोऽस्याख्यातस्येति बहुव्रीहिर्लोक्तम् । मनुष्यसम्बन्धस्य
कैमर्थ्यचिन्तोदाहरणस्याख्यातभावमाशङ्क्यानुषङ्गित्युक्तम् ॥ भज-
त्यर्थवादोऽनुषङ्गि चेति विग्रहः । दिग्विभागस्याख्यातान्वयादतुल्यत्वे-
प्युत्तराधिकरणोदाहरणानामाख्यातान्वयाद् विदग्धव्यतिरिक्तानां
च षष्ठ्यन्तसद्वान्वयाधिक्याच्च निवीतस्य साम्यप्रतीतेः कथं तद-
तुल्यत्वाशङ्केत्याशङ्कान्निरस्यन् तेषामतुल्यतामाह *इतरेषां त्विति*
पर्वोदेर्लूयमानवर्हिःप्रदेशस्य लवनक्रियां प्रत्यधिकरणत्वेन पूर्णादेश्च
ग्रहणक्रियाविशेषणस्य ग्रहणप्रयाजनभूतां ब्राह्मद्वयपरिमाणक्रियां-
प्रति साधनत्वादतिशयविवक्षायां करणत्वेन घृतादेश्च स्नेहनाक्रियां
प्रति करणत्वेनाद्यपरिस्पन्दप्रभृतिपक्षत्वाख्यफलसिद्धिपर्यन्तक्रिया-
क्षणप्रचयात्मिकायाश्च श्रपणक्रियायाः प्रचयसाधनीभूतश्रपणक्रिया-
क्षणबहुत्वसंख्यासाध्यत्वेन यावद्भिःक्षणेःफलसिद्धिस्तावद्भूयो-
ऽधिकसंख्यक्षणानुष्ठानाख्यविदहनस्य न्यूनसंख्यक्षणानुष्ठानाख्य
स्य चाश्रपणस्य श्रपणक्रियां प्रति साधनत्वादितरेषां पर्वोदीनां
लवनादिक्रियाख्यफलोत्पत्तेः स्पष्टत्वेन विधावपि फलकल्पन-
केशभावास्त्रिवीतानुल्यत्वमतिरित्युक्ते कर्मधर्मसिद्धेरेव फलत्वात्फ-
लकल्पनाभावेऽपि मनुष्याणामिति षष्ठ्यन्तसम्बन्धात्कर्मधर्म-
त्वबाधेन मनुष्यधर्मत्वप्रतीतेः पुरुषं प्रति फलकल्पनापत्तेर्निवीत-
तुल्यतामाशङ्क्य पुरुषानुष्ठेयासु लवनादिक्रियासु पर्वोदीनां कास्क-
त्वेनान्तर्गतस्वरूपत्वाक्रियाफलेनैव फलवत्वसिद्धेः पुरुषार्थभोजन-
कारकस्यौदनादेरिव पुरुषं प्रति फलोत्पादकत्वव्यपदेशोपपत्तेर्नाह-
ष्टफलकल्पनापत्तिरिति सूचनार्थं मनुष्यसम्बन्धे यः पुरुषं प्रति कलो-
दयः सोऽपि पुरुषक्रियान्तर्गतात्मत्वाद्धि स्पष्ट इत्युक्तम् । विधिश्च-
क्तिप्रतिबन्धकभूतार्थव्याख्यातयोमिपुराकल्पसून्यत्वेन दिग्विभा-
गाधिकरणादधिका शङ्कापीतरोक्त्या सूचिता । श्लोकं व्याचष्टे
* स्वाभाविकमिति । * दिशोऽप्यधिकरणकारकत्वेन सर्वक्रियाङ्ग-
त्वात्तद्विधावपि फलकल्पनकेशभावासाध्योक्तैश्च दिग्ग्रहणम् ॥
आख्यातयोगनिमित्तविधिलाघवस्य तु दिश्यसाधारण्यादाधिकरण-

भेदोपपत्तिः । सर्वशब्दो दिङ्मात्रविषयः विध्यनपेक्षोक्तौ स्वाभाविकोक्तिः । निर्वीतादेस्त्वविघ्नसमाप्तिप्रतिबन्धकवैयग्र्यापादकशीतादिवारकत्वेन क्रियाङ्गत्वसंभवेऽपि शीताद्यभावे निर्वीतादिना विनाप्यवैयग्र्योपपत्तेः स्वाभाविकक्रियाङ्गत्वाभावाद्द्वैषम्यसूचनार्थं न निर्वीतवदित्युक्तम् । यथावतेतरेषां फलोदयो विस्पष्ट इत्येतावद्याख्याय मनुष्यधर्मत्वपक्षेऽपि फलकल्पनक्लेशानापत्युत्तर्यत्वेनैतावदावृत्या कृत्स्नश्लोकव्याख्यार्थं तत्रेत्यनेन दिगादेः सामान्यतः क्रियासाधनत्वेऽपि प्रतीच्यादिविशेषनियमस्य फलकल्पनापत्तेः क्लेशमाशङ्क्या दिगादिसामान्यसाध्यस्य क्रियासिद्ध्याख्यस्य फलस्य कृतत्वाद्विशेषनियमफलमात्रकल्पनेऽप्यल्पकल्पनात् क्लेशाभावमुक्त्वा तदपि चेत्यनेन नियमे फलस्याप्यविघ्नक्रियासमापनस्यात्यन्तादृष्टत्वाभावात्क्लेशश्लेशोऽपि नास्तीत्युक्तं वैदिकक्रियासाधननियमस्यादृष्टार्थत्वात्तद्व्यावृत्तौ लौकिकोक्तिः । लौकिकक्रियासाधननियमावधित्वमेव वचनव्यक्तिभिः स्पष्टयितुमाह * तेनेति । * वैदिकीनामपि क्रियाणां वैधत्वात्नपेक्षणे लौकिकत्वाद्वैधत्वात्नपेक्षासूचनार्था यावच्छब्देन सर्वलौकिकवैदिकक्रियाव्याप्युक्तिरविरुद्धा ॥ प्रतीच्यादेर्मनुष्यप्राधान्यसिद्धौ तन्नियमफलस्याविघ्नसमापनस्य मनुष्याभिमतत्वसिद्ध्यर्थं कर्मणः स्वार्थस्य विशेषणं स्वाम्यर्थस्यापि कर्मणो भूतिलाभार्थत्वात्स्वार्थत्वोपपत्तिः । बहिर्लवनप्रक्रमाद्भविष्यत्वावगतिः । पूर्णस्य क्रियाङ्गत्वसिद्धौ प्रस्थादौ घृतादिग्रहणस्य ग्राह्यद्रव्यपरिमाणार्थत्वप्रसिद्धेरविहितामपि परिमाणक्रियामध्याहृत्य मातव्यमित्युक्तं वेदभाष्यस्थौ निष्पक्रायुतशब्दौ व्याख्यातुं * विलीनेत्युक्तम् * । विदग्धाश्रुतत्वयोर्निमित्तयोर्नैर्ऋतरौद्रत्वविधावभ्युदितेष्टिवन्नैमित्तिक्या देवतयोत्पत्तिशिष्टनित्याग्न्यादिबाधापत्तेर्यो नैर्ऋतः स विदग्धो यो रौद्रः सो श्रुत इति व्यवहितान्वयकल्पनां मत्वा विदहनाश्रयणविध्युक्तिः । अतो तुल्यत्वाशङ्कोपपत्तेर्युक्तोऽतिदेश इत्युपसंहरति * तेनेति * । तत्र विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं हानर्थकमित्यनेनैव तावद्विधिरिति निर्वीताधिकरणवार्त्तिकोक्ताया वचनं परमिति पूर्वपादान्त्यसूत्रस्थवचनशब्दानुषङ्गेण विधित्वप्रतिज्ञायाः परेष्वप्यधिकरणेष्वेतद् योजयितव्यमिति वार्त्तिकोक्तस्य दिग्विभागपरुषिदितादिवाक्यमपि विधिरित्यादियौजनस्य सम्भवेऽपि प्रतीचीं मनुष्या इत्यत्र

षष्ठीश्रुत्यभावादिग्विभागो मनुष्यधर्मः षष्ठीशब्दस्य मनुष्यप्रधानत्वा-
दिति योजनायोगमाशङ्क्य मनुष्या अभजन्तेति सामानाधिकर-
ण्यश्रुत्याशयत्वेन मनुष्यधर्मपक्षे दिग्विभागसूत्रं योजयितुमाह * त-
त्रेति * । विदग्धं तदुपलक्षितं चाश्रुतं सामानाधिकरण्यनिर्दिष्टनै-
र्ऋतरौद्रधर्मः सामानाधिकरण्यश्रुतिलक्षणस्य शब्दस्य नैर्ऋतराद्रूप-
प्रधानत्वादित्येवं विदग्धं च तद्वदित्युत्तरसूत्रावयवयोजनाप्यनेनैव
सूचिता । अन्तरादितं मनुष्याणां पूर्णं मनुष्याणां निष्पन्नं मनुष्या-
णामिति मनुष्यधर्मः षष्ठीशब्दस्य तत्प्रधानत्वादित्येवं वाक्यो-
पलक्षणार्थैः परुषिदितादिशब्दैर्मनुष्यधर्मादिपक्षेषु मनुष्यसम्बन्ध-
तत्तद्व्याख्यावयोदाहरणं मत्वा परुषिदितपूर्णघृतं च तद्वदित्यु-
त्तरसूत्रावयवं योजयितुमाह * इतरेषु त्विति * तादर्थ्यमित्यनु-
बद्धः । दिग्विभागादिरपि निवीतवदपदेशः प्रतीच्यादिसम्बन्धस्य
सौकर्यादिरूपार्थहेतुत्वेन विधिं विनापि विद्यमानत्वादित्येवं निवी-
ताधिकरणद्वितीयसूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन सूत्रद्वयं योजयितुमाह
* तथेति * यथा तद्वच्छब्देनातिदेशान्मनुष्यधर्म इत्यभिधीयते त-
च्चापदेशो वेत्यपीति तथाशब्दार्थः । अर्थस्य विद्यमानत्वादित्यतिदि-
ष्टसूत्रावयवार्थोपपादनार्थत्वेन सम्बन्धस्यार्थहेतुत्वादिति सूत्रावय-
वव्याख्यार्थे प्रत्यङ्मुखा इति भाष्ये प्रांशुपदार्थानुष्ठानोक्तिमनु-
ष्ठानशैश्वे दिशोऽ कारणत्वादयुक्तामाशङ्क्य सौकर्याशयत्वेनोप-
पादयितुं सौकर्योक्तिः सम्बन्धस्येति सूत्रावयवस्यार्थस्येति सूत्रा-
वयवोक्तापदेशहेतूपपादनार्थत्वसूचनार्थं तद्वतविद्यमानशब्दोक्त-
प्राप्तिहेतुत्वं पंचम्योक्तं पृष्ठतइति भाष्यावयवमुदङ्मुखस्य प्रायशः
पृष्ठत आदित्यकरणसंभवेऽपि प्रत्यङ्मुखस्यापराह्णे पृष्ठत आदि-
त्यकरणासंभवादयुक्तमाशङ्क्य पूर्वाह्णविषयत्वेन कृत्वा शब्दाध्या-
हारेण च व्याख्यातुं पूर्वाह्णे हीत्युक्तम् । पूर्वाह्नस्यैव च प्रायेण
व्यापारकोबत्वात्कालान्तरे प्राप्त्यभावेऽप्यविरोधः । सम्बन्धस्येत्यस्यैव
सूत्रावयवस्य परुषिदितसूत्रे चशब्देनानुकृष्टस्यान्तरादितोदाहरणे
मूलपर्वान्तरालसम्बन्धस्य सूक्ष्मप्रदेशविशेषनियमाभावेन प्रयत्नगौ-
रवानपेक्षतया लाघवरूपार्थहेतुत्वादित्येवं व्याख्यार्थमुपरीतिभाष्यं
पूर्वोदाहरणे च पात्रसंमिताख्यपूर्णसम्बन्धस्य प्रयत्नगौरवाभावेना-
न्यूनातिरिक्तसुष्ठुमानलक्षणसाधनलाघवाख्यार्थहेतुत्वादित्येवं व्या

ख्यार्थं पूर्णं पीति भाष्यं तुल्यप्रायव्याख्यार्थत्वाद्विदग्धाश्रुतोदाहरणयोः
 सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थमश्रुतमिति भाष्यं मध्येपठितमुपेक्ष्य
 व्याख्यातुं *तथेत्युक्तम् । * मूलपर्वणोरन्तरादर्भलवने सति लवनस्या-
 यत्नसाध्यत्वात्पूर्णग्रहणं च सति ग्रहणप्रयोजनभूतस्य ग्राह्यद्रव्यपरिमा-
 णस्यायत्नसाध्यत्वादान्तरालवनपूर्णयोः प्राप्तिरित्यर्थः । विदग्धोदाहरणे
 ऽनुवादपक्षेस्वरसतो रौद्रनैर्ऋतयोरुपादेयतयावगतयोरप्यनुवादसं-
 भवेन विपरीतवचनव्यक्त्याश्रयणाद्योगाद्यो विदग्धः स कृष्ण इति
 विवक्षिते र्थे कृष्णवर्णनिर्ऋतिशब्दवाच्यपृथिवीसम्बन्धस्य हेतुत्वादि-
 त्येवं सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यां कारणागुणप्रक्रमेण कार्यै-
 गुणारम्भप्रसिद्धैव ज्ञातुं शक्यत्वाद्भाष्यकृतोपेक्षितां दर्शयितुं
 *तथाविदग्धइत्युक्तम् ॥ * अश्रुतोदाहरणं ऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्नि-
 र्नैयादिति यास्कस्मृतेर्द्धात्वत्रयवस्यापि धात्वर्थवाचित्वकल्पनया
 व्याख्यावगममाद्रौशब्दस्य रुजत्यर्थरोगवाचित्वं दकारस्य च ददात्यर्थ-
 दानवाचित्वं कल्पयित्वा रोगदानाख्यावयवार्थसम्बन्धरूपस्य रोग-
 दत्वस्यास्मृतत्वरूपार्थहेतुकत्वादित्येवं सम्बन्धस्येति सूत्रावयव-
 व्याख्यार्थमश्रुतमिति भाष्यमुपेक्षितं व्याख्यातुं *मश्रुते चेत्युक्तम् । *
 निष्पकसम्बन्धस्य सुखरूपार्थहेतुत्वादित्येवं सम्बन्धस्येति सूत्रावय-
 वव्याख्यार्थमायुतमिति भाष्यं विलीनेति वार्त्तिकावयवेन निष्पकायु-
 तशब्दसामानाधिकरण्योक्त्या निष्पकशब्दव्याख्यार्थतया सूचितस्या-
 युतशब्दस्य व्याख्यानान्न व्याख्यातम् । विधिस्त्विति सूत्रार्थातिदेशा-
 र्थत्वेन सूत्रद्वयं योजयितुमाह * नियोगतस्त्विति । * सप्रायादिति
 वाक्येति च सूत्रद्वयार्थातिदेशार्थत्वेन विदग्धवर्जं सूत्रद्वयं योजयितु-
 माह *प्रकरणेति । * भाष्यकृतात्वप्राप्तिविधिपक्षो दिग्विभागसूत्रयो-
 जनार्थेनार्थवत्त्वाद्विधिरिति भाष्येण परुषिदितसूत्रयोजनार्थेन चार्थव-
 त्वान्मनुष्यसम्बन्धाच्चेतिभाष्यान्निष्कृष्टेनार्थवत्त्वाद्विधय इत्यवयवेन
 विधिस्त्विति सूत्रोक्ते नियमविधिपक्षे प्यर्थात्सूत्रद्वययोजनसिद्धेर्मनु-
 ष्यश्रुतिविरोधेन चातितुच्छशुद्धकर्मपक्षे स प्रायाद्वाक्येति सूत्रद्वयो-
 क्ते योजनस्य मन्दप्रयोजनत्वान्न सूत्रत्रयार्थातिदेशार्थत्वेन योजितम् ।
 तत्प्रकरणे यदितिसूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन योजयितुमाह * सर्वेति । *
 वाक्यप्रकरणानुग्रहायेतिभाष्ये वाक्यप्रकरणानुग्रहादिति भाष्ये च
 प्रकरणोक्त्या कर्मधर्मत्वप्रमाणत्वसाम्यात्समाख्याप्युपलक्षितेति

सूचनार्थः सर्वशब्दः । एतत्सूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन परुषिदितसूत्रयो-
जनार्थमन्वाहार्थ इति भाष्यं दर्शपूर्णमासदक्षिणाभूतान्वाहार्थाङ्गभूता-
स्तरणगर्भेष्वन्तरालवनसम्भवेऽपि ज्योतिष्टोमदक्षिणासु च ब्रीहियव-
तिलमाषरूपासु प्रस्थादिसंमितत्वरूपपूर्णत्वसंभवेऽपि ज्योतिष्टोमद-
क्षिणायां कस्यांचित्स्नेहकार्याभावेन निष्पक्वासंभवादयक्तमाशङ्क्य
दक्षिणासु चेतिचकारोक्ते नवनीतेनाभ्यङ्ग इति विहिते ऽभ्यञ्जने
यजमानसंस्कारार्थत्वान्मनुष्यप्रधाने विलीनत्वगुणविधानेन निष्पक्-
त्वापन्नस्य नवनीतस्य निवेशोपपत्तिसूचनार्था मनुष्यप्रधानोऽपि : ॥
तत्प्रधाने वेति सूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन योजयितुमाह * वाक्येनेति * ।
भिन्नत्वाद्वाक्यानामिति दिग्विभागसूत्रस्थेन परुषिदितसूत्रस्थेन च
वाक्यभेदप्रसंगादिति भाष्यावयवेनोक्तस्य दक्षिणादौ निवेशे वाक्य-
भेदप्रसङ्गस्य प्रकरणसमाख्यावार्थत्वसूचनार्थ * प्रकरणेत्युक्तम् *
षष्ठ्यन्तसम्बन्धापन्नमनुष्यप्राधान्यशङ्कानिरासार्थ * फलेत्युक्तम् ॥ *
अर्थवादो वेति विधिना चेति च सिद्धान्तसूत्रद्वयार्थातिदेशार्थत्वेन
योजयितुमाह * तेनापि सहेति । * पर्वप्रदंशत्वग्रहचमसपात्रविला-
धिकत्वनवनीताविदहनविधिशेषत्वं चकारेणेकम् ॥ कीदृशी स्तुति-
रित्याशङ्क्य यथा प्रतीच्युदीची वा दिङ्मनुष्याणां पितॄणां वा दक्षि-
णोचिता तथा प्राची देवानां यथा च मूलपर्वान्तराले दर्भलवनं
मनुष्याणां समूलं च दर्भलवनं पितॄणामुचितं तथा पर्वणि देवानां
यथा च पात्रविलसंमितं ग्रहणं मनुष्याणां पात्रविलाद्याधो ग्रहणं
पितॄणामुचितं तथा देवानां पात्रविलादधिकग्रहणमित्यौचित्येन
प्रतीच्यादिदक्षिणादि च मनुष्याणां पितॄणां च यथाक्रममुचितं न-
देवानां प्राच्या देवे तु तेषामुचितमिति विपर्ययेण वा स्तुतिरिति
प्रकारद्वयमाह * सम्यगिति । * यत्प्रतीच्यादियन्मनुष्यादिसम्बन्ध-
त्वेन श्रुतं तत्तत्सम्बन्धित्वेन सम्यगुचितमित्येवं सम्यक्कृतोक्तयौ
चित्योक्तैर्यथाविदितो नुवाद्यो मनुष्यादिविषयो यस्य प्रतीच्यादेस्त-
द्विधेयस्य प्राच्यादेर्विषयो देवाख्यादन्यमनुष्यादिविषयमित्येवं च
यथाविदितान्यविषयोक्त्या बहुव्रीहद्वयगर्भकर्मधारयभूतया विपर्य-
योक्तेः सम्यक्कृतत्वेनौचित्येन यथाविदितविषयान्यविषयत्वेन विप-
र्येण वा स्तुतेर्निवीतोदाहरणे यद्यौचित्येन स्तुतिस्ततोत्राप्यौचित्येन
तत्र विपर्ययेण स्तुतावत्रापि विपर्ययेणैत्येवंविधेकेनातिदेशात्सिद्धि-

रित्यर्थः । विदग्धोदाहरणे वा विदग्धाश्रुतत्वयोः काष्ण्यरोगदत्त्वा-
पादकत्वेनाप्राशस्त्यादविदहनश्रपणमेव प्रशस्तमित्येवं रूपत्वेनौ-
चित्यविपर्ययरूपत्वाभावाद्विदग्धोदाहरणाद्विवेकेनोदाहरणान्तरेष्वी-
दृश्याः स्तुतेः सिद्धिरिति विवेकोक्त्या सूचितम् ।

परुषिदितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वत् ॥ १७ ॥

अनृतवदननिषेधस्य क्रतुधर्मत्वम् । अधि० ३

अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ १८ ॥

निर्वीताद्यधिकरणवदिहापि प्रकरणत्रयेण सह प्रकरणस्य विरो-
धाविरोधचिन्तेति शङ्कानिरासायास्मिन्नाधिकरणे श्रुत्या सहोत्तर-
स्मिंल्लिङ्गवाक्याभ्यां तदुत्तरयोर्वाक्येन सहैति लाघवायाधि-
करणचतुष्टयस्य प्रकरणसङ्गत्युक्तिपूर्वं प्रस्तुताधिकरणाविषयं
६२३।१ विविनक्ति * तेनैवेति * ॥ अकर्मक्रतुसंयुक्तमित्कदाहरणो
क्त्यर्थे सौत्रे पदद्वये प्रतिषेधादर्शपूर्णमासादिप्रकरणगता इति
पदाभ्यां व्याख्याते । निषेधैदमर्थ्यनिर्णयान्निषेधैदमर्थ्यनिर्णय-
यसिद्धेः सन्देहायोगात्तेषामुदाहरणत्वायोगमाशङ्क्यैतदधिकरणका-
र्यप्रवृत्तिकैमर्थ्यविचारात्प्रागनवधारितैदमर्थ्यपदार्थाविषयतयोदाहर-
णे विशेषितेऽनार्षेयं वृण्णितेऽनानुयाजेषु येयजामहं करोतीति वद्विधि-
प्राप्ते विकल्पापत्तेर्निषेधायोगान्निषेधे कैमर्थ्यनिर्णयस्य निषेधै-
दमर्थ्यनिर्णयाधीनत्वानुपपत्तेस्तन्निमित्तसन्देहायोगाशङ्कानिरसायो
दाहरणविशेषणानर्थक्यमाशङ्क्या नृतवदनादीनां विधि विना प्य
पूर्वानपेक्षलौकिकक्रतूपकारार्थत्वेन पुरुषोपकारार्थत्वेन वा तत्सा-
धनसामर्थ्यात्प्राप्तानां निषेधोपपत्तिरुक्ता ॥ तत्रेति भाष्येण किमयं
निषेधो दर्शपूर्णमासाङ्गभूतस्यानृतवदनस्य ततश्च प्रकरण एव
निषेधनिवेशो यं प्रायेण वान्नोनृतवादिनीत्वात्पुरुषार्थत्वेन प्राप्तस्या-
नृतवदनकर्मणो यं निषेधस्ततश्च पुरुषधर्म इति वदता निषेध्यनि-
षेधयोरपि कैमर्थ्यसन्देहमुक्तम् । हेतुहेतुमद्भावेनोपपादयितुमाह * ते-
ष्विति * निषेधकैमर्थ्यनिर्णयस्य प्रवृत्तिकैमर्थ्यावधारणाधीनत्वोपपा-

दनार्थं यदर्थं चेति प्रतिज्ञाय निषेधेन निषेध्यस्यानिष्टहेतुत्वज्ञापना-
दिष्टविपरीतस्य वानिष्टत्वेनात्मापकारे च्छया निषेध्यक्रियायां प्रवृ-
त्तावात्मापकारस्यानिष्टत्वाक्रतूपकारेच्छया तु प्रवृत्तौ क्रत्वपकारस्या-
निष्टत्वात्पुरुषोपकारार्थक्रियावाचिना शब्देनोपकारार्थितया पुरुषमुप-
स्थापयता पुरुषापकारस्यैवानिष्टतयोपस्थापनेन क्रत्वपकारस्य
शब्दस्पर्शायोगादात्मापकारार्थिनश्च क्रत्वपकाराख्यानिष्टहेतुत्वज्ञाप-
नेपि निवर्तयितुमशक्यत्वात्पुरुषार्थक्रियानिषेधेन निवृत्तिसिद्धौ
क्रत्वार्थायाः क्रियायाः क्रत्वपकाराख्यानिष्टहेतुत्वाकाङ्क्षानुपपत्तेः
क्रतूपकारार्थक्रियावाचिना वाशब्देनोपकारार्थितया क्रतुमुपस्था-
पयता क्रत्वपकारस्यैवानिष्टतयोपस्थापनेन [पुरुषापकारस्य शब्द-
स्पर्शायोगाक्रतूपकारार्थिनश्चात्मापकाराख्यानिष्टहेतुत्वज्ञापनेपि नि-
वर्तयितुमशक्याक्रत्वर्थक्रियानिषेधेन] पुरुषार्थायाः क्रियायाः पुरु-
षापकाराख्यानिष्टहेतुत्वाकाङ्क्षानुपपत्तेरन्यार्थक्रियानिषेधस्यान्यार्थ-
त्वायोगे नहीत्यनेनोक्तेस्त्युपायमांसभक्षणादिपुरुषार्थक्रियानिषेधस्य
क्रत्वर्थत्वाभ्युपगमाद्वभिचारमाशङ्क्य तस्यामिनिषिद्धानुष्ठाना-
पादितवैगुण्यात्कतोः फलानुत्पत्तेः पुरुषस्य क्रतुसफलकामस्येष्टफ-
लालाभाख्यानिष्टप्रसंगात्तत्परिहारार्थत्वेपुरुषार्थसिद्धेरव्यभिचारसू-
चनार्थं *सर्वपदेत्युक्तम् * ॥ अतोनिषेधकैमर्थ्यनिर्णयार्थत्वात्प्रवृत्ति-
कैमर्थ्यचिन्तापि युक्तेत्युपसंहरति * तस्मादिति * सर्वेष्वेवाख्याते-
ष्वित्यादिसिद्धान्तभाष्ये वक्ष्यमाणस्य कर्तुराख्यातानभिधेयत्वस्य
प्रवृत्तिकैमर्थ्यनिर्णयार्थत्वाद्भक्तव्यतामुपपादयितुमाह *प्रवृत्तीनाम-
पि * अवारण्याधीतानां निषेधानां निषेधैदमर्थ्यावधारणं विनैदम-
र्थ्यावधारणाशक्तेर्निषेधैदमर्थ्यावधारणायाख्यातचिन्ता युक्ता प्रकर-
णाधीतानां त्वनृतवदनादिनिषेधानां स्त्रीगमनमांसभक्षणादिवत्प्रकर-
णादेवैदमर्थ्यावधारणोपपत्तेर्निषेधैश्चसाक्षात्सैवैदमर्थ्यावधारणायाख्या-
तानां कर्तृवाचित्वावाचित्वेन चिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्याह * ताव-
च्चेति * एवंपदार्थवाक्यार्थसंघातैरुपकल्पितां विशिष्टां भावनां प्राप्य-
वृत्तिर्विधिनिषेधयोरिति न्यायेन विधिवन्निषेधस्यापि विशिष्टभावना-
विषयत्वादनृतादिनिषेध्यवदनभावनादिविशेषणवत्पुरुषार्थत्वक्रत्वर्थ-
त्वयोरपि विशेषणयोर्निषेधविषयत्वावगतेराख्यातानां च कर्तृवा-

चित्वावाचित्वान्यतरूपेण निर्णयं विना स्त्रीगमनमांसभक्षणादि-
वदनृतवदनादीमैकान्तिकपुरुषार्थत्वाभावेनानुयाजादिवच्चैकान्ति-
कक्रत्वर्थत्वाभावेन तत्क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वनिर्णयायोगाभिषेचनानां स्ववि-
षयभूतविशिष्टभावनाप्राप्त्यर्थमाख्यातापेक्षोपपत्तेस्तच्चिन्ता युक्तेत्या-
शयः । आख्यातचिन्तायाः संदेहभाष्यारूढत्वोक्त्यै येन कारणेन
क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वनिर्णयं विना भावनायाः साध्यांशस्यैवापूर्णत्वेना-
पूर्णतया विधिनिषेधविषयत्वायोगादन्यतो नवधारितैकान्तिकक्रत्व-
र्थपुरुषार्थत्वायाश्च भावनायाः पुरुषवाचिकमिपदाद्यन्वयं विना पुरु-
षार्थत्वानवधारणाद्वलवत्प्रमाणविरोधपरिहारं च विना प्रकारेण
क्रत्वर्थत्वानवधारणात्कर्तृवाचित्वावाचित्वेनाऽऽख्यातं निर्णयं विना
क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वनिर्णयासिद्धिस्तेन कारणेनाख्यातशब्दाः किंपुरुषार्थी
भावनामभिदधति क्रत्वर्थी वेत्येतत्संदेहभाष्येनार्थादुक्तं भवतीत्याह
तेनेति अनुवादकस्याख्यातस्य कर्तृवाचित्वेपिपुरुषार्थत्वात्तेपाश-
केर्विधायकत्वविशेषणसूचनार्थं विध्युक्त्याख्यातोपलक्षणम् । विधा-
यकाख्यातचिन्तायां समिदादिवाक्यस्थानामप्याख्यातानामुदाहार्य-
त्वापत्तेः प्रतिषेधाउदाहरणमिति विशेषणानर्थक्यमाशङ्क्य प्रवृत्ति-
कैमर्थ्यचिन्ताकाले सर्वेषामुदाहरणत्वेपि तस्याः प्राधान्याभावा-
द्विशेषणार्थवत्वोपपत्तिं सूचयितुमाह * ततश्चेति * प्रधानचि-
न्ताकाले विधीनामुदाहरणत्वनिरासायैवकारः एतस्मिन्नधिकरणे
प्रयाजादीनामाख्यातगम्यपुरुषार्थत्वनिरासेऽपि प्रकरणाधिकरणे
विश्वजिदादिवत्फलकल्पनया पुरुषार्थत्वमाशङ्क्य निरासादपौ-
नरुत्तमम् ॥ विधायकाख्यातवशेन प्रवृत्त्यैतदमर्थ्यनिरूपणेनानृतं वदे-
दित्यस्या विधायकत्वान्न तद्वशेन प्रवृत्त्यैदमर्थ्यं निरूप्येतेत्याशङ्क्या-
वान्तरवाक्यार्थविवक्षायां विधायकत्वोपपत्तिसूचनार्थं प्रवृत्तिकैमर्थ्य
चिन्तां विवृणोति * तथेति * यथा प्रवृत्तिकैमर्थ्यचिन्ताकाले समि-
दादौ चिन्ता तथाप्रापीति तथाशब्दार्थः । अनृतस्यैव निषेधत्वेनेद-
मर्थ्यस्य निरूप्यत्वादन्येन निषेधवदनकैमर्थ्यचिन्तानर्थक्यमाशङ्क्यानुतै-
दमर्थ्यनिर्णयार्थत्वं वदनैदमर्थ्यनिर्णयस्य सूचयितुमाह * यदर्थं चे-
ति * अवान्तरवाक्यार्थविवक्षया विधायकत्वोपपत्तावपि महावाक्ये
वान्तरवाक्यार्थस्याविवक्षितत्वादविधेयत्वेनानृतवदनस्य प्रयो-
जनानां काङ्क्षत्वात्कैमर्थ्यचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य निषेधरूपमहा-

वाक्यार्थवेलायां विधेर्निषेधपरत्वेनानृतवदनस्याविधेयत्वेऽपि शेषस्य निषेधात्परिशिष्टस्य निषेध्यस्यानृतवदनस्य निषेधान्वयायावश्यमनुवादितव्यत्वाद्प्राप्तस्य चानुवादायोगात्प्रापकं च विना प्राप्ययोगात्प्रापकस्य च लौकिकस्यापि रागादेरैदमर्थ्यावधारणापेक्षत्वादनुवादसिद्धयै प्रापकोक्तयेऽवान्तरवाक्यार्थस्यावश्यविवक्षणीत्वं सूचयितुमाह * प्रतिषेधेति * निषेधोपलक्षितमहावाक्यार्थवेलायां यद्यपि निषेधपरो विधिरविधिर्वाविधिबिरुद्धो नञ् तथापि यत एव निषेधपरो ऽत एव शेषस्य निषेध्यस्यानुवाद्यत्वाद्वाधारितैदमर्थ्यस्यैव च विशिष्टां भावनां प्राप्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोरिति न्यायेन निषेध्यत्वात्तादृशस्यैवानुवाद्यत्वावगतेरनुवादसिद्धयर्थे प्रापकोक्तये ऽवान्तरवाक्यार्थं विवक्षित्वानृतवदनकैमर्थ्यचिन्ता कार्येत्यध्याहारेणावृत्तविधिशब्दाकारप्रस्थेयेण च व्याख्येयम् । सकृच्छ्रुतस्याख्यातस्य निषेधनिषेध्यरूपार्थद्वयविधायित्वायोगमाशङ्क्य नञोभावमात्रवाचित्वेन निवर्तनाख्यनिषेधार्थत्वायोगाच्छ्रुतस्य विधिर्नञनुरक्तस्य निषेधपरत्वपक्षे निषेध्यानुवादान्यथानुपपत्तिगम्यं प्रापकमङ्गीकृत्य यत्पुरुषार्थं कर्तव्यं वानृतवदनं तन्न कुर्यादिति वचनव्यक्तिरभावमात्रवाचिनोपि विधिप्रत्ययोक्तकर्तव्यत्वाभावाख्यानिवर्तनार्थत्वोपपत्तेर्नञमात्रस्य निषेधपरत्वपक्षे तु यत्कर्तव्यं पुरुषार्थं वानृतवदनं कुर्यात्तत्रेतिश्रुतविधिप्रत्ययसंहितेन प्रापकसंहितं निषेध्यमनूद्य नञमात्रेण निषेधोक्तौ वचनव्यक्तिरित्याह * ततश्चेति * उभयत्रोपलक्षणार्थं पुरुषार्थकर्तव्योक्ती । शेषानुवाद्यत्वपरामर्शार्थं स्ततः शब्दः । एकत्र विधेर्निषेधपरत्वपक्षेऽपरत्वविधेर्नञोनिषेधपरत्वपक्ष इत्यर्थः ॥ यतश्चावधारितैदमर्थ्यमेव शेषमनुवाद्यं ततः सर्वस्य निषेध्यैदमर्थ्यस्य निषेध्यैदमर्थ्यस्य च विधेर्निषेधपरत्वे साक्षादाख्याताधीनत्वान्नञोपि निषेधपरत्वे कर्तव्यत्वाभावाख्यनिषेधप्रतियोगिकर्तव्यतोक्तेराख्याताधीनत्वेनाख्याताधीनत्वादाख्यातेन कर्त्तव्यते नचेत्याख्यातगता चिन्ता सर्वेष्वेवाख्यातेष्वित्यादि सिद्धान्तभाष्ये भविष्यतीति कर्त्तुराख्यातानभिधेयत्वस्य वक्तव्यतामुपपादितामुपसंहरति * ततश्चेति । * ऐदमर्थ्यनिरूपणस्याख्यातायत्तत्वमुपपादयितुमाह * तत्रेति ॥ * १२४।१ कर्त्तुराख्यातवाच्यावाच्यत्वचिन्तामानर्थक्येनाक्षिप्तुमाह * मनु चे-

ति । * वैयाकरणेन कर्त्रभिधानाभ्युपगमात्प्रयाजादीनां कृत्वर्थत्वा-
 भ्युपगमाच्चेहाक्षेप्ता धात्वर्थातिरिक्तभावनानभ्युपगमेऽपि धात्वर्थसा-
 मान्यभावनामभिप्रेत्य भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृतिमूलत्वसूच-
 नार्थं भावनाप्रधानाख्यातवादिमिमांसकं प्रति बोधनार्थं च भावनाप्र-
 धानत्वोक्तिः । अनिष्पादितायाः क्रियायाः कृत्वर्थत्वायोगान्निष्पाद-
 ककर्त्रन्वयस्य प्रकरणानुगुणत्वोक्तिः ॥ आख्यातवाच्यं कर्त्तारं प्रति
 भावनायाः श्रौतेन प्रधानतया त्रयेण सह प्राकरणिकस्य कर्तुं प्रत्यङ्ग-
 ऽतयाऽन्वयस्यातुल्यकक्षत्वेनाविरोधं संमार्गभावनायाः ग्रहदशापवि-
 त्रान्वयाविरोधदृष्टान्तपूर्वमन्वयमुखेन तावद्विवृणोति *तद्यथेति ॥*
 द्वावपि प्रत्यङ्गतयान्वये द्वयोः शेषिणोरेकशेषसमवायलक्षणो विरोधः
 प्राधान्येन त्वन्वये द्वयोः शेषयोरेकशेषिसमवायलक्षणो विरोधः
 स्यान्नत्वेतद्वयमप्यस्तीति व्यतिरेकमुखेन विवृणोति *यदि त्विति ॥*
 कर्तुप्राधान्येन सह कर्त्तुः प्राधान्यस्योभयोः शेषिणोरेकशेषसमवा-
 यलक्षणो विरोधः स्यादित्यर्थः । अतः श्रुतिप्रकरणयोर्नानाविषयत्वे-
 नैकविषयत्वाख्यसमवायाभावाद्विरोधानुपपत्तेः श्रुत्या प्रकरणवा-
 द्ययोगात्कर्त्तुराख्यातवाच्यवाच्यत्वचिन्तानर्थिकत्वाक्षेपमुपसंहरति
 * अत इति । * अङ्गत्वेन कर्त्तुर्वाच्यतामाक्षेप्ताऽभिमतमभ्युपेत्यैवता-
 च्चत्प्राधान्यमुपपादयति * नैतदिति । * श्लोकं व्याचष्टे * पद्यपी-
 ति । * पाकादिशक्तस्यापि काष्ठादेर्ज्वलनादिव्यापारं विना पाका-
 दिसाधकत्वाख्यकारकत्वाभावप्रसिद्धेः सव्यापारस्यैव कर्त्तृरूपका-
 रकत्वेनाख्यातवाच्यत्वावगमापरोद्देशेन व्याप्रियमाणत्वस्यैव चाङ्ग-
 त्वात्कर्त्तृशक्त्यतिरिक्तव्यापारवत्याख्याङ्गत्वरूपेणाख्यातवाच्यत्वोप-
 वन्नार्थासाधकापेक्षोक्तिः । एकपदोपादानेऽप्यनुतवदनादिक्रियायाः
 श्रुत्या कर्त्तारं प्रति प्राधान्यावगतेः प्रयोजनाकाङ्क्षावेलायामप्यङ्गत्वेन
 कर्त्रन्वयानिष्पत्तेर्विप्रकृष्टस्यापि यागं प्रत्यङ्गत्वेनान्वयस्याविरोधाद्-
 ग्रहणोपपत्तिमाशङ्क्य यथाग्नीषोमीयमिति तद्धिनश्रुत्या प्रकृत्यर्थ-
 भूतयोरग्नीषोमयोर्द्रव्यद्वारा द्रव्यदेवतान्वयकल्पययागाङ्गत्वोक्तावपि
 यागस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां तयोरेव संस्कार्यत्वाख्यप्रयोजनत्वलक्ष-
 णप्राधान्यावगतेः साधनपत्योपकारिणश्च संस्कारातिरिक्तापूर्वकल्प-
 नाभावेन गौरवानापादकत्वात्तत्संभवे कल्पनागौरवापादका-
 दुपकारकत्वकल्पनानुपपत्तेः सर्वपाकादिसम्बन्धे द्रव्याकारा-

स्तण्डुलादय इत्यनेन च न्यायेन पूर्वावगतस्याङ्गत्वस्योत्तरकालाव-
 गतेन प्राधान्येनाविरोधात्पशुयागाङ्गभूतस्य पुरोडाशयागस्य पशु-
 यागसमवेताग्नीषोमसंस्कारार्थत्वं दशमे वक्ष्यते तथाख्यातश्रुत्या
 कर्तुरनृतवदनाङ्गत्वोक्तावप्यनृतवदनस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां कर्तुरे-
 व ऋतुसमवेतस्य संस्कार्यत्वलक्षणा प्रधानता न विरुद्धेत्याह * नचे- ६२५।१
 ति ॥ * प्रकर्षसेचनक्रियायामव्याप्रियमाणत्वेनानङ्गभूतास्वप्यप्सु
 करणरूपकारकत्ववाचिप्रोक्षणीशब्दप्रयोगादेवतायां च कारकत्वाभा-
 वेप्यङ्गत्वाङ्गुपगमादङ्गत्वातिरिक्तशक्तिमात्ररूपेण कारकत्वावगतेः
 काष्ठादेश्चाव्याप्रियमाणावस्थायां कारककार्यकरत्वाभावात्पुत्रे न
 ममेष पुत्र इतिवत्कारकत्वाभावापत्तेरङ्गत्वानपेक्षस्य कर्तृत्वमात्र-
 स्याख्यातवाच्यत्वादङ्गत्वानुक्तेः प्राधान्याविरोध इत्यन्यथाक्षेपं परिहृ-
 रति * अथ वेति * कर्तृत्वमात्रोक्तावङ्गप्रधानत्वान्यतरनिर्ण-
 यायोगमाशङ्क्यार्थविध्यपेक्षितं प्रयोजनमालोच्य गुणप्रधानत्वं
 भविष्यतीत्युक्ते द्वेधापि प्रयोजनाविशेषो योग्यत्वानुसाराद्योग्यत्वा-
 विशेषे च विवक्षानुसारादित्युक्तम् । कर्तृर्वाच्यत्वे प्राधान्येनैवो-
 क्त्वापत्तिरित्यन्यथाश्लोकद्वयेन परिहरति * यद्वेति * प्रत्ययार्थत्वा-
 विशेषाद्भावनां प्रति प्राधान्यायोगमाशङ्क्याख्यातवाच्यकर्तृवादि-
 नाख्यातवाच्यभावनानङ्गुपगमाद्धात्वर्थ एव भावनाप्रधानत्वादि-
 त्याक्षेपवार्तिकस्थेन भावनाशब्देनोक्त इति सूचनार्था प्रकृत्यर्थो-
 क्तिः ॥ क्रमवशोक्तिसूचितस्य नागृहीतविशेषणन्यायस्योभावि-
 त्यादिसूचितस्य च प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे सह ब्रूत स्तयोः प्रत्य-
 यार्थः प्राधान्येनेति स्मरणस्याख्यातेप्यपवादाभावोक्त्यर्थत्वेनावि-
 शेषोक्तिं व्याचष्टे * नहीति * रुद्रग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वेन व्या-
 ख्यापूर्वद्वितीयं श्लोकं व्याचष्टे * तेनेति * पाचकः पठतीति रु-
 द्रुक्तस्य कर्तुः प्रधानभूतस्य पाकविशिष्टस्यैव पठनान्वयवदा-
 ख्यातोक्तस्यापि प्राधान्ये सति पठनविशिष्टस्यैव पाकान्वयाव-
 गमापत्तेः पावको गृहे पठतीत्यादिप्रयोगे च गृहादीनां सन्निध्य-
 विशेषे ऽप्याख्यातपदोक्तेनैव धात्वर्थेनान्वयावगमात्सामान्यरूपेण
 न्यायेनावस्थितं प्रत्ययार्थप्राधान्यमाख्यातेप्युत्सर्गतः प्राप्तं प्रतीति
 वैलक्षण्यरूपेण न्यायान्तरेणापोद्यतेत्याशङ्कते * ननु चेति * न्याया-
 न्तरं विवृणोति * तथा हीति * चतुर्थपादपूर्वकं श्लोकं व्याचष्टे * द्वयो-

१२६।३ स्तावदिति*प्रतीतेरपवादकत्वोपपादनार्थ * नचेत्युक्तम् * आ-
ख्याते कर्तुरूपसर्जनत्वोक्तिर्द्धात्वर्थप्राधान्यसिद्ध्यर्था प्रत्ययार्थप्राधा-
न्यविषयौत्सर्गिकन्यायापवादार्था चेत्त्रिविकल्प कर्तुरूपसर्जनत्वेप्या-
ख्याते भावनायाः प्राधान्यात्तस्याश्च स्वपदस्थधात्वर्थविशिष्टाया
एव पदान्तार्थान्वयाभ्युपगमेनानिष्टापत्यभावादूगृहादीनां चाधि-
करणादिकारकाणां कारकभूतेन कर्त्रान्वयाहत्वाक्रियात्मिकां
भावनानां प्राधान्येनाख्यातोक्तामुक्ता कृदन्तपदस्थधात्वर्थान्वि-
प्तोपसर्जनभूतभावनान्वयायोगात्कृदाख्यातसन्निध्यविशेषेप्याख्याते -
नैवान्वयोपपत्तेर्द्धात्वर्थप्राधान्यापादकहेत्वभावाच्च तावदाद्यः कल्पः
आख्याते च स्वपत्ते भावनायाः प्रत्ययार्थभूतायाः प्राधान्यानपवा-
देनौत्सर्गिकप्रत्ययार्थप्राधान्यविषयन्यायापवादयोगाच्च द्वितीयो-
पपत्तिरिति परिहर्तुमाह * उच्यतइति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * भावेति *
कर्तुः प्राधान्याभावेऽपि प्रधानभूतां भावनां प्रति धात्वर्थस्योपस-
र्जनत्वप्राधान्यानापत्तौ भावप्रधानत्वोक्त्या सूचितायां तथापि
प्रतीतिवशाद्धात्वर्थस्य प्राधान्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य भावनाकाङ्क्ष-
वशेन धात्वर्थान्वयात्तस्याश्च प्रयत्नात्मकत्वेनेच्छायोनितयेच्छावि-
षयत्वाहंपुरुषार्थरूपभाव्याकाङ्क्षत्वाद्धात्वर्थस्यापुरुषार्थत्वेन भाव्य-
त्वानुपपत्तेर्नित्यं कर्तुः प्राधान्ये गुणत्वे वा करणत्वाच्च कदाचि-
त्प्राधान्यमिति सर्वत्र स्थितमितीह जन्मनीति व्याख्यानायोक्ते
धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयत इति धात्वर्थस्यैव
भावशब्दवाचकत्वेन स्मृतस्य भावप्रधानमाख्यातमिति प्राधान्य-
स्मृतेर्द्धात्वर्थप्राधान्यशङ्कानिरासायान्यदेव हि धात्वर्थसामान्यं क-
रणात्मकं अन्यच्च भावनानामसाध्यत्वेन व्यवस्थितमित्यत्राख्याते
प्रधानतया स्मृतस्य भावनाख्यस्य भावस्य धात्वर्थान्वयतोक्तेत्यु-
क्तम् । धात्वर्थस्य भावत्वस्मृतिस्तु नपुंसके भावे क्त इत्यादौ शुद्धः सा-
मान्यरूपो धात्वर्थ एव भावो भिधीयते नतु तस्य भावस्त्वतलावि-
त्यादाविव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्येवं व्याख्येयेत्याशयः । द्वितीयकल्प-
निरासार्थत्वेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातुं शङ्कते *नन्विति* ततश्चौत्सर्गिक-
न्यायापवादार्थं कर्तुरूपसर्जनत्वोक्तिरित्याशयः । कर्तुरूपसर्जनत्वेऽपि
मत्पत्तेः प्रत्ययार्थभूताया भावनायाः प्राधान्यानिवृत्तेः कर्तृप्राधान्यनिवृ-
त्तादपि नौत्सर्गिको न्यायो निवर्त्त्यति कर्तृप्रत्ययार्थत्वरूपे तु

त्वत्पक्षे कर्तृप्राधान्यानिवृत्तेरेव नौत्सर्गिको न्यायो निवृत्त्यर्थेति चेत्
व्याचष्टे * सत्यमिति । * मीमांसकपक्षे कर्तृप्राधान्यं चैश्वर्यवृत्तौ
कथं नौत्सर्गिकन्यायनिवृत्तिरित्याशङ्क्याह * यो हीति । * कर्तृप्र-
त्ययार्थपक्षे तर्हि न्यायप्रतीत्योर्विरोधात्प्रतीतिबलीयस्त्वेनौत्सर्गिको-
न्यायो निवृत्त्यर्थेतित्याशङ्क्य स्मृत्युपबृंहितस्यौत्सर्गिकस्यापि न्यायस्य
लौकिकप्रतीतिबलेन निवृत्त्ययोगात्प्रतीत्यतिक्रमेण कर्तुः प्राधान्यम-
भ्युपगन्तव्यमित्याह * यस्य त्विति । * कर्तृप्रत्ययार्थवादी चेद्भाव-
नामपि प्रत्ययार्थं वदेत्ततः प्रत्ययेन भावनोपादानात्कर्तृसंख्यादिप्र-
त्ययार्थवत्कर्तृरप्युपसर्जनत्वे प्रत्ययार्थप्राधान्यलक्षणस्य भावनाप्रा-
धान्यानुगमविषयत्वात्प्रतीतिरपि प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृत्युपबृंहिता
स्यान्न त्वसौ भावनां प्रत्ययार्थं वदतीति कर्तृवैत्यनेनोक्तो धात्वर्थ-
स्य भावस्य विशेषरूपेण धातूपात्तस्य सामान्यरूपेण वा धात्व-
र्थसामान्यवाचिकरोतिसमानाधिकरणाख्यातप्रत्ययोपात्तस्य भाव-
प्रधानाख्यातलक्षणेन प्राधान्यस्मृतेस्तदुपबृंहिता प्रतीतिर्भविष्यती-
त्याशङ्क्य धात्वर्थविशेषस्य भावनाया वैयाकरणेनाप्यनिष्ठत्वाद्धा-
त्वर्थसामान्यस्यापि भावार्थाधिकरणे भावत्वनिरासाद्वैयाकरणेना-
प्याख्यातस्य करोत्यर्थवाचित्वानभ्युपगमेन धात्वर्थसामान्यवाचि-
त्वानभ्युपगमाच्च केन चिद्धातुना प्रत्ययेन वा भावोपादानमिति
कृत्वा कर्तृप्रत्ययार्थपक्षे भावप्राधान्यानुगमविषयं लक्षणमेव न
स्यादित्युक्तम् ॥ प्रत्ययार्थप्राधान्यलक्षणस्य भावनाप्राधान्यानुगमवि-
षयत्वाभावेऽपि कर्तृसंख्याकालोपग्रहविशेषविध्यादीनामपि प्रत्यया-
र्थत्वात्प्राधान्योपपत्तेः सर्वप्राधान्यस्य चान्योन्यानन्वयापादकत्वे-
नायोगात्कर्तृप्राधान्यानिर्णयमाशङ्क्य संख्यादीनां स्वाभाविकैकान्ति-
कोपसर्जनत्वात्प्राधान्यशङ्कानुपपत्तेर्विधेरपि प्रमाणत्वेन प्रमेयं प्रत्येका-
न्तिकोपसर्जनत्वात्कर्तृप्राधान्यनिर्णयसूचनार्थं यथा चेदं लक्षणं भाव-
नाप्राधान्यानुगमविषयं न भवति तदास्मादेव लक्षणात्कर्तृप्राधान्यं-
प्राप्नोतीत्युक्तेप्रतीतिविरोधाच्चकारसूचितेन चाख्यातोक्तस्य कर्तुः कृ-
तुक्तकर्तृवैलक्षण्यरूपेण न्यायेन विरोधात्कर्तुः प्राधान्यनिवृत्तिं तद्धेत्य-
नेनाशङ्क्य प्रतीतिमूललक्षणाभ्युपगमे तद्विपरीतलक्षणप्रणयनायोगा-
त्प्रतीतिविपरीतलक्षणप्रणेतृभिः कर्तृप्रत्ययार्थवादिभिः प्रतीतिमूल-
त्वानभ्युपगमावगतेः प्रमाणान्तरमूलस्य च लक्षणस्य तद्भावं विना

बाधायोगाल्लक्षणान्यथानुपपत्तिकल्पितमूलभूतप्रमाणान्तरोपबृंहितलक्षणबलेन लौकिकीं कर्तुरूपसर्जनत्वप्रतीतिं बाधित्वा प्राधान्यमभ्युपगन्तव्यमिति तत्रेत्यादिनोक्ता त्रिविधमप्याक्षेपपरिहारमुपसंहर्तु-
 * मिति त्युक्तम् । * आक्षेपा परिहारत्रयमप्ययुक्तं मत्वानन्तरमेव तावत्परिहारं यद्वै तदविशेषेणेति श्लोकद्वयोक्तं दूषयितुमारभते * आह-
 ति । * सम्बन्धोक्तेर्गुणप्रधानभावाशयत्वात्तादर्थ्योक्तेश्च भावप्रत्ययान्तसमासत्वेनाङ्गाङ्गिसम्बन्धवाचित्वाद्यत्र ग्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादाव-
 ङ्गाङ्गित्वलक्षणं गुणप्रधानभावं श्रुतिरूपादस्ते तत्रैकस्य प्राधान्यो-
 क्तावितरस्य तादर्थ्यं प्रसज्यते प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्त्वङ्गाङ्गित्वानपे-
 क्षविशेषणविशेष्यत्वमात्ररूपं गुणप्रधानत्वं प्रकृतिप्रत्ययान्वयात्म-
 कपदश्रुत्या प्रतीयते एवं च सति प्रत्ययार्थस्य विशेष्यत्वलक्षणप्रा-
 धान्योक्ता धात्वर्थस्य विशेषणत्वलक्षणोपसर्जनत्वावगमेऽपि ताद-
 र्थ्यनियमो नास्तीत्यर्थः । राजपुरुषदृष्टान्तं विवृणोति * तथाही-
 ति । * आदिशब्दगृहीतं दृष्टान्तं विवृणोति * अपि चेति *
 निःसंदिग्धं प्रधानत्वमस्येति बहुव्रीह्यर्थः । पदश्रुत्याङ्गाङ्गि-
 त्वानुक्तावपि श्रुत्युक्तविशेषणविशेष्यत्वानुसारेणाङ्गाङ्गित्वनियमा-
 शङ्कानिरासायाङ्गाङ्गित्वस्य विशेषणविशेष्यत्वानुसारित्वनियमाभा-
 वे चतुर्थाधिकरणभाष्यसंमतिमाह * तथा चेति ॥ * तदेव भाष्यमू-
 हेन प्रकृते योजयति * तेनेति । * एवं प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेर्विशे-
 षणविशेष्यत्वाख्यगुणप्रधानत्वाशयत्वाङ्गीकारेण क्रियायाः कर्त्रर्थ-
 त्वप्रसङ्गाभावंमुक्ताधुनाङ्गाङ्गित्वाख्यगुणप्रधानत्वाशयत्वेऽप्याभिधा-
 निकाङ्गाङ्गित्वाशयत्वाच्च वास्तवः क्रियायाः कर्त्रर्थत्वप्रसङ्गः
 प्रत्युत प्राधान्याख्येन तात्पर्येण कर्तृत्वाभिधानात्कर्तृरेव क्रियार्थत्वप्र-
 सङ्ग इत्याह * अपि चेति ॥ * यद्यपीह व्याकरणे प्रसिद्धेनाभिधानिकेना-
 ङ्गित्वाख्येन प्राधान्येन कर्तृत्वमभिधीयते तथापि कर्तुः प्राधान्येना-
 भिधानाक्रियायास्तादर्थ्यप्रसङ्ग इति यदुक्तं तन्नास्तीत्युक्ते कथमि-
 त्यपेक्षायां तदुपपादनार्थं यस्मात्प्राधान्याभिधानस्मृत्या तात्पर्यतः क-
 र्तृत्वस्य वाच्यत्वावधारणाद् गुणत्वं वाच्यमवधारितं भवतीति योज्यं
 ततस्तात्पर्यत इति तु पाठः स्पष्टार्थः । श्लोकं व्याचष्टे * प्राधान्ये-
 ति । * व्याकरणे घस्त्वर्थमनपेक्ष्यशब्दार्थेन व्यवहारात्प्रकृत्या
 स्वार्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थं प्रतीत्यर्थं स्वार्थाभिधानात्तात्पर्येण प्रत्यया-

र्थपरत्वेन प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां स्वार्थाभिधानात्मकमाभिधानिकेन शेषि-
त्वेनाभिधानं प्राधान्याभिधानं विवक्षितं नतु वास्तवेन शेषित्वेना-
भिधानं प्राधान्याभिधानोक्त्या विवक्षितं तस्मादिह व्याक्रियाया-
माख्यातस्य कर्तृत्वपरत्वाभ्युपगमे गुणताऽऽख्यातेनोक्ता भवतीत्युक्ते
कथं तात्पर्येण कर्तृत्वोक्त्या भवतीत्याशङ्क्य नहीत्युक्ता नतदिति
श्लोकावयवव्याख्यार्थः * तेनेत्युक्तम् * प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थं
प्रतीत्यर्थत्वाभावेनाभिधानिकाङ्गाङ्गित्वानभिधानात्मकेनौदासीन्येन
कर्त्रभिधानपक्षेऽप्याख्यातेन कर्तृगुणतोक्ता भवति, आभिधानिकप्रा-
धान्याभिधानपक्षे तु सुतरामिति तरवर्थसूचनायैतद्गुणत्वाभि-
धानमौदासीन्याभिधानात्मकद्वितीयपरिहारपक्षेऽप्यतिदेष्टव्यमित्याह
* एतदिति । * एतदेवोपपादयितुं द्वितीयं परिहारमनुभाषणपूर्वं
दूषयति * यत्त्विति । * तत्राप्याभिधानिकाङ्गाङ्गित्वानभिधा-
त्मकौदासीन्याख्यकेवलभिधानपक्षेऽपि वास्तवाङ्गाङ्गित्वानपेक्ष्यव-
स्तुरूपेण कर्त्रभिधाने सति वास्तवौदासीन्यरूपेणावस्थानाद्यथेष्टं
यथायोग्यं वा वास्तवमङ्गाङ्गित्वं कर्त्ताप्रतिपद्येत तस्य तु कर्तृत्वरू-
पेणाभिधानात्कर्तृत्वस्य च वास्तवगुणत्वैकान्तिकत्वाद्वास्तवोदासी-
न्याभिधानं नास्तीत्यर्थः । यद्यप्यादौ गुणत्वेनेति श्लोकोक्तमाद्यं
परिहारमनुभाषणपूर्वं दूषयति * यदपीति ॥ * श्रुतिविरोधं विवृ-
णोति * आख्यातेन हीति । * पशुपुरोडाशे देवताहेशपूर्वकद्रव्य-
त्यागात्मकस्य यागस्योद्देश्यदेवतासाध्यत्वादेवतायास्तद्धितश्रुत्यु-
क्तस्य द्रव्यद्वारा यागाङ्गत्वस्य यागप्रयोजनाकाङ्क्षावेलायामुद्देशा-
शन संस्कार्यत्वाख्यप्राधान्यावगमेऽप्यव्यावृत्तेरिह त्वंशभेदाभावा
द्व्यावृत्त्यापत्तेर्वैषम्यसूचनार्थः * व्यावर्त्तयतइत्युक्तम् ॥ * श्रुतिवि-
रोधेऽप्यानर्थक्यापत्तौ बलाबलवैपरीत्यात्सन्निधिनोपकार्यत्वाख्यप्र-
धान्योपपत्तिमाशङ्क्य सन्निधितो बलवता प्रकरणेनानर्थक्यपरिहार-
संभवे सन्निधिनानर्थक्यपरिहारयोगमाह * नचेति । * श्रुत्यविरोधात्स-
न्निधिनैवानर्थक्यपरिहारोपपत्तिमाशङ्क्य प्रकरणस्याप्यविरोधमा-
ह * यथैवेति । * गुणत्ववत्प्राधान्यस्याव्याख्यातश्रुत्यैव विधिरूपयोक्ते-
र्बलाबलविशेषाभावमाशङ्क्योभयोक्त्यशक्तेः प्राधान्योक्तौ गुणत्वत्या-
गापत्याख्यातवाच्यगुणत्ववादिना गुणत्वातिरिक्तकर्तृत्वानभ्युप-
गमात्कर्तृत्वत्यागापत्तेः स्वामित्वाख्यप्राधान्यायोगात्कर्मत्वाख्यप्रा-

- ६२८।२ धान्यापत्तेः कर्मणि लकारोत्पत्तौ यगात्मनेपदसंप्रसारणशीगुत्करणादुद्येतेत्यन्यरूपशब्दः स्यान्नतुवेदित्येवंरूप इत्याह *नचेति* कर्त्रन्तराभावेन कर्त्रीप्सिततमत्वाख्यकर्मत्वायोगादाप्यमानत्वोक्तिः । कर्तृत्वस्य द्यात्मत्वादुभयोक्त्युपपत्तिं शङ्कते * अथेति ॥ * कर्तृत्वस्य क्रियावेलायामेव सिद्धत्वात्स्वामित्वस्य तु भोगकालभावित्वात्साधकरूपमेव कर्तृत्वं न स्वामिरूपमिति न तावद्द्वयात्मकं कर्तृत्वं यदि तु स्वाम्यं विना कर्तृत्वायोगात्कर्तृत्ववाचिना स्वाख्यातेन स्वाभ्योक्तिः शङ्क्यते ततो नन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वाद्विपरीतसाधनो हेतुः स्यादिति परिहरति * एतदिति* ॥ कर्तृत्वमात्राभिधानोपपादनार्थत्वेन प्रामाणान्तरगोचरोक्तिं व्याचष्टे * यद्यपीति * तदेवाभिधीयतइत्येवकारार्थं तच्चेति चशब्दव्याख्यसूचनार्था मात्रोक्तिः ॥ स्वाभ्योक्त्यर्थस्वर्गकामादिशब्दानर्थक्यापत्तेरपिनाख्यातेन स्वाभ्योक्तिरित्याह * तथा चेति * । श्लोकार्थमुपसंहरति * तस्मादिति* । काष्ठादौ फलोद्देशाभावेन स्वाभ्याभावेपि काष्ठानि चलन्तीत्यादिप्रयोगे कर्तृत्वोक्तेरपि द्वयात्मकमेव कर्तृत्वमित्यवधारणायोगाद्गुणत्वमेव केवलं कर्तृत्वमित्याह * अतश्चेति * ॥ इतश्चेत्यर्थः ॥ श्लोकं व्याचष्टे * व्यापिहीति * ॥ परिहारत्रयदूषणमुपसंहरति * तस्मादिति * । परिहर्ता तृतीयं परिहारं समाधातुं तत्रैतत्प्रसज्येत्यादिवार्त्तिकोक्तं तावद्दूषणं परिहरति * अत्रेति * । विशेषणत्वरूपेणोपसर्जनत्वेन प्रकृत्या स्वार्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थाभिधानार्थस्वार्थाभिधानमित्येवंरूपस्याभिधानधर्मतया धर्मधर्मिणोरत्यन्तमेदाभावेनाभिधानात्मकस्य तादर्थ्यस्योपात्तत्वाद्भिधानस्य चानुष्ठानार्थत्वात्प्रकृत्यर्थानुष्ठानस्य प्रकृत्यर्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थानुष्ठानार्थत्वात्प्रकृत्यर्थोऽङ्गं प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यनुष्ठानविषयमपिशब्दात्स्वरूपविषयमपि तादर्थ्यं तादृगेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः । वस्तुधर्मभूतस्याङ्गाङ्गित्वस्याभिधानधर्मभूताङ्गाङ्गित्ववैपरीत्ये राजपुरुषदृष्टान्तस्य
- ६२९।३ विशेषणतया राजेतिवार्त्तिकोक्तस्य साध्यविकलतामाह * राजेति* राजाभिधानस्य राजविशिष्टपुरुषाभिधानार्थत्वलक्षणशब्दार्थवृत्त्यालोचनया राजाख्यस्य वस्तुनोपि पुरुषाख्यं वस्तु प्रत्यङ्गैव प्राप्तेति कृत्वा साध्यविकलो दृष्टान्तइत्याशयः । राजपुरुषमानयेत्यादौ राजाक्षतदुष्टनिग्रहाद्यर्थे राजपुरुषानयने राजाज्ञाकरत्वे पुंसो राजाङ्ग-

त्वावगमाद्राज्ञोऽङ्गता न युक्तेत्याशङ्क्य तत्रापिशब्दार्थवृत्त्यालो-
चनया राज्ञोऽङ्गत्वावगमेपि राजात्तानुष्ठानार्थानयनान्वयान्वयानुप-
पत्तिलक्षणप्रमाणान्तरवशात्प्राधान्यकल्पनेत्याह * प्रमाणान्तरेणेति * ।
विशेषणसमासश्रुत्युक्ताङ्गत्वविरोधाद्वाक्यलभ्यानयनान्वयान्वयानु-
पपत्त्या विपरीतकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्यसकूनां द्वितीयाश्रुत्युक्त-
प्राधान्यविरोधेपि वाक्यलभ्यहोमान्वयान्वयानुपपत्त्याङ्गत्वकल्पनव-
द्विपरीतकल्पनोपपत्तिं सूचयितुं शब्दार्थविपरीतकल्पनसंस्कृ-
रणे दर्शितमित्याह * तच्चेति * । व्यभिचारात्तर्हि विशेषणसमास
श्रुतेर्नाङ्गत्ववाचिता युक्तेत्याशङ्क्य प्रमाणान्तरवशाद्विपरीतकल्प-
नामात्रेण शब्दार्थत्वाभावा न भवतीति तत्रैवोक्तमित्याह * न चेति * ।
राजपुरुषशब्दस्याङ्गाङ्गिभाववाचित्वे राज्ञोऽङ्गत्वाभावात्प्रयोगे न
युज्येतेत्याशङ्क्याह * यश्चेति * । राज्ञः प्राधान्ये प्रसिद्धेऽङ्गत्वं
नास्तीत्याशङ्क्य प्रतिज्ञाहेतुप्रश्नपूर्वमुपपादयति । * अस्ति चेति *
गुणत्वप्राधान्ययोर्हेतुहेतुमद्भावेनाविरोधसूचनार्था तावत्पश्चाच्छब्दा-
भ्यां पौर्वापर्योक्तिः । द्वयात्मकत्वे प्राधान्यमपि कस्मान्नविवक्ष-
तइत्याशङ्क्यविवक्षात्वाति यदुक्तं तद्याचष्टे * तत्रेति * । उपका-
रकोपकार्योक्तिभ्यामङ्गप्रधानत्वे लक्षणयोक्ते पुरुषस्य राजान्वय
विवक्षया राजपुरुषोयामिति प्रयोगे निर्विशेषान्वयाक्त्यानर्थत्वापत्ते-
र्विशेषाकाङ्क्षायांमभिधानगतस्याङ्गाङ्गित्वाख्यस्यान्वयविशेषस्य बु-
द्धिस्थत्वेनाभिधेयगततयापि कल्पनाद्वस्तुतोपि राज्ञोऽङ्गत्वं पुंसश्चाङ्गि-
तास्तु राजपुरुषमानयेत्यादिप्रयोगे त्वानयनादिक्रियान्वये संयुक्तस्य
पुरुषस्योपलक्षणार्थं राजान्वयाक्तेः सामान्यमात्रेणाप्युपलक्षणोपप-
त्तेर्विशेषानाकाङ्क्षात्वाच्च शब्दार्थवृत्त्यालोचनया वस्तुतो राज्ञोऽङ्गत्वप्रा-
प्तिरित्याशङ्क्याह * प्रयोगेति * । निर्विशेषस्याप्यन्वयस्योपलक्षण-
त्वोपपत्तावपि निर्विशेषसामान्यायोगादभिधानगतस्य चाङ्गाङ्गि-
त्वाख्यास्यान्वयविशेषस्याभिधेयगतान्वयसामान्यविशेषायोगाद्वा-
स्तवाभिधेयगतान्वयसंभवे चाभिधानगतस्यान्वयविशेषस्याभिधे-
यसमारोपायोगाद्वास्तवस्य चाङ्गाङ्गित्वस्य पदवेलायामेव प्रतीतेः प्रा-
थम्यादाभिधानिकस्य त्वङ्गाङ्गित्वस्य पदान्तरवक्ष्यमाणक्रियोपयोगं
पुरुषस्यापेक्षालोच्य तदुपलक्षणार्थं राजान्वयोक्तेराभिधानिकेना-
पि चाङ्गाङ्ग्यन्वयेनोपलक्षणोपपत्तेर्वास्तवाङ्गाङ्ग्यन्वयानाकाङ्क्षा-

द्वाक्यवेलायां प्रतीतेर्जघन्यत्वाद्वाज्ञा भृतिदानेन पुरुषस्योपकार्यत्व-
 विवक्षायां राजपुरुषशब्दप्रयोगो राजाशाकरत्वेनोपकारकत्वविवक्षायां
 वा पुरुषराजशब्दप्रयोग इति व्यवस्थाहेतौ वास्तवेङ्गाङ्गित्वाख्ये
 र्थद्वये पदान्तरवक्ष्यमाणक्रियोपयोगमनपेक्ष्यैव तावत्पदवेलायामेव
 संभवति सत्यानयादिपदान्तरवक्ष्यमाणक्रियोपयोगस्यानाहत्य वास्त-
 वाङ्गाङ्गित्वं यथाकथंचिदन्वयमात्रापेक्षया वैवाचिकाङ्गाङ्गित्वविशेष-
 मात्रेण क्लृष्टव्यवस्थाश्रयणं न युक्तमित्याशयः शैप्रचविलम्बाख्यविशे-
 षोक्त्यर्थं तावद्वक्ष्यमाणोक्ती तत्पुरुषसमासस्य वीत्तरपदार्थप्राधा-
 न्यवाचित्वाद्वास्तवाङ्गाङ्गित्वाभावे निरालम्बनत्वापत्तेः प्रयोगासं-
 भावात्तदन्यथानुपपत्त्यापि वास्तवाङ्गाङ्गित्वकल्पनसूचनार्था विद्य-
 मानोक्तिः । अतो वास्तवमेवाङ्गाङ्गित्वं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमालोच्य
 राजपुरुषशब्दप्रयोगाद्वास्तवमेवराज्ञः पुरुषाङ्गत्वं विवक्षितमित्युपसं-
 हरति *तेनेति* उपकाराख्येनाङ्गत्वफलेनाङ्गत्वोपपादनार्थोपकारक-
 तोक्तिः । भृतिदानोपादेयं पुरुषं प्रति स्वामिनोङ्गत्वसंभवेपि गां गर्भ-
 दासं वा प्रत्यङ्गत्वाभावाद् देवदत्तस्वं गौर्गर्भदासो वेल्यादिः प्रयोगो
 वास्तवाङ्गाङ्गित्वाविवक्षायां तत्स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि वस्तुगतौ
 वोपकारतीङ्गत्वेनोपचर्यते नत्वभिधानमताङ्गताभिधेयगतत्वेनोप-
 चर्यत इत्याह *यत्रापीति* । देवदत्तादानांगवादीन्युत्थौपचारि-
 काङ्गत्वाविवक्षायां मुख्यबुद्धभावापत्तिभयेनाङ्गत्वानपेक्षोपकारित्व-
 लक्षणोपसर्जनत्वाभ्युपगमेऽप्येतदुपकारकत्वं शेषफलत्वाच्छेषस्यैव
 प्रत्यासन्नतरं शेषफलत्वाभावाच्च न शेषिणः प्रत्यासन्नतरमिति
 कृतवोपकारकत्वस्य शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वविज्ञानात्संभवल्लेषत्वस्य धा-
 त्वर्थादेकरूपकारकत्वलक्षणेनोपसर्जनत्वेन प्रत्ययार्थं कर्त्तारं प्रत्य-
 ङ्गत्वावगतेः कर्तुः प्रधानसिद्धिरिति सूचयितुमाह *अथापीति* ।
 निःसंदिग्धप्रधानत्वमिति वार्तिकोक्तस्य पाचकादिदृष्टान्तस्य
 साध्यविकलतामाह *याचकादावपिचेति* यथा राजपुरुषादि-
 शब्दे राजादीनां पुरुषादीन्प्रत्यङ्गत्वं तथापाचकादिशब्देपि देवद-
 त्तादेः पाकादिकृतवृत्तिलाभाद्युपकारद्वावात्पाकादिक्रियाणां देवद-
 त्तादीन् प्रत्यङ्गत्वं विवक्ष्यते प्राधान्यं तु निष्पाद्यत्वेनावस्थानात्सं-
 दपि न विवक्ष्यते ततश्च वस्तुधर्मभूतस्याङ्गाङ्गित्वस्याभिधानधम-
 भूताङ्गाङ्गित्ववैपरीत्येपाचकादिदृष्टान्तस्य साध्यविकलतेत्याशयः

यथा कर्मोत्पन्नकृदन्ते पक्वादिशब्दे कर्मभूतानोदनादीन् प्रत्यङ्गत्वं
तथा कर्तृभूतानपि देवदत्तादीन् प्रतीति सूचनार्थं *सर्वत्रेत्युक्तम्*
शब्दार्थवृत्त्यालोचनया वास्तवाङ्गाङ्गित्वाभ्युपगमे प्रोक्षितशब्दे क-
र्मोत्पन्नकृदन्ते शब्दार्थवृत्त्या प्रोक्षणस्य द्रव्यार्थत्वाद्वस्तुवृत्त्यापि
द्रव्यार्थत्वापत्तेः प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति प्रोक्षिता-
भ्यां दृषदुपलाभ्यां पिनष्टीति वाक्याभ्यां विहितं प्रोक्षणमवहन
नपेषणप्रयुक्तमपूर्वप्रयुक्तं वेति नावमिकी चिन्ता तादर्थ्यं विना प्रयु-
क्त्ययोगान्न युज्यतेत्याशङ्कते * नन्विति * द्रव्यार्थत्वे पि द्रव्य- ६३०।१

कार्यप्रयुक्त्यविरोधाद्वन्तिपिषिस्वरूपेणोलूखलादिद्रव्यकार्येणोलूखला-
द्यर्थं प्रोक्षणं प्रयुज्यतेऽपूर्वसाधनांशेन वा हन्तिपिषिगतेनेति नाव-
मिकचिन्तोपपत्तेः प्रोक्षणस्य द्रव्यार्थत्वेष्टेवेति परिहरति * कस्य
वेति * शङ्कापरिहाराशयौ क्रमेण विवृणोति * नन्विति * ताद-
र्थ्यस्य तदधीनविधिविषयत्वाख्यत्वात्तत्प्रयुक्तत्वस्य च तत्तत्प्रयो-
जनत्वाख्यत्वात्तादर्थ्यतत्प्रयुक्तत्वयोरभेदाशयेन द्रव्यार्थत्वान्यप्रयु-
क्त्योर्विरोधाशङ्कानुपपत्तेर्द्रव्यार्थत्वे द्रव्यस्यैव शेषित्वात्प्रयोजक-
त्वापत्तेरन्यप्रयुक्तिविरोधः शङ्कनीयः सोपि द्रव्यार्थत्वे पि धर्मस्य
नवमाद्यन्यायेन कार्यप्रयुक्तत्वाद् द्रव्यधर्मः प्रोक्षणं हन्तिपिषिस्व-
रूपात्मकेन द्रव्यकार्येणादृष्टार्थधर्मानपेक्षेणाप्यानन्तर्यात्प्रयुज्यते इत्या-
द्यतदुलपिष्टादिनिष्पादनद्वारा हन्तिपिषिसाध्यस्यौषधयागापूर्वस्य
व्यवहितत्वेऽप्यदृष्टार्थधर्माकाङ्क्षत्वात्तत्साधनांशेन हन्तिपिषित्वैका-
र्थसमवायिनोलूखलमुसलादिद्रव्यकार्येणेत्येवं चिन्तोपपत्तेर्नास्तीति
परिहाराशयः ॥ इतिकरणस्य प्रकारवाचित्वाद्यस्मादेव प्रकारो विचा-
रस्तस्माद्द्रव्यार्थत्वेऽवस्थितेपि न विरुद्धतइत्यावृत्तस्य हिशब्द-
स्यापि शब्दार्थवाचित्वाङ्गीकारेण योज्यम् । यद्यपूर्वमनेन क्रियते ततो
ऽस्याऽपूर्वं प्रयोजकं यदि हन्तिपिषी ततस्तौ प्रयोजकावित्यादिभाष्येण
प्रयुक्तिनिर्णयार्थं तादर्थ्यस्यापि तत्राधिकरणे विचाराद् द्रव्यार्थत्व-
विरोधमाशङ्क्य यदुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति पिनष्टि वा तत्प्रो-
क्षिताभ्यामिति तृतीयानिर्देशात्साधनीभूतयोरुलूखलमुसलयोर्दृषदु-
पलयोर्वा प्रोक्षणं प्रत्यङ्गित्वावगतेः किमवघातं पेषणं वा करोतीति
हन्तिपिष्योः कर्मत्वेन करोत्यर्थान्वयाद्यदुलूखलमुसलयोर्दृषदुपलयो-
र्वाहन्तिपिषिसाधनत्वं तदर्थं प्रोक्षणमुतावघातेन वा पेषणेन वा करो-

तीति करणत्वेनान्वयाद्यत्तयोरपूर्वसाधनत्वमित्युलूखलमुसलापरि-
 त्यागेनैव तादर्थ्यविचारादविरोधमाह * यो पिचेति * यद्वा द्रव्यस्य
 स्वरूपेण प्रत्ययार्थत्वाभावात्प्रकृत्यर्थं प्रत्यङ्गित्वानुपपत्तेः कारकरू-
 पेणाङ्गित्वस्याभ्युपगमनीयत्वात्कृदुक्तस्य च कारकरूपस्य द्रव्योपस-
 र्जनत्वेना निष्कर्षातिरोहितत्वेनात्मार्थतया क्रियाग्रहणाशक्तेः प्रोक्षणस्य
 कर्मभूतोलूखलादिद्रव्यार्थत्वायोगेप्याख्यातोक्तस्य कारकरूपस्य स्व-
 प्राधान्यान्निष्कर्षप्रतीतेराविर्भूतत्वेनात्मायतया क्रियाग्रहणशक्तत्वा-
 द्बदनस्यकर्त्रर्थत्वाविरोध इति वैषम्योक्त्यानिष्टापत्तिं परिहरति * ति-
 रोहितं चेति * प्राचकादिशब्दे कर्तृत्वस्यापि कृदुक्तस्य तिरोहितत्वेन
 क्रियाग्रहणशक्तिश्चकारेण सूचिता । श्लोकं व्याचष्टे ॥ * कृदन्तेति । *
 यदेतद्विशेषणत्वेनोपसर्जनत्वं सदेव शेषत्वमप्यापादयतीत्यादिवा-
 र्त्तिकोक्तस्य श्रुत्युक्तविशेषणविशेष्यत्वानुसारेणङ्गाङ्गित्वनियमस्य न
 श्रुतिवृत्ते वाक्यार्थो नेतीति पश्चेकत्वाधिकरणभाष्यविरोधमाशङ्-
 क्यैकामिधानश्रुतिबलीयस्त्वेनैकपदोपादानश्रुत्यवगतद्रव्यार्थत्ववा-
 धाशयं तद्भाष्यमित्येवं विरोधपरिहारसूचनार्थं तथाचेत्यादिवार्त्ति-
 कोक्तमङ्गाङ्गित्वस्य विशेषणविशेष्यत्वनियमाभावे भाष्यसंमतिमनु-
 भाषणपूर्वं निरासितुमाह * यत्त्विति । * श्लोकं व्याचष्टे * कारको-
 पसर्जनीभूतस्येति * ॥ तेनात्रापीतिवार्त्तिकोक्तमूहेन भाष्ययोजनं
 निरासितुमाह * नत्विति । * प्राधान्येनेह कर्तृत्वमिति वार्त्तिकोक्तं
 तात्पर्याख्येन प्राधान्येन कर्तृत्वोक्तौ कर्तुरेकक्रियार्थत्वापत्तिमनुभा-
 षणपूर्वं क्रियाफलभोक्तृत्वात्मकस्वाम्याख्यं प्राधान्यं विना कर्तृव्य-
 त्वावगतिपूर्वककर्तृत्वानिर्वाहाद्विधायकेनाख्यातेन प्राधान्यपर्यन्तक-
 र्तृत्वोक्तेर्गुणत्ववत्प्रधानतापि कर्तुः प्राप्नोतीत्येवं निरस्यति * यत्त्व-
 ति । * अधिगम्य ममेदमनुष्ठेयमिति ज्ञात्वा क्रियेत्यर्थात्पुपसर्गस्या-
 न्तर्गतगमनक्रियायोगविषयत्वाङ्गीकारेणाधिक्रियोक्तेरनुष्ठेयत्वावग-
 तिपूर्वकानुष्ठानाख्यामधिक्रियां विना शास्त्रियर्थे कर्तृत्वानिर्वाहात्क-
 र्तृणामधिक्रिया वगम्बते सा च चेतनानां प्रेक्षापूर्वकारिणां फलो-
 द्देशादते न भवेदित्युक्तेनानृतं वदेदित्यत्र विध्यभावेनानुष्ठेयत्वा-
 वगत्यभावात्तत्पूर्वकानुष्ठानाख्याधिकाराभावात्फलोद्देशकल्पनायोग-
 माशङ्क्याननूदितनिषेधायोगादप्राप्तस्य चानुवादायोगात्प्रापकं च
 विना प्राप्त्ययोगादशाब्दस्य च प्रापकस्य शाब्दे व्यवहारेऽन्वयायो-

गात्रिषेध्यतयापि शास्त्रगम्येऽर्थे विधिरवगम्यत इति विधिश्चेत्तेताव-
तोक्ता पुनः सकलमुत्तरार्द्धे विधिरप्यधिक्रियावत्फलोद्देशं विनात्मानं
लभेतेत्येवं योज्यमित्येवं श्लोकं व्याख्यातुमाह *यद्यपीति । * अनुष्ठेः ६३१२
यत्प्रवगतिपूर्वकानुष्ठानाच्चित्त्वेनाधिक्रियोक्तिव्याख्यानायानुष्ठानो-
क्तिः कृत्यल्युटो बहुलमिति स्मृतेरनुतिष्ठतीति व्युत्पत्त्यानुष्ठातृत्व-
वाचिनी अनुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकानुष्ठातृत्वात्मकस्यापि कर्तृत्वस्य
गुणात्मकत्वात्प्राधान्यविरोधशङ्कानिराससूचनार्था मात्रोक्तिः प्रेक्षा-
पूर्वकारिणां फलोद्देशं विनाऽधिकारायोगेपि मन्दधियां निष्फलैपि-
कर्मणि यादृच्छिकानुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकानुष्ठानाख्याधिकारादर्शना-
त्फलोद्देशाव्यभिचारमाशङ्क्य यदृच्छया प्रवृत्तस्य वेदेन कर्तृत्वा-
नुक्तेः स्वसम्बन्धिप्रेरणावगतिहेतुकानुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकस्यैवानु-
ष्ठानस्य वैदिकेषु कर्मस्वधिकारशब्दे विवक्षितत्वाच्चित्तीसंज्ञानइति-
सम्यग्ज्ञानाख्यसंज्ञानवाचिन्वेतयतिधातुत्पन्नचेतनशब्दवाच्यानां प्र-
कृष्टधियामेवाधिकारो न मन्दधियामिति सूचयितुं *तादृशमेवेत्यु-
क्तम् । * निषेध्यतयापि शास्त्रगम्यार्थेधिक्रियाः विधियुक्तत्वादवगम्य-
त इत्येवं विधिश्चेत्युत्तरार्द्धावयवव्याख्यार्थं विधियुक्ताश्चेत्युक्तावृत्तै-
तदवयवसहितोत्तरार्द्धं व्याख्यानार्थं * नचेत्युक्तम् ॥ * अनुष्ठेयत्वावग-
तिपूर्वकानुष्ठानात्कर्तृत्वात्मककर्तृत्वात्मलाभान्यथानुपपत्त्या विध्यात्मला-
भान्यथानुपपत्त्या वा फलोद्देशकल्पनस्य कर्तृप्राधान्यसिद्ध्युपयोग-
माह * तेनेति । * प्रकरणावगतकृत्वर्थत्वाबोधनापि तर्हि पारंपर्येणा-
नृतोक्तिनिषेधस्य पुरुषोपकारित्वसिद्धेर्न तद्वाधेन श्रुत्या साक्षात्पुरु-
षोपकारिता कल्पनीयेत्याशङ्क्याह * साक्षादिति । * फलाश्रवणेन
पुरुषापेक्षितफलसाधनतया पुरुषार्थत्वायोगात्पुरुषसंस्कारकत्वेन पु-
रुषार्थत्वस्य वाच्यत्वापत्तेः शुद्धस्य च पुंसो निष्प्रयोजनत्वेनासं-
स्कार्यत्वात्कृत्युक्तस्य तु प्रकरणं विनाऽवगतेस्तस्य च श्रुत्या बाधान्न
कथं चित्साक्षात्पुरुषोपकारः संभवतीत्याशङ्क्य शुद्धपुरुषधर्मत्वा
योगेपि संस्कार्यस्य पुंसः कृत्वर्थत्वसिद्धौ श्रुत्या प्रकरणस्यापेक्षि-
तत्वेन तस्मिन्नेऽ बाधात्प्रकरणावगतकृत्युक्तपुरुषसंस्कारत्वेन
साक्षात्पुरुषोपकारसंभवमुपपादयितुमाह * नचेति । * कृत्वर्थस्य
पुंसो ऽहोपकारित्वेनाहृष्टकार्ययोग्यत्वाधानलक्षणसंस्कारानपेक्षत्वा-
त्फलभावेत्तृत्वयोगेय तयाश्च साङ्गप्रधानानुष्ठानमात्रात्सिद्धेस्तदाधा-

नलक्षणस्यापि संस्कारस्यानपेक्षणाक्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारताप्ययुक्ते-
 त्याशङ्कते * क इति । * प्राप्तस्याप्योदनादेर्भोज्यस्य रोगादिना
 भोक्तृतायामयोग्यस्य भोजनादर्शनात्कलसाधनतातिरिक्तभोक्तृत्वायो-
 ग्यताधानापेक्षोपपत्तेर्याजमानास्तु तत्प्रधानत्वादित्यत्र वक्ष्यमाणाया
 ग्रन्थगौरवभयाद्धानंभिधानेपि सामान्यतः पुरुषार्थत्वावधारणमा-
 त्रात्प्रकरणागम्यकृत्वर्थत्वव्यावृत्तिः सेत्स्यतीति परिहृतिः * सर्वथा ता-
 वदिति * भोक्तृत्वायोग्यताधानाख्यस्य नोपकारविशेषस्य वक्ष्यमा-
 णत्वाविशेषाभावात्सामान्ययोगः शङ्कनीय इत्याह * तद्विशेषेति । *
 तस्मादाभिधानिकेनापि प्राधान्येन कर्त्रभिधाने वास्तवप्राधान्य-
 सिद्धेः श्रुत्या क्रियायाः कृत्वर्थत्वावधारणात् प्रकरणेन कृत्वर्थत्वं
 सेत्स्यतीति तृतीयपरिहारसमाधानमुपसंहरति * तस्मादिति । *
 द्वितीयाद्यपरिहारयोः प्राधान्यांशानुक्तिसाम्यादेकहेलया परि-
 हारद्वयं समाधातुं यद्यपि कर्तृत्वं साधकत्वेनेत्यादिवार्तिकोक्त-
 न्यायेन कर्तृवाचिना प्रत्ययेन प्राधान्यांशो नोक्तः कर्तृत्वे चान-
 न्तर्गतस्तथापि कर्तृत्वान्यथानुपपत्तिद्वारा प्रत्ययेन प्रत्यायितत्वा-
 क्रियायाः प्रयोजनाकाङ्क्षावेलायां सम्बद्ध्यत इत्याह * यद्यपि
 चेति । * श्रुत्यानुक्तस्यापि स्वामित्वाख्यस्य प्राधान्यांशस्य लक्ष-
 णया प्रत्यायनं तावद् दृष्टान्तपूर्वमुपपादयति * यथेति * कर्तृत्व-
 स्योक्तस्य पुरुषं प्रति इतिर्गमनं प्राप्तिरिति व्युत्पत्त्या प्रतीतिशब्दे-
 नोक्तया कर्तृत्वसिद्ध्या फललिप्सां विनानुपपद्यमानया स्वा-
 मित्वं ज्ञास्यत इत्यर्थः । लक्षणया स्वामित्वाख्यस्य प्राधान्यस्य
 प्रत्यायनेष्यशब्दत्वाच्छब्द क्रियाया न्वयायोगमाशङ्क्य प्राधा-
 न्यप्रत्यायनार्थं प्रत्ययेन गुणत्वात्मककर्तृत्वोक्तेः प्रत्ययस्य प्राधान्ये
 तात्पर्यवसायात्तात्पर्यवृत्त्या शब्दत्वं दृष्टान्तपूर्वमुपपादयितुमाह
 * तत्रेति । * गुणत्वस्य प्राधान्यविरोधित्वात्तत्सिद्ध्यर्थत्वायो-
 गमाशङ्क्य भिन्नविषयत्वेनाविरोधमाह * गुणभावो हीति । * ते
 शब्दोक्तस्य कर्तृप्रत्ययार्थवादिनो वैयाकरणस्य मते धात्वर्थाति-
 रिक्तभावनाभावाद्भिन्नविषयत्वायोगशङ्कानिरासपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे
 * यस्यापीति * करोतिसामानाधिकरण्येनाव्यातप्रत्ययस्य तद-
 र्थवाचित्वावगतेः करोतेश्च धात्वर्थसामान्यवाचित्वे पाकं करोति
 पाकेन करोतीति वा धात्वर्थस्य कारकत्वेन करोत्यर्थान्वयायो-

गापत्तेर्द्धात्वार्थातिरिक्ता भावना प्रत्ययवाच्या यद्यप्यङ्युपगम्यते
तथापि सैव कर्त्तारमङ्करोति न धात्वर्थ इति कथमवसीयत
इत्याशङ्क्य ततश्चेत्युक्ते धात्वर्थोपि तर्हि कर्त्रनभिधानपक्षवद-
भिधानपक्षे पि भावनाङ्गमेवास्त्वित्याशङ्क्यानभिधानपक्षे भाव-
नाक्षेपं विना कर्त्रन्वयानवगतेरनुष्ठानसिद्ध्यर्थेन च कर्त्राक्षेपस्या-
नुष्ठानयोग्यभावावगत्युत्तरकालत्वात्कारणान्वयं च विनानुष्ठानो-
ग्यत्वाभावात्कारणत्वेन धात्वर्थस्यान्वयान्नावनाङ्गत्वं युक्तम् । अभि-
धानपक्षे त्वादेव कर्त्रन्वयावगतेः सकलकारकसमवधात्तत्त्वल-
क्षणत्वाच्च कर्तृत्वस्य सकलकारकसमवधानात्प्रागसिद्धेः सिद्धे कर्त्र-
न्वये भावनायाः सिद्ध्यव्यभिचारित्वेन कारकानाकाङ्क्षत्वाद्धात्वार्था-
न्वयानुपपत्तेर्भावनायां व्यापृतः कर्त्ता धात्वर्थं विना भावनां कर्तु-
मशक्नुवन्नात्मन एव कर्तृत्वसिद्ध्यै धात्वर्थमङ्गं करोतीत्युक्तम् ।
द्वाप्यङ्गीकरोतिशब्दौ त्विप्रत्यययुक्तौ भिन्नविषयत्वोक्तेराख्या-
तेन हि श्रुत्यैव गुणपर्यायात्मना कर्तृत्वमभिहितं तत्पश्चाद्भा-
वत्तयतः । श्रुतिविरोध आपद्यत इति वार्तिकोक्तविरोधनिरासोप-
योगमाह * नचेति * चकारेण ततश्चेत्युक्तं विषयान्यत्वोक्त्या ६३१४
विवृतम् ॥ नचैक एव प्रत्ययः सकृदुच्चरितः शक्नोति गुणत्व-
प्रधानत्वे युगपदभिधातुमिति वार्तिकोक्तयुगपदुभयरूपोक्त्यशक्ति-
निरासेपि विषयान्यत्वोक्तेरुपयोगमाह * यदीति * सकृदुच्चरि-
तस्यापि प्रत्ययस्याविरुद्धनैकभावनाकर्तृसंख्योपग्रहविशेषाद्यर्थवा-
चित्वाङ्युपगमेनानेकार्थोक्त्यशक्तविरोधनिबन्धनत्वावसायात्कर्तुश्च
गुणप्रधानत्वयोर्भिन्नविषयत्वेनाविरोधान्न प्रत्ययस्योभयरूपोक्त्यश-
क्त्याख्यो विप्रतिषेध इत्युक्ते भावनाधात्वार्थाख्यावच्छेदकरूपविष-
यभेदेपि कर्त्राख्याश्रयरूपविषयैक्याद्विरोधमाशङ्क्य ह्रस्वदीर्घत्व-
वद् गुणप्रधानत्वयोरोपेक्षितत्वेनशुक्लकृष्णत्ववत्स्वभावतो विरोधा-
भावादाश्रयैक्यमात्रेण विरोधायोगोक्त्यै स्वभावतश्चेत्युक्तेऽर्थगतवि-
रोधाभावेपि विशेषणविशेष्यभावानापन्नानेकार्थोक्तौ शब्दतात्पर्यभे-
दापत्तेर्भावनाकर्तृसंख्यादिवच्च गुणप्रधानत्वयोर्विशेषणविशेष्यत्वा-
भावादेतत्परिहारापरितोषात्स्वमतेन गुणत्वं शब्दाद् गम्यते प्राधान्यं
गुणत्वान्यथानुपपत्तिसामर्थ्यादित्येवमुभयरूपोक्त्यशक्त्याख्यविरोध-
परिहारेऽथेत्यनेनोक्ते कर्त्तृप्राधान्यस्याशब्दत्वे धात्वर्थस्य कर्त्रर्थ-

त्वायोगमाशङ्क्य धात्वर्थविशिष्टस्य कर्तुर्भावनाङ्गत्वे शब्देनोक्ते कर्त्र-
ङ्गत्वं विना धात्वर्थस्य तद्विशेषणत्वायोगाद्गतुर्थोपपत्तिकल्पेन शब्दा-
न्तरेण तदङ्गत्वोक्तिमभिप्रेत्य कर्त्रभिधाने पक्षे सर्वथाशब्दात् साम-
र्थ्याद्वा प्रतीतौ कर्तुः प्राधान्यप्रशक्तेर्धात्वर्थस्य पुरुषार्थत्वं प्राप्नोती-
त्युक्तम् ॥ अनया चाख्यातप्रत्ययोक्तां भावनां प्रति कर्तुर्गुणत्वाद्धा-
त्वर्थप्रति प्राधान्याद्भिन्नविषयत्वोक्त्या कृदन्ते भावनानुकेर्द्धात्वर्थ-
मेव प्रति गुणप्रधानत्वप्रसङ्गाद्विषयैक्येनाख्यातशब्दस्य पाचकादि-
शब्देभ्यो विशेषसूचनाद्वहिष्ठं विशेषान्तरमाह * अयं चेति । *
पाचकमानयेत्यादावानयनानादक्रियान्तरान्वयित्वेन कृदुक्तं पुरुषमु-
पलक्षयितुमुक्तस्य धात्वर्थस्याभिधानिकाङ्गत्वाख्यशब्दार्थवृत्तिमा-
त्रेण विशेषणापरपर्यायोपलक्षणत्वसिद्धेर्न वास्तवाङ्गत्वाकाङ्-
क्षा नानृतं वदेदित्यादौ तु क्रियान्तरान्वयानुपादानेनोपल-
क्षण्याभिधानिकाङ्गत्वाख्यशब्दार्थतया विशेषणत्वस्यानाका-
ङ्क्षितत्वाद्वास्तवमेवाङ्गत्वं धात्वर्थस्य विशेषणत्वान्वयानुपपत्तेः
परिशेषादवधार्यत इति तत्रेति विशेषणसामर्थ्येन सूचनाद्वैषम्यमि-
त्याशयः । धात्वर्थलक्षणार्था धातूक्तिः । इलोकं व्याचष्टे * शब्दा-
र्थेति * राजपुरुषादिशब्देभ्यो व्याख्यातस्योभयप्रकारविशेषोक्त्यै
राजपुरुषं वेत्युक्तम् । कर्त्रभिधानपूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानमुपसं-
हरति * तस्मादिति * विधिना सामान्यतो धात्वर्थानां पुरुषार्थत्वेऽ
वगते साक्षात्परंपरया वा पुरुषार्थतेति विशेषापेक्षायामेकपदोपादा-
नलक्षणया श्रुत्या साक्षात्पुरुषार्थत्वावगमात्प्रकरणगम्यस्य क्रत्व-
र्थस्य श्रुतिविरोधोपसंहारार्था प्रमाणोक्तिः । परंपरया पुरुषार्थत्वा-
भ्युपगमाच्छ्रुतिप्रकरणयोरविरोधसंभवेपि श्रुत्या साक्षात्पुरुषार्थत्वा
वगमात्प्रकरणबाधाभ्युपगमे सति लक्षितस्यापि तात्पर्यवृत्त्या श्रौतत्वा
दनभिधानपक्षात्पुरुषार्थत्वापत्तेः सिद्धान्तप्रयोजनाभावात्कर्तु-
राख्यातवाच्यावाच्यत्वचिन्तानां धिकेत्याक्षिपति * नन्विति *
पदानां वाक्यार्थप्रतिपत्यर्थत्वाच्छ्रौतेनार्थेन वाक्यार्थप्रतीत्यनुपयोगे
लाक्षणिकार्थतात्पर्यं युक्तं । आख्यातस्य तु श्रौतेनैव भावनाख्ये-
नार्थेनोपपत्तेरसंभवात् लाक्षणिकेर्धे तात्पर्यानुपपत्तेरवाच्यत्वे कर्तु-
रशब्दत्वापर्याया वाक्यार्थानन्वयप्रसङ्गात्प्राधान्यासिद्धेर्न धात्वर्थस्य
साक्षात्पुरुषार्थत्वापत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैष इति * कर्तु-

वैक्यार्थानन्वये लक्षणानर्थिकेत्याशङ्क्य गङ्गादिसम्बन्धिनीरादि-
स्वरूपे गङ्गादिशब्दानामिव कर्तृस्वरूपे प्रत्ययस्य तात्पर्याभावा-
त्स्वरूपेणाशब्दतया कर्तुर्वैक्यार्थानन्वयात्सर्वाकाङ्क्षापूरणाशक्तः
प्राधान्यायोगोपि भावनानिष्पादकरूपशब्दतात्पर्यविषयत्वाच्छब्दत्वो-
पपत्तेस्तेन रूपेण भावनाख्यवाक्यार्थान्वयसिद्धौ लक्षणार्थवतीति
सूचयितुं कर्तारमन्तरेण भावना न सिध्यतीति कृत्वा लक्षणा
नतु तस्य कर्तृत्वाधिष्ठानस्वरूपेण सर्वाकाङ्क्षापूरणायेति लक्षणेत्यने
नोक्तम् ॥ श्लोकोपपाद्यं तावदर्थं नैष दोष इत्यनेन सूचितम् । अभिधा-
नपक्षेपि भावनान्वयपरत्वाच्छब्दस्य धात्वर्थान्वयस्याशब्दत्वाप-
त्तिशङ्कां निरस्यन् व्याचष्टे * अभिधीयमानो हीति * श्रुत्युपात्तस्य ६३३।१
योग्यत्ववशेवार्थान्तरान्वये तात्पर्यावसायादनेकान्वययोग्यस्यागम्य-
मानविशेषतया सर्वान्वयसाधारणतात्पर्याविगतेः सर्वाकाङ्क्षापूरणश-
क्तत्वाच्च कस्मिंश्चिदन्वये शास्त्रार्थत्वहानिः लक्ष्यमाणस्य तु लक्षणातः
प्राक्तावच्छास्त्रानुक्तत्वेन शास्त्रतात्पर्यविषयत्वाख्यादर्त्तव्यत्वायोगा-
ल्लक्षणाकालेपि तद्बीजस्य शास्त्रस्य कर्तृस्वरूपे तात्पर्यस्योपसं-
हारे सति तस्य शास्त्रतात्पर्यविषयत्वाध्यवसायात्सर्वान्वये शास्त्र-
प्रमाणं भवेन्न तु कर्तृस्वरूपे प्रत्ययाख्यस्य शास्त्रस्य तात्पर्यं संभ-
वतीत्याशयः । एतदुपपादनार्थत्वेन श्लोकपूर्वार्द्धं यः शब्दः
श्रौतेनार्थेन वाक्यार्थेनोपयुज्यते स लाक्षणिकार्थपर्यन्तं तात्पर्य-
वृत्त्या यातीत्येवं व्याचष्टे * सर्वमेवेति * लक्षणया वगतमर्थं प्र-
त्यात्मानं तात्पर्यया वृत्त्या प्रापयतीत्यर्थः । तृतीयपादं तु शब्देनोक्त-
व्यतिरेकाभिधानमनादृत्याख्यातप्रत्यये श्रौतेन भावनाख्येनार्थेन
पदार्थान्तरान्वितभावेनात्मकवाक्यार्थोपयुक्ते सति न लाक्षणिका-
र्थपर्यन्ततात्पर्यगमनं युक्तमित्येवं व्याख्यातुमाह * श्रुत्यर्थ एव चेति *
अन्यपरे शब्दे कर्त्ता न वाक्यार्थोपयोगित्वेन गृह्येतेत्युक्ते कर्तुरण्यु-
पयोगः संभवन् कस्मान्न गृह्यत इत्याशङ्क्य सकृदुच्चरितस्य
श्रौते लाक्षणिके चार्थे वृत्त्याख्यव्यापारायोगेनार्थद्वयोद्देशेन वृत्त्या-
ख्यतादर्थ्यापरपर्यायार्थद्वयतात्पर्यायोगात्तद्द्वारार्थद्वयोपयोगित्वानव-
कल्पनात्पूर्वशब्दाल्लक्षणया परस्थावगतस्य संभवद्वाक्यार्थोपयो-
गस्यापि च शब्दतात्पर्यविषयत्वाभावाद्वाक्यार्थानन्वयवल्लाक्षणि-
कत्वे कर्तुः संभवदुपयोगस्याप्यनन्वये नचेत्यादिनोक्तेऽन्यपरा-

च्छब्दात्कर्त्रवगत्ययोगमाशङ्क्य निष्पादकत्वेन भावनासम्बन्धि-
 त्वान्निष्पादनान्यथानुपपत्तिबलाद् गम्यत इत्यन्यपरेपीत्यनेनोक्ते गङ्गा-
 दिशब्दात्तीरादिवत्तात्पर्यवृत्त्या गम्यत्वशङ्कायां च केवलोक्या निर-
 स्तायां भावनादिनिष्पादनान्यथानुपपत्तिबलात्कर्तृप्रतीतिवत्प्राधान्यं
 विना चेतनस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः कर्तृप्रतीतिरन्यथानुपपत्तिबला-
 त्प्राधान्यकल्पनामपि कर्ष्यतीत्याशङ्क्य प्रकरणगम्यक्रतूपकार-
 द्वारकर्त्रभिमतस्वर्गादिसिद्ध्युपयोगितद्वयापिकर्तृप्राधान्यात्कर्तृत्वा-
 नुपपत्तिपरिहारोपपत्तेर्न साक्षात्प्राधान्यकल्पना शक्येति परिहारसू-
 चनार्थ * या चेत्त्युक्तम् * कर्तृर्वाक्यार्थानन्वये लक्षणानर्थक्यश-
 ङ्कानिरासार्थत्वेन चतुर्थं पादं व्याख्यातुमाह * तदा चेति * प्रो-
 धान्यप्रतिपत्तेः निष्प्रमाणकत्वे मात्रोक्त्या शब्दव्यापारनिरासेनो-
 पपादिते शब्दात्कर्तृप्राधान्यानवगमेपि भावनयैव कर्तृव्यापाररूपत्वा-
 त्कर्तृस्वरूपोपसर्जनत्वावगतिवत्प्रयत्नरूपतयेच्छायाोनित्वात्कर्त्रभि-
 तसाधनत्वं च विना कर्त्रिच्छानुदयाद्भावानिष्पत्त्यसिद्धेर्भावन-
 नायाः कर्त्रभिमतसाधनत्वावगमात्कर्तुः प्राधान्यावगतिरपि भवि-
 श्यतीत्याशङ्क्य प्रकरणगम्यक्रतूपकारद्वारकर्त्रभिमतस्वर्गादिसि-
 द्ध्युपयोगितयापि कर्त्रिच्छोदयोपपत्तेरिच्छायाोनित्वेनापि साक्षा-
 त्प्राधान्यकल्पनाऽशक्तिसूचनार्थ * नहीत्युक्तम् * लक्ष्यमाणस्यापि
 कर्तृर्भावोक्तिमात्रात्प्रतीतस्य प्रकरणगम्याक्रतूपकारात्साक्षिकृष्टर-
 त्वात्साक्षादुपकारसंभवे च पारंपर्योपकारकल्पनायोगात्साक्षात्प्रा-
 धान्यकल्पनैवयुक्तेत्याशङ्क्य आख्यातशब्दस्य प्राधान्येतात्पर्याभावा-
 च्छ्रुत्यासाक्षात्प्राधान्यानवगतेः पारंपर्योपकारिण्यपि च कर्त्रिच्छासंभ-
 वादिच्छायाोनित्वेपि भावनायाः साक्षात्प्राधान्यावगतौ शक्यभावेन
 लिङ्गस्यापि तत्र प्रामाण्याभावात्साक्षात्प्राधान्यकल्पना निष्प्रमाणि-
 केत्याह * तेनेति * येन कारणेन शब्दः कर्त्रवगतौ न व्याप्रियते
 नच भावना कर्तृप्राधान्यावगतौ शक्ता तेन कारणेनाख्यातशब्द-
 रूपा श्रुतिर्भावनासामर्थ्यरूपं वा लिङ्गं प्राधान्यप्रमायामुदासीन-
 मित्यर्थः ॥ श्रुतिलिङ्गयोः साक्षात्प्राधान्यप्रमायां व्यापाराभावेपि
 कर्तुः सन्निकृष्टरत्वात्साक्षात्प्राधान्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य सन्नि-
 कर्षस्य सन्निधित्वेन स्थानत्वात्तस्य च प्रकरणाद्दौर्बल्यात्तद्वि-
 रोधे प्रामाण्यं नास्तीत्याह * नचेति * कर्तृवाच्यावाच्यत्ववि-

चारस्यार्थवत्वमुपपादितमुपसंहरति * तस्मादिति * किंप्राप्तमिति भाष्यं पुरुषस्यायं वदनाख्यः पदार्थ उपदिश्यते ततश्चायं निषेधः पुरुषस्य धर्म इत्येवं शुद्धपुरुषधर्मत्वपूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थत्वेन व्याचष्टे * किमिति * प्राप्तिपूर्वकत्वाग्निषेधस्य प्राप्त्युक्त्यै प्रायेणेत्युक्तम् । कः पुरुषस्योपकार इत्यपेक्षार्यां प्रत्यवायपरिहारार्थमित्युक्तम् ॥ प्रश्नपूर्वं हेतूक्त्यर्थं कुत इत्यादिभाष्यं पुरुषस्य प्रयत्नशब्दवाच्यभावनालक्षितस्य च विधेः श्रवणादित्येवं व्याचष्टे * कुतइति * श्रुतेः पुरुषो विधिश्च प्रतीयते स चोभयः पुरुषधर्मत्वपक्षे ऽर्थवान् कत्वर्थे हि वदने ऽनर्थको भवेदित्यर्थः । वदनमनुतिष्ठेदिति भाष्यावयवेनानुष्ठाता विधिश्च श्रुत्या गम्यत इति वदताऽऽद्ये भाष्यावयवे व्याख्याते श्रुतस्याप्यनुष्ठातुर्गुणत्वेनान्वयाद्वदनस्य पुरुषार्थत्वासिद्धिमाशङ्क्य कर्तृणां शास्त्रगम्ये र्थ इति वार्त्तिकोक्तेन न्यायेन कर्तृत्वस्य विधेश्चापुरुषार्थे कर्मण्यात्मलाभायोगात्तदुभयश्रुत्यर्थवत्त्वाय तस्य पुरुषेण समीहितेन प्रधानभूतेन सम्बन्धो ऽन्वयः । पदश्रुत्या गम्यत एव दर्शपूर्णमासाख्यकर्मणान्वयः प्रकरणात्ततश्च प्रकरणगम्यकत्वर्थत्ववाधेन पुरुषार्थतैव युक्त्येवं परिहारार्थं तस्येत्याद्येष शब्द इत्यन्तं भाष्यावयवं श्लोकेन व्याख्यातं सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * समानेति * योऽपि चेत्यनेन पुरुषस्येति भाष्यावयवो ६३४२ ऽपकृत्य व्याख्यातः । कर्त्रभिधानस्यापि पुरुषधर्मपक्षे ऽर्थवत्ताऽपिशब्दाभ्यामुक्ता प्रयोगवचनेनैवोपनीतस्य प्रधानकर्तृस्तदङ्गभूत धात्वर्थविधानात्प्रात्यात्मिकः कर्तृविधिर्द्वातुनोपनीतमात्रस्य च धात्वर्थस्य प्रयोगवचनेनैव विधानात्प्रात्यात्मिको धात्वर्थविधिरनर्थक इत्यावृत्त्या योज्यम् । व्याख्यातेरर्थ इतरथेति भाष्यावयवं वदनमनुतिष्ठेदित्येवं सकर्तृकधात्वर्थविध्यर्थो वदेदिति यः शब्दः स कत्वर्थत्वपक्षे वदनं भवेतीत्येतावत्यर्थे भवेत्ततश्चाविर्वक्षितकर्तृविध्याख्यस्वार्थो भवेदित्येवं योजयति * तदिति । * प्राप्तेः पुरुषधर्मत्वोपसंहारार्थं [तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति । * प्राप्तेः पुरुषार्थत्वेऽप्यकर्मैति सूत्रावयवोदाहृतस्य कथं पुरुषार्थत्वेत्याशङ्क्य प्राप्तिपुरुषार्थत्वादेवेति परिहारार्थं] यस्य चेति भाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति ॥ * निषेधपुरुषार्थतैवात्र पूर्वपक्षार्थः । पुरुषार्थता तु तत्तिमद्भ्यै

पुरुषप्रयत्नस्येत्यादिभाष्येणोपादितेति सूचनार्थं निषेधपुरुषार्थता-
मुपसंहरति * अत इति । * एतावता च भाष्येण पूर्वधिकरणसू-
त्रस्थतद्वच्छब्दबुद्धिर्स्थाकृतस्य मनुष्यधर्मशब्दस्य तत्प्रधानत्वादिति
निवीताधिकरणाद्यसूत्रावयवस्येहानुषङ्गमङ्गीकृत्याकर्मानृतनिषेधनं
मनुष्यधर्म आख्यातशब्दस्य मनुष्यप्रधानत्वादित्येवं लक्षणौपयिक-
पूर्वपक्षार्थत्वेनाकर्मेति सूत्रावयवं व्याख्यायेदानीं सचेति भाष्येण
यतोर्कर्ममनुष्यधर्मः स च नानृतं ब्रूयादिति स्मृत्यैव मनुष्यस्य प्राप्ते-
ऽतः स्मृत्यैव मनुष्यसंयोगान्नानृतं वदेदिति क्रतुसंयुक्तं वचनं नित्या-
नुवाद इत्येवं सकलं सूत्रं योजनीयमित्याह * सूत्रमिति * उपनयन-
समकालत्वोक्तेः स्मृतिमूलत्वाच्छ्रुतेरनुवादत्वायोगशङ्कानिरासार्थत्वं
सूचनार्थं दर्शयितुमासयोः कृतारम्भणीयत्वेनाधिकारात्प्रागेवेत्यु-
क्तम् ॥ क्रतुसंयुक्तोक्तिमाक्षेपपूर्वं त्रेधा समाधत्ते * कथं पुनरिति *
प्रकरणप्राप्त्या संयुक्तत्वस्य पूर्वपक्षविरुद्धत्वेनाव्याच्यत्वशङ्कानिरा-
सार्था बाधार्हत्वाशया बाधगोचरोक्तिः । श्लोकं व्याचष्टे * यदेत-
दिति । * शुद्धपुरुषधर्मविषयत्वाच्छ्रुतेर्दर्शपूर्णमासाभ्यां प्राक्प्रवृत्ता-
मपि स्मृतिं प्रति मूलत्वसम्भवाच्छ्रुतमूलत्यागाश्रुतमूलकल्पनयोश्चा-
प्रमाणकत्वादनुवादत्वायोगशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं व्याचष्टे * नन्वि-
ति । * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति । * नैषेत्यादिपरिहारभाष्यं
शङ्कानिरासाशक्तत्वात्तदसम्बन्धत्वेनाक्षेपनुमारभते * यत्त्विति * नैतच्छ-
ङ्कया सम्बद्धमित्युक्ते पुरुषधर्मत्वोक्तेः क्रतुसंयुक्तपुरुषधर्माशयत्वेनापि
सम्भवात्तद्विषयायाश्च श्रुतेः शुद्धपुरुषधर्मविषयस्मृतिमूलत्वाये-
गाच्छङ्कानिरासाशक्तत्वेन तत्सम्बन्धोपपत्तिमाशङ्क्य यदि श्रुतिश्च-
प्रकरणाद्वलीयसीति प्रकरणबाधमनुत्कैव पुरुषधर्मत्वमात्रमुत्कानु-
वादतोक्ता स्यात्ततः श्रुतिप्रकरणानुकूल्येन क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वाव-
सायाद्भिन्नविषयत्वं स्यात्प्रकरणबाधोक्त्या तु श्रुतेरपि शुद्धपुरुषध-
र्मविषयत्वावसायान्मूलत्वशङ्का निराकर्तुमशक्येति परिहारसूच-
नार्थं प्रकरणबाधानुवादोक्त्याः पौर्वापर्येण हेतुनेत्युक्तम् ॥ एतदेव
विवृणोति * तथाहीति । * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * क्रत्वर्थ-
त्वपूर्वपक्षानुपन्यासात्क्रतुयुक्तपुरुषार्थतैव क्रत्वर्थोक्त्या विवक्षिता
संभवमात्रेण वा क्रत्वर्थोक्तिः श्रुतेः पुरुषमात्रधर्मविषयत्वेऽप्यविशेष-
अवशेणोपनयनात्प्रागपि प्रवृत्तेः स्मार्त्तीनां तु धर्माणामुपनयनादिर्नि-

यम् इत्युपनयनकालत्वोपदेशाच्छ्रुतिमूलत्वे तद्विरोधं प्रागुपनयना-
त्कामचारवादभक्षा इति स्मृत्यालोचनया श्रुतेरप्युपनयनात्प्रागप्र-
वृत्त्यभ्युपगमे वाहिताग्निर्न क्लृप्तं दार्वभ्यादध्यादित्यादीनां शुद्धपुरु-
षधर्माणामप्युपनयनकालत्वादर्शनाद्दर्शपूर्णमासप्रकरणान्त्वार्थ-
त्वार्थं दर्शपूर्णमासाधिकारसमकालत्वापत्तेस्तन्मूलत्वे स्मृतेः सत्यं
ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्नब्रूयात्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः स-
नातन इति सर्वकालीनपुरुषधर्मत्वोपदेशविरोधमभिप्रेत्योपनयनकाल-
त्वेत्यादिभाष्योपपत्तिमाशङ्क्योपनयनकालत्वोपदेशस्याविशेषेण
श्रौतस्मार्त्तपुरुषमात्रधर्मविषयत्वादाहिताग्न्यादिवच्चानृतनिषेधे ऽधि-
कारिविशेषेणानुपादानात्प्रकरणानुरोधेन च श्रुतिसंकोचायोगान्मूल-
मूलिभावे ऽप्युपनयनकालत्वसर्वकालीनपुरुषधर्मत्वोपदेशाविरोधाच्चै-
तदपि भाष्यमुपपादयितुं शक्यमिति सूचनार्थं * का चेत्युक्तम् ॥ *
आक्षेपमुपसंहरति * तेनेति । * समाधातुमारभते * नैष इति । *
दोषाभावं प्रश्नपूर्वमुपपादयितुमाह * कथमिति * शुद्धपुरुषधर्मतया
द्यः पूर्वपक्षो कर्मेत्येतावता मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वादित्यनु-
षङ्गसहितो न क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतया कृत्स्नेन सूत्रेणानुषङ्गसहितेनेति
षष्ठद्वयं भाष्यात्प्रतीतेर्भाष्यकृत्संमतं तृतीयानुवादमात्रतयानुषङ्गा-
नपेक्षसूत्रमात्रात्प्रतीतेः सूत्रकृत्समीहितत्वेन भाष्यकृतो मत इत्येवं
तन्त्रेण संमतोक्तिर्द्वेधा व्याख्येयात्तत्राद्ये मूलमूलित्वं संभवति परयो-
स्त्वनुवादतेत्यर्थः ॥ श्लोकं व्याचष्टे * यदीति * कैमर्थ्यानपेक्षविध्यनु-
वादचिन्ताया लक्षणासंगतेरनुवादत्वमात्रपूर्वपक्षायोगादनुवादत्वं च
तादर्थ्याक्षेपकविध्यभावेन क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वपूर्वपक्षस्याप्ययोगात्सू-
त्रापरितोषेण शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षः तस्मिंस्तु विध्यैकान्तिकत्वाद्वि-
कल्पशून्ये ऽनुषङ्गपर्यालोचनया गृहीते कृत्स्नसूत्रागमनापत्तेः सूत्रो-
क्तानुवादत्वसमर्थनार्थं विधित्वे जञ्जभ्यमानन्यायेन क्रतुयुक्तपुरुष-
धर्मत्वापत्तेः पुरुषमात्रे च स्मृतितोऽनृतनिषेधाक्रतुयुक्तस्यापि पुंसः
प्राप्ते विधियोगात्सचेति भाष्येणानुवादत्वं ब्रवीतीत्यर्थः ॥ स चेति
भाष्येण क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वानुवादत्वोक्तौ मूलमूलित्वाऽऽशङ्कानुशु-
क्तेत्याशङ्क्याज्ञाताशयत्वेनोपपादयति * तत्रेति । * नैषेति परिहार-
भाष्यं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वाशयद्वितीयपूर्वपक्षविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे
* सिद्धान्तेति * पूर्वपक्षान्तरमेव सौत्रत्वसूचनार्थं सिद्धान्तत्वेनोक्तम् ।

परेर्वज्जनार्थत्वाच्छुद्धपुरुषधर्मत्वपक्षवर्जनेन क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्षं
 गृह्णाति सूत्रगृहीतं द्योतयतीत्यर्थः ॥ एतदेव विवृणोति * नैवेति *
 अभिक्रमणस्याभिक्राममिति धातुसम्बन्धाधिकारविहितप्रत्ययश्रुत्या
 होमाङ्गतयावगतस्यारादुपकारित्वे वीप्सानुवादायोगापत्तेर्होमसाध-
 नसंस्कारत्वेन सन्निपत्योपकारित्वावगमाद्धोमसाधनपुरुषधर्मताहव-
 नीयप्रत्यासत्तिजननसामर्थ्यलक्षणलिङ्गगम्या न विरुध्यते । अनुतो-
 क्तिनिषेधादेस्तु क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे याजमानास्तु तत्प्रधानत्वादि-
 त्यनेन न्यायेन भोक्तृशपातित्वापत्तेः साधनांशपातित्वाभावेन क्रतु-
 साधनभूतपुरुषधर्मत्वाभावात्प्रकरणगम्यं क्रत्वङ्गत्वं विरुद्धयेत्याश-
 ङ्क्य भोक्तृशपातिनोपि पुरुषधर्मस्य पुंसो भोक्तृत्वयोग्यतां
 विना क्रतोः फलसाधनत्वासिद्धेरात्मनः साधनत्वसिद्धौ
 पुंसो योग्यताधानार्थं क्रतुनापेक्षितत्वात्प्रकणाविरोधसूच-
 नायाभिक्रमणवदित्युक्तम् । धर्मप्रणिहितमनसो रागाद्ययोगाद्वर्ज-
 यनितरामित्युक्तम् । अनेन च यदि नानृतं ब्रूयादिति स्मृतिर्दर्शपूर्ण-
 मासप्रकरणस्थश्रुतिमूलिका स्यात्ततो दर्शपूर्णमासयोरिति विशेषणं
 स्मर्येत नतु स्मर्यते प्रत्युतोपनयनादिनियम इति स्मरंतो ऽनुतोक्तिनि-
 षेधादेरुपनयनकाल एवोपदेष्टारो भवन्तीत्येवं भाष्यं व्याख्यातम् ।
 अपिचेति भाष्यं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोपदेशिश्रुतिमूलत्वेपि स्मृतेः पुरुष-
 धर्मोपदेशित्वाविरोधादयुक्तमाशङ्क्यैषधर्मः सनातन इति स्मरंतः
 शुद्धपुरुषधर्म इत्युपदिशन्ति नतु क्रतुयुक्तपुरुषधर्म इत्युपदिशन्ती-
 त्येवं युक्त्यंतरोक्त्यर्थतया नैषा तस्या मूलमित्यनेनैव भाष्येण सहा-
 न्वेतव्यमित्याह * अपिचेति * क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोपदेशित्वोक्त्युपप-
 त्तेर्मूलमूलिभावनिरासाशक्तत्वात्पूर्वभाष्यान्वयायोगमाशङ्क्य यस्मा-
 त्स्मृतेः केवलपुरुषधर्मोपदेशितानेन भाष्येणोच्यते तस्मादेतद्भाष्यं
 पूर्वभाष्येण सह योज्यमिति विवक्षितं स्मृतेः केवलपुरुषधर्मोपदेशि-
 त्वेनैतद्भाष्योक्तेन हेतुनेत्युक्तम् । ततश्च क्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षपरिग्र-
 हार्थं भाष्यैकवाक्यत्वेनास्य भाष्यस्य पक्षान्तरपरिग्रहार्थत्वाभावाद्द्वि-
 वेव पूर्वपक्षाविति सूचनायैवकारः । केवलशब्दाध्याहारशून्येन भाष्येण
 स्मर्त्तारः पुरुषधर्म इत्युपदिशन्ति क्रतुधर्मविषया त्वेषा श्रुतिस्तस्मा-
 द्वास्याः स्मृतेर्मूलमित्येवं शुद्धपुरुषधर्मक्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षाभ्यां
 पक्षान्तरं परिगृह्यत इत्यंतदेव भाष्यमन्यथा व्याचष्टे * अथवेति *
 पूर्वभाष्यैकवाक्यान्वयनिरासायैवकारः । क्रत्वर्थत्वस्य सिद्धान्तत्वा-

त्पूर्वपक्षे तत्परिग्रहो न युक्त इत्याशङ्क्यानुवादत्वसिद्धौ सिद्धान्त्य-
भिमतता कर्तव्यतास्मिन्पूर्वपक्षे विवक्ष्यते न तात्पर्येणेति सूचयितुमेत-
द्भाष्यसूचितविचारान्तरप्रदर्शनपूर्वं पूर्वपक्षसूत्रं योजयति * नैवेति *
नात्रपक्षान्तरपरिग्रहावसरे कृत्वर्थपुरुषार्थत्वोपन्यासोत्राधिकरणे क्रि-
यत इत्यर्थः । कृत्वर्थत्वाभ्युपगमेनानुवादत्वोक्तौ स्मार्त्तस्य संयोगस्या-
न्यविषयत्वाद्धेतुत्वायोगं शङ्कते * ननु चेति * । प्रासङ्गिकैकविषयत्वा-
द्धेतुत्वमुपपादयितुमाह * सत्यमिति । * श्लोकं व्याचष्टे * यद्य- ९३७।२
पीति * प्रसङ्गप्राप्तार्थत्वोपपादनार्थं * नहीत्युक्तम् । * पक्षान्तर-
परिग्रहे ऽपिचेति भाष्यस्य योजनामस्मदुक्तां सूचयितुमाह * न
चेति * ॥ यद्वा नैषेत्यादिसमस्तमेव भाष्यं कृत्वर्थत्वमभिप्रेत्य मूल-
मूलित्वशङ्कोत्तरमित्यन्यथा व्याचष्टे * अथवेति * क्रतुयुक्तपुरुष-
धर्मत्वाशयेनानुवादत्वे स चायमिति भाष्येणोक्ते तदाशयाज्ञानान्न
| न्वितिभाष्योक्तायाः शङ्कायाः पूर्वपक्षाशयविवरणेन परिहारार्थं नैषे-
तिभाष्ये कृत्वर्थत्वाशयायोगमाशङ्क्य योर्थो नानृतं वदेदित्यनेन
श्रुतिबलात्प्रकरणं बाधित्वा पुंसो निषेध्यः स स्मृत्यैव निषिद्ध-
स्तेन पुरुषार्थेन निषेधसंयोगेन कृतावपि प्रसङ्गान्निषेधसंयोगासि-
द्धेर्नित्यानुवादोयमित्येवं सचायमित्यपि भाष्यमस्मिन्व्याख्याने कृत्व-
र्थत्वाशयमेवेति परिहारसूचनाय * आदि त एवेत्युक्तम् । * श्रुतमू-
लत्यागेनानुवादमूलकल्पनायोगमनुवादमात्रानर्थक्यं चाशङ्क्य प्रकरणा-
बाधापत्तेः श्रुतस्य मूलत्वायोगान्मूलान्तरकल्पनोपपत्तिं दर्शपूर्ण-
मासस्तुतिं वानुवादप्रयोजनं सूचयितुमाह * अतइति । * कीदृशी
प्रशंसेत्यपेक्षायामाह * अन्याथैति * ।

विधिर्वा संयोगान्तरात् ॥ १९ ॥

पुरुषार्थत्वाविशेषाभ्युपगमेनानुष्ठानानुष्ठानविषयत्वेन संयो-
गान्तरव्याख्यार्थं नियमानुष्ठानेनेत्यादिभाष्यं पुरुषार्थत्वाविशेषस्य
शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षादन्यत्रायोगात्तस्मिंश्च पक्षे ऽनुवादत्वानुक्तेरयुक्त-
माशङ्क्य शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षे ऽनुवादत्वानुक्तावपि भाष्यकृतलक्ष-
णानुरूपचिन्तार्थं निधीताधिकरणाद्यसूत्रस्थमनुष्यधर्मशब्दानुषङ्गम-
भिप्रेत्य पुरुषस्यायमुपदिश्यत इत्यादिभाष्येण सूत्रस्य व्याख्यातत्वा-
न्मनुष्योक्तेश्चाञ्जसा शुद्धमनुष्यविषयत्वावगमात्तदनुषङ्गसहितेनाक-

मेति सूत्रावयवेन शुद्धपुरुषधर्मतामुक्तानुवादत्वोक्तेः शुद्धपुरुषध-
 र्मपक्षेऽप्यनुवादतोक्तेति कस्य चिद् भ्रान्तिसम्भवात्सिद्धान्ती तस्मि-
 न्पक्षे मूलमूलित्वाभ्युपगमेनाप्यनुवादत्वनिरासशक्तोपि वस्तुनो मूल-
 मूलित्वाभावात्संयोगान्तरत्वेनानुवादानां निरस्यतीति परिहारं सूच-
 यितुमाह * केवलमिति * स्वानभिमतत्वसूचनार्था भाष्यकारोक्तिः ।
 कीदृशं संयोगान्तरं वर्णयतीत्यपेक्षयामाह * स्मृतौ हीति * तस्मा-
 दिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * भवार्थविधि-
 त्वशङ्कानिरासार्थं भाष्ये प्रतिषेधस्येत्युक्तम् । सत्यनियमस्मृत्यैवा-
 नृतनिषेधसिद्धेरनुवादत्वनिरासायोगं शङ्कते * ननु चेति * एतच्छ-
 ङ्कनिरासेपि फलभेदनिमित्ताद्विषयभेदादित्येवं संयोगान्तरोक्तिं यो-
 जयितुमाह * नैतादिति * फलभेदेपि श्रुतिविषयस्यानृतनिषेध-
 स्यार्थात्स्मृतितः सिद्धेर्विषयैक्यादनुवादत्वापत्तिमाशङ्क्य सर्वा-
 त्मना विषयैक्यं विनानुवादत्वानापत्तिमाह * सनामेति * फलस्य
 विधेयनिषेध्यत्वाभावेन विधिनिषेधविषयत्वायोगात्तदूभेदनिमित्त-
 विषयभेदायोगमाशङ्क्य साध्यसाधनसम्बन्धे विधिना प्रतिपादिते
 लक्षमाणत्वमुभयोरित्यनेन न्यानेन फलस्यापि विषयत्वोपपत्तिं सूच-
 यितुमाह * अस्ति चेति * प्रश्नपूर्वं फलभेदमुपपादयति * कथमिति *
 विधिः श्रेयःसिद्धयै प्रेरणार्थां प्रवर्त्तते इत्यनेन विधेः श्रेयःसिद्धिफ-
 लत्वे निषेधः पापशब्दवाच्यान्नरकपातसाधनान्निवर्त्तयतीत्यनेन च
 निषेधस्य नरकपातसाधनान्निवर्त्तकत्वोक्त्या निषिद्धानुष्ठानापाद्य-
 नरकपातनिवृत्तिफलत्वे भिहिते सत्यविधेरप्यर्थतो नृताख्यात्पापान्नि-
 वर्त्तकत्वेन नरकपातनिवृत्तिफलत्वोपपत्तेः फलभेदायोगमाशङ्क्य
 विधितो भेदेन यो निषेधः स एव नरकनिवृत्तिफलो ननु विधिः
 सन् योर्धान्निषेधतामनुभवतीति भेदोक्त्या सूचिते प्रेरणार्थां प्रवर्त्तमा-
 नस्यैव विधेः फलकल्पकत्ववन्निषेधस्यापि निवारणार्थां प्रवर्त्तमा-
 नस्यैव फलकल्पत्वादार्थं च निषेधे तद्वाचिशब्दाश्रवणादर्थोत्पत्ती-
 तस्यापि च निषेधस्य पूर्वोद्भावतीत्यत्रापरस्यैव वाक्यार्थान्वयाभावे-
 नान्वयसिद्धयै शब्दकल्पकत्वाभावान्निवारणार्थां प्रवर्त्तमानशब्दाभा-
 वेन फलकल्पना न युक्तेत्युपपत्तिसूचनार्था प्रवर्त्तमानोक्तिः । श्लोकं
 व्याचष्टे * कल्पमिति * विषयभेदनानुवादत्वायोगमुपपादितमुपसं-
 हृदय इति * तस्मादिति * सत्यं ब्रूयादिति सत्यविधिवत्प्रियं च नानृतं

ब्रूयादित्यनृतनिषेधस्यापि स्मृतौ भावादनुवादोपपत्तिं शङ्कते *आहेति*
 सत्यं ब्रूयादित्यनेन विहितेति सत्यवचने प्रियं ब्रूयादिति प्रियमात्र-
 विध्यालोचनयाऽनृतस्यापि प्रियस्यानुज्ञाप्रतीतिरप्रियानृतनिवृत्तिमा-
 त्रेण च सत्यनियमोपपत्तेर्यत्प्रियं ब्रूयात्तदननृतमित्येवं प्रियं च
 नानृतं ब्रूयादित्यनेनापि प्रियं ब्रूयादित्येतच्छेषभूतेन प्रियस्य सत्य-
 त्वविशेषणाविधानात्संयोगान्तरत्वमुपपन्नमिति *उच्यते इति*
 नेत्तेतोद्यन्तमादित्यमित्यस्य प्रजापतिव्रतस्थत्वाद्व्रतशब्देन वानु-
 श्रेयवाचिनेक्षणभावस्याननुश्रेयस्य वक्तुमशक्यत्वादिति यानीक्ष-
 णासंकल्पविधौ युक्तिस्तदालोचनया तत्र स्मृतावेष धर्मः सना-
 तन इति व्रतशब्दवद्धर्मशब्देनानुश्रेयवाचिनानृताभावस्य वक्तुमश-
 क्यत्वात्पर्युदासस्य विधिरित्यर्थे पर्युदासे सत्यनीक्षणसंकल्पविधि-
 वदननृतसंकल्पविधिः कस्मान्नेष्ट इत्याशङ्क्यानुतादन्यस्य तत्प्रति-
 योगिनः सत्यस्यान्यवाचिना नञोक्तिसंभवे संकल्पस्याप्रतियोगि-
 त्वाच्छीघ्रमबुद्धिस्थस्योक्त्ययोगं सूचयितुमाह * अनृतमिति *
 पर्युदासत्वोक्तेः प्रकृतसंयोगान्तरत्वोपपादनोपयोगमाह *ततश्चेति*
 दर्शपूर्णमासिकस्यानृतनिषेधस्य तैत्तिरीयशाखायामेष देवान-
 भ्यारोहति य एषां यज्ञमभ्यारोहतीति दर्शपूर्णमासयाजिनं निर्दिश्य
 तस्यैतद् व्रतमित्युपक्रमाभ्यानात्पर्युदासत्वापत्तेः संयोगान्तरत्वायोग-
 माशङ्क्य तस्य संकर्षे दाक्षायणयाजिविषयताया वक्ष्यमाणत्वाच्चेह
 कश्चित्पर्युदासहेतुरस्तीत्याह * नहीति * दये तत्त्वेनेनेति शास्त्रेण
 तस्मादनृतं न वदेदिति प्रकृतस्यानृतस्य प्रीत्युत्पादनाख्यदयार्थे प्रा-
 तेर्विकल्पशक्तिं पर्युदासहेतुमाशङ्क्य तां प्राप्तिमनपेक्ष्यापि निषेधात्म-
 लामोपपत्तेर्विकल्पप्रसक्तिं निरस्यति*शास्त्रेति*दशमेप्रतिषेधःप्रदेशे-
 नारभ्यविधाने च प्राप्तप्रतिषिद्धत्वात्त्रिकल्पः स्यादिति सूत्रेण पूर्वप-
 क्षयित्वाऽर्थप्राप्तवदिति चेदित्यनेनार्थप्राप्तसुरगपानादिनिषेधे विक-
 ल्पानापत्तिवच्छास्त्रप्राप्तनिषेधेऽप्यनापत्तिमाशङ्क्य न तुल्यहेतुत्वा-
 दुभयशब्दलक्षणमित्यनेन वैषम्यं वक्ष्यतीत्यर्थः । यथा भाष्यं सूत्रार्थमुप-
 संहरति *तस्मादिति* केवलपुरुषार्थत्वपक्षे भाष्यकारीयसंयोगान्त-
 रव्याख्यादूषणपूर्वं स्वयं क्रतुयुक्तापुरुषार्थत्वपक्षे संयोगान्तरव्याख्यां
 प्रतिजानीते*यदा त्विति*व्रतशब्दव्यतिरेकेण तत्समानार्थधर्मशब्द-
 व्यतिरेकेणापिच न संशयं प्रपद्येत नाकस्मान्नाप्रियं वदेत् नाहितं

नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्नवाद्धुषीत्यादिस्मार्त्तनिषेधसद्भावेन शुद्ध-
 पुरुषार्थपक्षे संयोगान्तरं न संभवतीति प्रत्यवस्थानस्य दुर्वारत्वा-
 त्क्रतुयुक्तपुरुषार्थपक्षे संयोगान्तरं व्याख्येयमित्यर्थः । मृदूक्त्यै यदा
 तदा शब्दौ । कथं व्याख्येयमित्यपेक्षायामाह *स्मार्त्त इति । *ईदृश-
 स्य संयोगान्तरस्यानुवादत्वहेतुतयोक्तत्वाद्विधित्वहेतुना न युक्त्या
 शङ्कते * नन्विति । * सत्यनियमस्मृत्यार्थादनृत्तनिषेधेऽपि फल-
 भेदनिमित्ताद्भिन्नविषयत्वादनुवादत्वायोगवत्पुरुषमात्रस्यानृतनिषेधे-
 नार्थात्क्रतुयुक्तस्य पुंसो नृतनिषेधेऽप्यनुवादत्वायोग इति परिहरति
 * नैतदिति । * फलभेदमेवोपपादयितुं स्मार्त्तस्य निषेधस्य नरक-
 परिहारफलतामाह * यो हीति । * अनुतापाद्यदोषपरिहारार्थत्वे
 नृतनिषेधस्यानृतापादितदोषत्वेनाशुचिनानुष्ठीयमानस्य क्रतोः शुचि-
 ना कर्म कर्त्तव्यमिति कर्माङ्गतया विहितशौचहान्या वैगुण्यापत्ते-
 र्वेदिरेव ह्यनाद्यस्य कुर्वतो विगुणा भवेदिति वार्त्तिकालोचनयाव-
 गमाच्छ्रौतनिषेधफलस्य क्रतुवैगुण्यपरिहारस्य स्मार्त्तनापि निषेधे-
 नार्थात्सिद्धेः फलभेदायोगमाशङ्क्य क्षुतस्य श्लेष्माख्यमलबिंदूत्सर्ज-
 नात्मकत्वेनाशुचित्वापादकत्वाद्द्वैगुण्यापादकत्वं युक्तम् । अनृतोक्त-
 स्त्वनृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्यति स उद्धर्त्त इत्यर्थ-
 वादावगतदोषापादकत्वेऽप्यशुचितापादकत्वप्रमाणाभावाच्च वैगु-
 ण्यापादकतेतिवैषम्यं सूचयितुमाह * तत्रेति * क्रतुयुक्तपुरुषध-
 र्माणामपि पुरुषद्वारा कृत्वङ्गत्वेनातिक्रमे क्रतुवैगुण्यापादकत्वात्तद्वै-
 षम्योक्त्यै शुद्धपुरुषधर्मातिक्रमेन क्रतवो विगुणीभवन्तीत्युक्तम् ॥
 एतदेवोपपादयति * तथाहीति । * श्लोकं व्याचष्टे * क्रतवो
 हीति । * स्मार्त्तस्य निषेधस्य श्रौतनिषेधफलासाधनतामुपपादिता-
 मुपसंहरति * तेनेति । * श्रौतस्य निषेधस्य क्रतुवैगुण्यपरिहारफ-
 लतामाह * श्रौतः पुनरिति * श्रौतो निषेधः प्रकृतकर्मयुक्तपुरुष-
 धर्म इति कृत्वा ऽत्र श्रौते निषेधे वर्जितानृतेन पुंसा कृतौ
 दर्शपूर्णमासौ फलं साधयत इत्येवोक्तौ ज्ञायत इत्यन्वयः । पुरुषस-
 मवेतदर्शपूर्णमासापूर्वसाधनत्वांशोद्देशेन विहितस्यानृतनिषेधस्याति-
 क्रमे पुंसो ऽपूर्वसाधनत्वासिद्धेः साधनाभावेनापूर्वसिद्धचयोगा-
 त्फलासाधनत्वमुपपादयितुमाह * प्रकरणेति ॥ * दर्शपूर्णमासापू-
 र्वसाधनीभूतो यः कर्त्तव्येवं कर्तृपुरुषगतसाधनत्वोद्देशे पुंसोऽप्युद्दे-

इत्येतेन निषेधशेषित्वात्तदतिक्रमे स्मार्त्तनिषेधातिक्रमवत्प्रत्यवायभा-
 क्तापत्तेः फलभेदायोगमाशङ्क्य पुंसः प्रत्यवायापत्तिनिरासं प्रतिज्ञा-
 पूर्वमुपपादयति * नत्विति * यत्र लक्षणमुद्दिश्य लक्ष्ये कार्यं विधी-
 यते तन्मात्रग्रहणं तस्मिन्नित्यनेन न्यायेनोद्देश्यापूर्वसाधनांशलक्षणा-
 त्वोपक्षीणस्य पुरुषस्वरूपस्योद्देश्यत्वाभावादित्याशयः । क्रतुयुक्तपु-
 रुषधर्मत्वपक्षे संयोगान्तरत्वमुपसंहरति * तस्मादिति । * सिद्धा-
 न्तिनोभयविधस्यापि पुरुषधर्मत्वस्यानिष्टत्वादस्मिन्पक्षद्वये सिद्धा-
 न्तिनः संयोगान्तरत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षाभ्युपगमेनानुवाद-
 त्वनिराससामर्थ्यप्रदर्शनार्थत्वं संयोगान्तरत्वोक्तेः सूचयितुमाह
 * इतीति । * क्रत्वर्थत्वपक्षेपि क्रत्वर्थनिषेधातिक्रमे क्रतोर्वैमुण्या-
 ख्यप्रत्यवायपरिहारः फलं पुरुषार्थनिषेधातिक्रमे पुंसो नरकपाताख्य-
 प्रत्यवायपरिहारइत्येवंविधेन फलविशेषेण संयोगान्तरत्वोपपत्तेस्त-
 स्मिन्नपि पक्षे संयोगान्तरव्याख्या संभवतीत्याह * एव-
 मिति ॥ * क्रत्वर्थत्वक्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वपक्षयोर्द्वयोरपि श्रौतस्य
 निषेधस्य क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वेनैव नरकपरिहारफलात्स्मा-
 र्त्ताभिषेधात्संयोगान्तरत्वव्याख्यायां पक्षद्वयेपि निषेधातिक्रमे
 याजुर्वैदिकयज्ञाङ्गप्रेषनिमित्तप्रायश्चित्ताविशेषापत्तेः प्रयोजन-
 विशेषो न स्यादित्याशङ्क्य प्रयोजनविशेषाभावेपि पूर्वपक्षयुक्तनि-
 त्यानुवादत्वनिराससिद्धेः पक्षद्वयेपि क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वेन
 संयोगान्तरव्याख्यौचित्यं सूचयितुमाह * तेनेति * प्रायश्चित्तवि-
 शेषाख्यप्रयोजनभेदाभावसूचनार्थस्तावच्छब्दः ॥ क्रतुवैगुण्यपरिहा-
 रफलत्वेन संयोगान्तरत्वादनुवादत्वनिराससंभवेपि प्रयोजनविशे-
 षाभावे क्रतुधर्मः क्रतुगतपुरुषधर्मो वेति चिन्ता निष्प्रयोजना स्यादि-
 त्याशङ्क्य विश्वयोः पि हि पूर्वस्मिन् पक्षे संस्कारताङ्गता इत्यादिवार्तिके
 ऽनृतनिषेधस्य क्रतुगतपुरुषधर्मत्वे यजमानेनैवानृतं वर्जनीयं क्रतुधर्म-
 त्वे यजमानेन त्विगिभश्चेति प्रयोजनविशेषं वक्ष्याम इत्याह * यस्त्विति । *
 यजमानत्वे नृतवर्जनस्य भोकृत्वयोग्यताधानार्थत्वापत्तेस्तद-
 तिक्रमे पुरुषाभ्ययोग्यत्वाख्यप्रत्यवायप्रसंगात्कर्त्रशपातित्वाभावेन
 चापूर्वसाधनत्वांशोद्देशेनानृतनिषेधायोगात्तदतिक्रमेपि क्रत्वपूर्व-
 सिद्धयुपपत्तेः क्रत्वङ्गातिक्रमाभावेन च क्रतुवैगुण्यप्रसक्त्ययोगा-
 त्संयोगान्तरत्वासिद्ध्यापत्तेस्तत्सिद्धयर्थमिदानीमेव क्रतुयुक्तपुरुष-

धर्मत्वे ऽनृतवर्जनस्य पुरुषप्रत्यवायफलत्वाविशेषेण स्मात्तान्निषेधा-
 त्संयोगान्तरत्वासिद्धावपि क्रतुधर्मत्वे क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वात्सं-
 योगान्तरं सेत्स्यतीति विशेषो वाच्य इत्याशङ्क्य दर्शपूर्णमासादि-
 नां पुरुषभोज्यतयैव फलस्योत्पादनीयत्वाद्भोक्तृत्वे वा योग्यं पुरुषं
 प्रति भोज्यतयोत्पादनाशक्तेर्भोक्तृत्वयोग्यताधानस्यापि क्रत्वपेक्षि-
 तत्वेन तदर्थानामपि धर्माणां क्रत्वर्थत्वाविरोधात्तदतिक्रमे तु वैगु-
 ण्योपपत्तेः क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वेपि क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वेन संयो-
 गान्तरत्वाद्धिधेयत्वासिद्धेः प्रयोजनोक्त्यवसराभावेनेदानीमनुपयो-
 गान्न प्रयोजनविशेषो वाच्य इत्याह *उभयथापीति* क्रतुधर्मवत्स-
 द्गतपुरुषधर्मत्वेपीत्यर्थः । पुरुषधर्मत्वपूर्वपक्षस्य सौत्रेण वाशब्देन
 निरासायानुभाषणार्थमाहेति भाष्यं व्याचष्टे *परस्त्विति* पुरुषप्रय-
 त्तस्येति भाष्यावयवव्याख्यार्थमाख्यातशब्दस्य मनुष्यप्रधानत्वादित्य-
 नेनानुक्तनिर्वाताधिकरणसूत्रावयवोक्तेन कारणेनेत्युक्तम् ।
 भाष्यस्य द्विविधपुरुषधर्मत्वानुभाषणार्थत्वं सूचयितुमाह *उभावि-
 ति* भाष्यस्याद्विभिन्नशब्दात्पर्युदासत्वशङ्कां निराकर्तुं सत्यविधेरि-
 त्युक्तं । क्रतुयुक्तपुरुषधर्म इतीतीतिकरणेनैव तावन्मात्रत्ववाचिनानु-
 षादत्वांशवैकल्यं सूचितम् । मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वादित्य-
 नुपक्तसूत्रावयवोक्तसहेतुकपुरुषधर्मत्वनिरासार्थत्वेन वाशब्दव्या-
 ख्यार्थमत्रेत्यादप्रतीमइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *तत्रापीति* आख्यात-
 शब्दस्य कर्तृवाचित्वाभावात्तत्प्राधान्यं न संभवतीत्याशयः । नन्विनि
 भाष्येण कर्तुरप्याख्यातात्प्रतीतेर्वाच्यत्वमाशङ्क्य वाच्यवाचकलक्षण-
 सम्बन्धापेक्षया सम्बन्धान्तरादभिधेयाविनाभावलक्षणात्कर्तृप्रतीते-
 रित्येवं तन्निरासेऽप्यावृत्त्या संयोगान्तरादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं
 सत्यमित्याद्यर्थादित्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *या त्विति* कर्तुरशब्दत्वो-
 पपादनार्थं यदेत्यादि न स श्रौत इत्यन्तं भाष्यं सामान्यन्यायोक्तिपूर्व-
 मुपपादयितुमारभते*सर्वत्रैव तावादिति* योग्यार्थापत्यनुदयो नुपल-
 ङ्घोक्त्योक्तः । मध्यमोत्तमप्रथमपुरुषसंज्ञकाख्यातविशेषवाच्यो गुण-
 दस्मत्तद्व्यतिरिक्तत्वरूपो र्थः पुरुषः । क्रियाफलस्यात्मपरगामित्वावि-
 भागाख्यस्तूपग्रहः स्वरितेतो अकारितो वा धातोः परादात्मनेपदपर-
 स्मैपदाख्यादाख्यातविशेषाद्गम्यते लोकादक्षातस्य विवेकस्य ज्ञानो-
 पायो लक्षणं चेत्यनेनोक्तः ॥ कर्त्राक्षेपकत्वसिद्धयै भावनाया वाच्यत्व

मुपपादयति* तत्रेति । *कालादेर्व्यभिचाराद्गमकत्वायोगेपि कर्त्ता
 धात्वर्थो वा गमयिष्यतीत्याशङ्कते * कर्त्रिति । * कर्तुरप्रयतमानस्य
 पाकादौ कर्तृत्वासिद्धेस्तत्सिद्धयै गम्यमानायाः प्रयत्नाख्याया भाव-
 नायाः प्रयत्ननिष्पाद्येन च धात्वर्थेन स्वसिद्धयै गम्यमानायाः प्राधा-
 न्यप्रतीत्ययोगापत्तेस्तद्गम्यत्वं न संभवतीति परिहरति * नेति । *
 एतदेव विवृणोति *यदि हीति । *भावनयाक्षेपसंभवात्कर्तुरवाच्यत्वे
 कालादेरप्यवाच्यतापद्येतेत्याशङ्क्याह *नचेति॥ *कालादीनां मध्ये के
 न चिदप्येषामवगतिसंभवादवाच्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * एव-
 मिति * कर्तुस्तु भावनयावगतिसंभवात् युक्ता वाच्यतेत्याह
 * या दशस्त्विति * दृष्टमानगृहान्तर्गततण्डुलपूर्णकाष्ठमयकुसुमस- ६४१।१
 मीपस्थायां सोदकायां स्थाल्यामपावृतायां कथं चित्पतितानां तण्डु-
 लानां कर्त्रभावेपि करणादिकारकान्तरमात्रात्पाकक्रियाख्यभावेना-
 सिद्ध्युपपत्तेर्भावनपि न कर्त्राक्षेपशक्त्याशयेनाशङ्कते * कारका-
 न्तरेति * पाकादेर्द्धात्वर्थस्य कर्त्तारं विना कथं चित्सिद्ध्युपपत्ता-
 वपि तस्य भावनात्वाभावात्प्रयत्नाख्यायास्तु भावनायाः कर्त्तारं
 विना सिद्धिलक्षणव्यभिचारायोगादन्यान्यमात्रात्मको व्यभिचारः
 शङ्कनीय इत्यापाद्य दूषयति * नेति * कस्मान्नान्यान्यमात्रात्मको
 व्यभिचारो ऽयुपगमनीय इत्याशङ्क्याह * द्विधा हीति * भावना च
 शिशपात्वतुल्या ऽन्योर्द्धत्वतुल्येत्याह * भावनाचेति * शिशपात्व-
 ह्यान्योन्यसापेक्षानेकवृक्षत्वाद्यन्वयादनेकभर्त्रन्वितद्रौपदीवद्यभिचा-
 रित्वाभावेपि भावनायाः परस्परानपेक्षानेककारकान्वयादेकात्यागे-
 नान्यपुरुषगामिरुन्मन्तरवत्समुच्चये पि व्यभिचारित्वापत्तिमाश-
 ङ्क्याह * नचेति * सन्देहापादकोऽत्राव्यभिचारो विवक्षितो न
 स्त्रीणामिव प्रत्यवायापादकः सनुच्चये च न सन्देहापत्तिरित्याशयः ॥
 अतः कारकान्तरान्वयः कारकान्तरावगतावपि शक्तिमापादयेन्न-
 तु कर्त्रवगतावशक्तिमित्युपसंहरति * अत इति * युगपत्सर्वकारका-
 न्विताया भावनायाः सर्वकारकगमकत्वोपपत्तावपि कर्मादित्यागेन
 कारकान्तरान्वितायाः कर्माद्यवगतावशक्तिवत्कर्तृत्यागेन कारकान्त-
 रान्वितायाः कर्त्तारं विना सिद्धिलक्षणाद्यभिचारात्कर्त्रन्वयगतावश-
 क्तिर्भविष्यतीत्याशङ्काशयं निराकर्तुमाह * यत्रापिनामति * कार-
 कान्तरत्यागेपि कर्तृत्यागो न कदाचिदस्तीति वक्तुं कर्मादिप्रतिभा-

धनाया इति गतिरिति व्युत्पत्त्या प्रतीतिशब्देनान्वयोक्तेरप्रतीतिशब्देनान्वयाख्यत्यागाभिधानाद्यत्राप्यासितिष्ठत्यादिप्रयोगे कारकान्तराणां भावनया त्यागाद्यभिचारः शङ्क्यते तत्रापि न कर्तुर्व्यभिचारशङ्केत्युक्ते सर्वकारकसाध्यत्वाद्भावनायाः कारकान्तराणामपि व्यभिचारायोगमाशङ्क्यभावनाया धात्वर्थद्वाराधात्वर्थकर्मन्वयादासितिष्ठत्यादेश्च धातोरकर्मकत्वाद्धात्वर्थद्वारकर्मन्वयानुपपत्तेः संप्रदानस्य च दानादिधात्वर्थविशेषान्वयिसंप्रदेयान्वयित्वेन धात्वर्थव्यवहिततया भावनातो बाह्यात्संप्रदेयादपि बाह्याद्ग्राह्यादेरपि बाह्यत्वाद्यवहितत्वाच्चकारसूचनाच्च करणाधिकरणयोर्द्धात्वर्थ [१ त्वादपादानस्य च ग्रहणादिधात्वर्थविशेषान्वयिग्राह्याद्यन्वयित्वेन धात्वर्थविशेषान्वयिग्राह्याद्यन्वयित्वेन धात्वर्थव्यवहिततया भावनातो बाह्याद्ग्राह्यादेरपि बाह्यत्वाद्] व्यवहितत्वेन भावनातो बाह्यत्वात्कर्मसंप्रदानापादानकरणाधिकरणशून्येषु धात्वर्थेषु कर्मादीन् प्रति भावनाया अगत्या कर्मादीनां भावनाव्यभिचारेपि कर्मादीनामेव च व्यभिचारो नतु कारकत्वसामान्यात्कदाचित्कर्तुर्व्यभिचारशङ्केत्युक्तम् । प्रयत्नस्य चेतनधर्मत्वेन चेतनं विनानुपपत्तेश्चेतनस्य प्रयत्ने स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वैकान्तिकत्वात्प्रयत्नात्मकभावनाख्यायाः क्रियायाः कर्तृशून्यायाः कस्याश्चिदभावात्कर्तृभावनाव्यभिचारायोगमुपपादयति * नहीति * कारकान्तरव्यभिचारसहितश्च कर्तुर्व्यभिचारः प्रयोजनवानेवेत्याह * नव्यभिचारेण वेति * तस्यैवाव्यभिचारेणेति सावधारणोक्त्या कारकान्तरव्यभिचारोक्तिः सुतरामित्यनेन प्रयोजनस्यावश्यकतोक्ता । किंप्रयोजनमित्यपेक्षिते भावनायाः केवलकर्तृप्रत्यायनशक्त्यवधारणप्रयोजनमाह * यावदिति * येषु धातुषु यानि कारकान्तराणि भावना व्यभिचरति तेषु तत्प्रत्यायनशक्त्यभावे यावत्तावच्छब्दाभ्यामुक्ते तथाप्यव्यभिचारिकारकान्तरप्रत्यायनशक्त्युपपत्तिमाशङ्क्य क्वचिद्यव्यभिचारात्कर्तृवदेकान्तिककारकान्तरप्रत्यायनशक्त्यभावसूचनार्थं कर्तृप्रत्यायनशक्तिज्ञानस्य स्फुटतरतोक्ता । केवलकर्तृप्रत्यायनशक्तिज्ञानस्य प्रयोजनत्वोपपादनार्थं कारकान्तरव्यभिचारे सति भावनायाः केवलकर्तृप्रत्यायनशक्तिज्ञानात्कर्तृसाधारण्येन भावनागम्यत्वात्संख्यानवयसिद्धेर्न कारकान्तरव्य-

भिचारो निराकार्यः प्रत्युत समर्थनीय एवेत्याह * समर्थनीय ए-
वेति * सम्बन्धे घटनीय इत्यध्याहार्यम् । कारकान्तरव्यभिचार-
समर्थनपूर्व कर्तुः संख्यान्यवयवघटनां विवृणोति * आसीति * कार-
कान्तराणां सर्वभावनासैकान्तिकत्वाभावेऽपि यस्यां भावनायां य-
त्कारकान्तरं गम्यते तस्यां तस्यापि कर्तृवद्गम्यमानत्वसाम्यात्सं-
ख्यान्यवयवः प्रसज्येतेत्याशङ्क्य कर्तृगतैव संख्या ऽऽख्याते गम्यते
नान्यगतेति सर्वस्वसंवेद्यव्यवस्थादर्शनात्कर्तृवाच्यत्वपक्षवद्वाच्य-
त्वपक्षेऽपि शब्दशक्तिव्यवस्थापि का कल्प्येति साम्यापादनेन परिहरति
* कर्तृविशिष्टा चेति * वाच्यत्वपक्षे वाच्यावाच्यत्वव्यवस्थयैव ६४२१२
संख्यान्यवयवनव्यवस्थासिद्धेः शक्तिकल्पनानापत्तिं शङ्कते * स
चेदिति * वाच्यावाच्यत्वव्यवस्थाया अपि शक्तिं विनानुपपत्तेः
साम्यामापादयति * तत्रेति * अत्राच्यत्वपक्षे कीदृशी शक्तिः कल्प्ये-
त्यपेक्षायामाह * यतइति * यस्मात्कर्तृगतां केवलां संख्यामतस्तिङ्-
रूपाच्छब्दात्प्रतीमस्तस्मात्केवलकर्तृगतसंख्याप्रतीत्याख्यात्कीर्यात्ति-
ङां संख्याभिधानशक्तिरेतावती कर्तृगतत्वपर्यन्ता प्रतीयत इत्यर्थः ।
कर्तृगतायामेव संख्यायां तिङो भिधानवशक्तिर्नान्यगतायामिति व्य-
वस्थायां को हेतुरिति पृच्छति * समानइति * ज्ञापकहेतुः पृच्छ्यते
* कारकहेतुर्वेति * विकल्प्याद्यकल्पे तत्रावश्यमित्यादिना तद्विष-
यबुद्ध्याख्यस्य ज्ञापकहेतोः पक्षद्वयतुल्यत्वेनोक्तत्वात्प्रश्नायोगमाह
* उक्तमिति * शक्तीनां स्वाभाविकत्वेन निर्हेतुकतयानुयोज्यत्वस्य
शक्तयः सर्वभावनां नानुयोज्याः स्वभावन इत्याकृतिवादवार्तिके
निरस्तत्वात्कारकहेतुप्रश्लेषयुक्त इत्याह * नचेति * एवमपि
साम्यादन्यतरपक्षनिर्द्धारणयोगमाशङ्क्य वाच्यत्वपक्षे शक्तिद्वयक-
ल्पनापत्तेर्वैषम्यमाह * अपि चेति * एकप्रत्ययोपादानमात्रात्कर्तृ-
गतसंख्याभिधानमिद्वेस्तद्विषयशक्तिकल्पनानापत्तिशङ्कां स चे-
द्ब्रूयादिति वार्त्तिकोक्तां विवृणोति * नन्विति * तत्रैव प्रत्यवस्थेय-
मित्यादिवार्त्तिकोक्तपरिहाराशयं विवरीतुमापातनिकां तावत्करोति
* कुतः खल्विति * विवृणोति * न चेति * भावनादीनामेक- ६४३१२
प्रत्ययोपादानविशेषेऽपि क्व चिदाख्यातोक्तसंख्यान्यवयवदर्शनेनायो-
ग्यत्वावशयाच्छब्दशक्तिकल्पनां विनापि संख्याया भावनाद्यनन्व-
योपपत्त्यभिधाने सर्वकारकाणां गम्यमानत्वाविशेषेऽपि कारकान्तरा-
णां क्व चिदाख्यातोक्तसंख्यान्यवयवदर्शनेनायोग्यत्वस्याविशिष्टत्वा-

आस्मत्पक्षेपि कर्तृगतसंख्याभिधानशक्तिकल्पनापत्तिरित्याह * यदि
 त्विति * कारकान्तराणां सुबाख्यशब्दान्तरोक्तसंख्यान्वयाद्यो-
 ग्यत्वोक्तौ भावनादीनामपि सुबुक्तसंख्यान्वयाद्योग्यता समानेत्याह
 * अथेति * आख्याते भावनादीनामसिद्धत्वाख्यादसत्त्वभावात्सं-
 ख्यान्वयायोग्यत्वं शङ्कते * अथेहेति * अनुत्पन्नस्यापि भावनादेः
 सुबुक्तसंख्यान्वयदर्शनात्संख्यालिङ्गान्वयायोग्यत्वस्यैवासत्त्वभूतत्वप्र-
 सिद्धेन तस्यायोग्यत्वहेतुतेति परिहरति * तदिति * । एतदेव विवृ-
 णोति * नहीति * एवं च सत्याख्यातोक्तैव संख्याया भावनादीनां
 चान्योन्या न्वयायोग्यत्वे हेतुर्वाच्या सा च कारकान्तरान्वयायोग्य-
 त्वेपि तुल्येत्याह * तत्रेति * कर्तर्यनुक्ते कर्त्रन्वितसंख्योक्त्ययोगात्स्व-
 रूपेण चोक्तायाः सर्वकारकेष्वविशेषात्कथमाख्यातोक्तत्वस्य कार-
 कान्तरान्वयायोग्यत्वे हेतुतेति पृच्छति * कथमिति * । यथा त्व-
 त्पक्षे कर्तुर्भावनादीनां चाख्यातोक्तत्वाविशेषेपि शब्दशक्तिवशात्सं-
 ख्यायाः कर्तृमात्रान्वये योग्यता न भावनाद्यन्वये तथा कर्तृकरणा-
 दीनां कारकत्वाविशेषेपीत्युत्तरमाह * शब्दंति । * असत्त्वभावा-
 ख्यायोग्यत्वहेतुनिरासाद् दृष्टान्तसिद्धिमाह * इतीति । * वाच्यत्व-
 पक्षे यत्राख्याते कर्त्ता वाच्यस्तत्र तस्य संख्यान्वयो यत्र कर्म
 तस्येति व्यवस्था तत्तद्विशिष्टसंख्याभिधानविषयशब्दशक्तिवशा-
 द्युक्ता । अवाच्यत्वपक्षे तु स्वरूपेणोक्तया संख्यया करणादीनाम-
 योग्यत्वादनन्वयेपि कर्तृकर्मणोर्योग्यत्वाविशेषाच्छब्दशक्तेश्च कर्तृक-
 र्मानवगाहित्वाद्यवस्था न युक्तेत्याशयेनाशङ्कते * ननु चेति । *
 क्व चिदाख्याते कर्त्ता वाच्यः क्व चित्कर्मेति व्यवस्थावत्क्व चि-
 त्कर्त्रन्विता संख्या वाच्या क्व चित्कर्मान्वितेति व्यवस्थापि
 शब्दशक्तिवशाद्युक्तेति साम्यापादनेन परिहरति * नैतदिति । *
 श्लोकं व्याचष्टे * यो हीति । * शक्तेः कर्तृकर्मविशिष्टसंख्या-
 विषयत्वं विना व्यवस्थापकत्वायोगाद्यवस्थापकत्वसिद्धौ विशि-
 ष्टविषयत्वाभ्युपगमापत्तेर्विशेषणविषयत्वं च विना विशिष्टविषय-
 त्वायोगाद्विशेषणभूतयोः कर्तृकर्मणोरपि शक्तिविषयतावश्याभ्यु-
 पगमनयित्याशङ्किता स्वाशयं विवृणोति * तत्रेति । * सुरभि-
 चन्दनादिज्ञाने चक्षुषो गन्धादिविषयत्वाभावेपि गन्धादिविशिष्ट-
 द्रव्यविषयत्ववच्छब्दशक्तेः कर्तृकर्मविषयत्वाभावेपि तद्विशिष्टसं-

ख्याविषयत्वाविरोधाद्विशिष्टसंख्याज्ञानसिद्धौ विशेषणभूतयोः कर्तृ-
 कर्मणोर्ज्ञानमात्रमादर्तव्यं नतु शब्दशक्तिजन्यज्ञानाख्याभिधानलक्ष-
 णंज्ञानविशेषादरः प्रमाणवानिति परिहर्त्ता स्वाशयं विवृणोति * उ- ६४४।१
 च्यतइति । * श्लोकं व्याचष्टे * अगृहीत इति । * न चेदन्ये-
 नेत्यनेन चान्यतो वगतस्य विशेषणांशस्य विशेष्यांशस्य वा विशिष्ट-
 प्रत्ययविषयत्वापवादाच्च शब्दजन्यकर्तृविशिष्टसंख्याज्ञानस्य कर्तृ-
 विषयतादरणीयेत्याह * सर्वेति * विशेषणविशेष्यभूतयोः कर्तृ-
 संख्ययोराख्यातशब्दजन्यकर्तृविशिष्टसंख्याज्ञानविषयत्वाभावेपि वि-
 शिष्टरूपावयवत्वाद्विशेषणविशेष्ययोस्तज्ज्ञानं विना विशिष्टज्ञानानुत्प-
 त्तेर्विशिष्टज्ञाने व्याप्रियमाणस्य शब्दस्य विशेषणविशेष्यज्ञानेपि
 व्यापारो वसीयत इत्याशङ्क्य शब्दव्यापारस्यार्थापत्तिरूपविशिष्टप्र-
 त्ययकल्प्यत्वादर्थोपपत्तेश्चान्यथानुपपत्तिरूपत्वेनानन्यलभ्यावयवमात्र-
 विषयत्वाद्बुद्धिद्वयस्याख्यातापेक्षितत्वे न्यनन्यलभ्यावयवबुद्धेः सा-
 क्षादाख्यातजन्यत्वादन्यलभ्यावयवबुद्धेस्त्वभिधेयाविनाभावद्वारा-
 ख्यातजन्यत्वाद्विशिष्टबुद्ध्याख्यातव्यापारोपपत्तेर्बुद्धिद्वये व्याख्या-
 तव्यापारकल्पनायां नार्थापत्तिः प्रभवतीति सूचयितुमाह * स-
 र्वत्र चेति । * एवमपि विशेषणस्य प्राक्प्रत्याख्यत्वाद्विशेषण-
 त्वाभिमतस्य च कर्तृत्वाच्यत्वे प्राक्प्रतीत्ययोगाद्वाच्यतैव युक्ते-
 त्याहुक्च यथा अनन्यलभ्यत्वात्संख्याया न कथं चिदवाच्यता
 युक्ता तथान्यलभ्यत्वात्कर्तृत्वाच्यता न युक्तेति विशेषणत्वस्य वाच्य-
 त्वानापादकत्वं वक्तुमाह * तदिहेति * कर्तृविशिष्टा संख्या
 विधीयमानेत्यादावन्वयमात्रविवक्षया कर्तृविशेषणत्वोक्तिः । वस्तु-
 तस्तु भात्वर्थस्य पूर्वापरीभावलक्षणव्यापारत्वेऽप्यन्योत्पादानुकूलत्व-
 लक्षणाक्रियात्वाभावेन कर्त्रनाक्षेपकत्वात्ताक्षेपकत्वेपि वा भात्वर्थ-
 ज्ञानानन्तरमेव प्रत्ययवाच्यसंख्याज्ञानात्कर्तृज्ञानस्य च संख्या-
 ज्ञानसमकालभात्वर्थाविनाभावस्मृतिव्यवहितत्वेन संख्याज्ञानोत्तर-
 कालत्वात्कर्तृविशेषणत्वानुपपत्तिः संख्यान्यवयाच्च प्राक्कर्तृज्ञानाभ्यु-
 पगमे ज्योतिष्टोमे संख्यानपेक्षस्य कर्तुरविकारावगमादेकस्याश-
 क्तावङ्गान्तरवदेकत्वस्यापि त्यागोपपत्तेर्यजमानानेकत्वसंभवेन द्वित्वब-
 हुत्वयुक्तप्रतिपदुत्कर्षाभिद्वान्तभङ्गप्रसङ्गात्संख्यैव कर्तृविशेषणं नतु
 कर्त्ता संख्याविशेषणमिति विशेषणभूतं विशेष्यभूतं वेत्यनवकल-

पत्या सूचितम् । कर्त्रनभिधानेपि शब्दानर्थक्यशङ्का नास्तीत्येकत्वसं-
 चारोक्त्या सूचितम् । एकत्वाभिधानेपि भावनादेरिव कर्तुरप्यभि-
 धेयत्वाविरोधशङ्काभिधेयाविनाभावाख्यगम्यमानलक्षणापन्नत्वोक्त्या
 निरस्ता यावदेवेह च धात्वर्थः प्रतीतस्तावदेव कापि भावना
 कर्त्ता च कश्चिद्भवतीत्यवधार्यत इति वार्तिकवक्ष्यमाणात्कर्तुः
 पूर्वज्ञानसंभवाद्विशेषणत्वोपपत्तिः सत्यपीत्यनेनोक्ता । विशेषत्वा-
 त्कर्तुर्वाच्यत्वशङ्कायाः प्रौढ्या विशेषणत्वाभ्युपगमेन परिहारमुक्ता
 पारिमार्थिकपरिहारमाह * यदा त्विति * मृदुक्यै यदा शब्दः ।
 संख्यापरिच्छेद्यत्वेनापेक्ष्यमाणस्य कर्तुर्भाविनातः सिद्धावपि कार-
 कान्तरानादरेण कर्त्तैव परिच्छेद्य इति नियमसिद्धिः कर्त्रभिधा-
 नशक्तिकल्पनाहेतुर्भविष्यतीत्याशङ्कां तिङुक्तायाः संख्यायाः कर्त्र-
 न्वय एव योग्यत्वं न कारकान्तरान्वय इति शब्दशक्तिकृतयो-
 ग्यायोग्यत्वव्यवस्थोक्त्या निरस्तामपि तिङुक्ता संख्या कर्त्तारमेव
 परिच्छेद्यमपेक्षते न कारकान्तराण्यित्याकाङ्क्षानाकाङ्क्षव्यवस्थया
 निरसितुमनुभाषते *यत्त्विति* ततश्च समाने सर्वकारकाणां गम्य-
 मानत्वे कस्मात्कर्त्तैवा संख्या सम्बध्यते न करणादिभिरपीति पूर्वो-
 क्तशङ्कानुषङ्गेण पूरणीयं निरस्यति *न तैरिति* कर्तृप्रार्थनोक्त्या-
 काङ्क्षानाकाङ्क्षव्यवस्थयान्वयानन्वयव्यवस्था सूचिता । आकाङ्-
 क्षानाकाङ्क्षव्यवस्थैव कथमित्याशङ्क्यायोग्यायोग्यत्वव्यवस्थावच्छ-
 ब्दशक्तिवशेनेति परिहारं सूत्रयितुं * प्रतीतान्यपि त्विति * ति-
 ङ्कूपस्य शब्दस्य कर्त्राकाङ्क्षसंख्योक्तावेव शक्तिर्न कारकान्तरा-
 काङ्क्षसंख्योक्तावित्याशयः संख्यायाः समानप्रत्ययोक्तभावनागम्यक-
 र्त्रन्वयस्य पदान्तरानधीनत्वेनावक्याङ्गतयाकाङ्क्षयोग्यत्वानपेक्ष-
 त्वाद्योग्यत्वाकाङ्क्षाभावेपि समानप्रत्ययोक्तगम्यत्वविशेषात्करणा-
 दीनामपि संख्याया ग्रहणं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य सर्वत्र श्रौते वाक्यी-
 ये वा शब्दे व्यवहारे प्रतीत्याख्यसन्निधिवद्योग्यत्वापेक्षयोरप्य-
 न्वयाख्यग्रहणकारणत्वान्न प्रतीतिमात्रेण करणादीनां ग्रहणापत्ति-
 रित्याह * नहीति । * तिङुक्तायाः संख्यायाः सर्वस्वसंवेद्यकर्तृ-
 मात्रान्वयान्यथानुपपत्तिकल्पितशब्दशक्तिकृतकर्तृमात्रान्वयं योग्य-
 त्वाकाङ्क्षावशादवाच्यत्वेपि कर्तुरेव संख्यान्वयोपपत्तिं कर्तृविशि-
 षावेह संख्या गम्यत इत्यादिग्रन्थसंदर्भोक्तानुपसंहरति * तदत्रे-

अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते । काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रद्वययो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मुख्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः-

मुद्रिताः स्तवकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयस्य विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् श्रीबालोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । स० (वेदान्तः) २

(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागभट्टविरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० स० (मीमांसा) २

(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वाढरायण प्रणीतं वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ३

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५

- (१३) विधिरसायनम् श्रीअण्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो- } (मीमांसा) १४
मेश्वरविरचिता ।
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्तः) २
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता ।
- (१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा } (मीमांसा) २
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनाराणात्मजभ-
ट्टशङ्करावरचितः ।
- (१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महा-
महोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्ट-
कृता मीमांसासारसंग्रहश्च । सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यास-
प्रणीतस्तकृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्तः) ३
- (१९) कान्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्का-
चायावरचितभाष्यसहितम् । १२
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्द पूर्ण-
विरचितया खण्डनफक्किाविभजनाख्यया व्या- } (वेदान्तः) १
ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् ।
- (२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-बालयोधिनीव्याख्यया }
ऽवतरणिकया च सहितम् । ८
- (२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीब्रजनाथभट्टकृता । (वेदान्तः) २
- (२५) क्रोडपञ्चसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचि-
तानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाध्याः प्रत्यक्षानु-
मानमाधुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दश-
क्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि । (न्यायः) १
- (२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम्, श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसंतुकाभि-
धटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजान्हव्याख्यव्याख्यायु० २
- (२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्ध नैयायिक कापिल्य जैन वैशेषिक
जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभट्टकृतटीकया सहितः । हरि } १
भट्टसुरिकृतः ।
- (२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च । १
- (२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः
जागदीशी टीका । २ २
- (३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । १ १
- (३१) स्मृतिसारोद्धारः । विद्वद्वरविश्वभरत्रिपाठिसंकलितः । २ २

पञ्चादिप्रेषनस्थानम् । }

हरिदासगुप्तः,

बनारस सिटी

